

*Süleyman Məmmədov*  
*Kərim Sükrürov*

# AZƏRBAYCAN TARİXİ 9



SÜLEYMAN MƏMMƏDOV, KƏRİM ŞUKUROV

1995

246

T3(2A)

M 52

# AZƏRBAYCAN TARİXİ

9-cu sinif üçün  
dərslük

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi  
təsdiq etmişdir*

*Tarix elmləri doktoru, prof.  
Tofiq Vəliyevin ümumi redaktəsi ilə*

63497

63099





63.3 (2A) Я72  
M31

*Elmi redaktoru t. e. d., prof. Y. Mahmudov*  
*Rə'yçilər: t. e. d. prof. R. Əliyev*  
*t. e. n. dos. Q. Əliyev*

Məmmədov Süleyman Abbas oğlu  
Şükürov Kərim Kərəm oğlu

AZƏRBAYCAN TARİXİ

(orta ümumtəhsil məktəblərinin  
IX sinfi üçün dərslik)

Redaktoru *Nahad Əliyev*. Bədii redaktoru *Abdulla Ələkbərov*.  
Rəssamı *Azər Cabbarlı*. Texniki redaktoru *Nisə Nağıyeva*.  
Korrektor *Aləmzər Zəbir qızı*

Yığılmağa verilmiş 28.06.94. Çapa imzalanmış 19.09.94. Kağız  
formatı 84x108/32. Ofset çapı. Ofset kağızı № 2. Məktəb  
qarnituru. Fiziki çap vərəqi 5,5. Şərti çap vərəqi 9,24. Uçot  
nəşr vərəqi 9,08. Tirajı 85000. Sifariş

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin

«Öyrətmən» nəşriyyatı

Bakı, 370073, Şəhriyar küçəsi, 6.

«Öyrətmən» nəşriyyatının kompüter mərkəzində

*İradə Hüseynova* yığmış və *Nikolay Şvarov* səhifələmişdir



Matbaa, Sənaye və Ticarət LTD. ŞTİ.

Tel: 98 19 52 Fax: 98 38 80

Bakı-Azərbaycan

M 31

Məmmədov S., Şükürov K.

Azərbaycan tarixi (9-cu sinif üçün dərslik)  
Bakı: «Öyrətmən» 1994, 176 səh.

M4306020600—019—94

63.3 (2A) Я 72  
© «Öyrətmən» 1994

## GİRİŞ

IX sinif dərsliyi XVII əsrdən XIX əsrin birinci otuzilliyədək dövrü əhatə edir. Azərbaycan tarixinin maraqlı, həm də mürəkkəb və ziddiyyətli dövründən bəhs edən bu dərslik tariximizin tədqiqi, tədrisi və təbliği üzrə hökumət proqramına və bu barədə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin yeni baxım istiqamətində nəşr etdirdiyi proqrama uyğun olaraq yazılmışdır. Müəlliflər Azərbaycan xalqını öz kökündən, ənənəvi tarixi əlaqələrindən ayrı salmağa çalışan bədnam zərərli nəzəriyyələrdən uzaqlaşmağa çalışmış, bəhs etdiyimiz dövrün tarixini obyektiv izah etmiş, mətnlərin elmi məzmununa, əhatə dairəsinə fikir vermiş, Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi tarixini şərh etmişlər.

Dərslikdə XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanın xammal və strateji mövqeyi uğrunda İran, Türkiyə və Rusiya arasında gedən mübarizənin tarixi izlənməsi, I Pyotrun ermənilərin Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi və bu ərazinin xristianlaşdırılması siyasəti göstərilmişdir. Burada, həmçinin Nadir şahın Azərbaycana aid siyasəti, onun ölümündən sonra Azərbaycanda müstəqil və yarım-müstəqil siyasi qurumların yaranması tarixi aşkarlanmış, xanlıqların Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında rolu göstərilmiş, İrəvan xanlığı barədə məlumat verilmişdir.

Dərslikdə Azərbaycan xalqının ümumdünya tarixi inkişaf prosesində rolu, siyasi hadisələrlə dolu tarixi, zəngin sərvətləri və çox mühüm hərbi-strateji mövqeyi, yurdumuzu ələ keçirmək üstündə böyük dövlətlər arasında gedən rəqabət, doğma Vətənin iki imperiya arasında bölüşdürülməsi ilə nəticələnən qanlı müstəmləkəçilik müharibələri, Gülistan və Türkmənçay faciələri, ikiye bölünmüş Azərbaycanın istiqlaliyyət mübarizəsinin tarixi göstərilmişdir. Bütün bunların səylə yeni

mövqedən tədrisi tarix müəlliminin əsas qayğısı olmalıdır.

Dərsləyin I-II fəsillərini tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Məmmədov, III-IV fəsillərini tarix elmləri namizədi, dosent Kərim Şükürov yazmışdır. Biqrafik məqalələri isə tarix elmləri namizədi T. Əliyev hazırlamışdır.

## I FƏSİL

### AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR İMPERİYASI TƏRKİBİNDƏ

#### Ş1. AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİ ƏN'ƏNƏLƏ- RİNİN SAXLANMASI

1587-ci ildə Mürşüdqulu xan, xüsusilə Ustax və Şamlu tayfalarından olan Xorasan qrupu Qəzvinə Şah Məhəmməd Xudabəndənin oğlu, 16 yaşlı Abbası şah e'lan etdilər. Bu vaxta qədər Qarabağ, Ərdəbil, Talış müstəsna olmaqla, Azərbaycanın bütün vilayətləri osmanlı türklərinin əlində idi. Qızılbaş dövləti inkişaf etmiş iqtisadi rayonlarından, yüksək mədəniyyətindən, güclü hərbi potensial güvvəsindən məhrum edilmişdi. Qızılbaşların Azərbaycan Səfəvi dövləti tənəzzülə uğradı.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tənəzzülünə səbəb olan tarixi amilləri müəyyənləşdirmək üçün sosial-iqtisadi və siyasi problemlərin mürəkkəb kompleksini, hər şeydən əvvəl sinfi qüvvələrin yerləşdirilməsi, ölkə daxilində sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və beynəlxalq aləmdə qüvvələr nisbətinin dəyişməsi problemini həll etmək lazım idi.

Azərbaycan Səfəvi dövləti yaranandan sonra xalqın güzəranında elə bir dəyişiklik olmadı. Əksinə, bir sıra yerlərdə narazılıq artdı. Bundan əlavə, Səfəvi dövlətinin tərkibindəki etnik birləşmələr onların da idarəetmə işlərinə cəlb olunmalarını tələb edirdilər. Odur ki, xəzinə və dəftərxana işlərinə fars əyanlarının nümayəndələrini cəlb etməyə başladılar.

I Təhmasib şahın vaxtında (1524—1576) qızılbaş əyanları mütləq hakim olsalar da, qüvvələr



nisbətinin dəyişməsi feodal sinfi içərisində qızılbaşların xüsusi çəkisinin müəyyən dərəcədə azalmasına səbəb olur, əsas daşıyıcısı qızılbaş ə'yanları olan hərbi qüvvəyə tə'sir edirdi. Beləliklə, hərbi qüvvə hesabına dövlətin dünyəvi və dini məzmunu güclənirdi.

Bununla belə qızılbaşlar feodal hakim təbəqənin aparıcı qüvvəsi kimi öz hüquqlarını və imtiyazlarını, dövlət müstəqilliyi ən'ənələrini qoruyub saxlayırdılar.

XVI əsrin son rübündə beynəlxalq vəziyyət Səfəvilər dövləti üçün əlverişsiz idi. Ölkənin şərq sərhədləri bütün qüvvələri ilə Xorasanı geri almağa çalışan özbək xanlarının aramsız basqınlarına məruz qalırdı. Portuqalialıqlar İran körfəzindəki sahilboyu adalarda və limanlarda ağalığı davam etdirirdilər. Yalnız şimal qonşusu Rusiya ilə əlaqələr sahmana salınmışdı. Lakin Bakı və Dərbəndin ruslara verilməsi hesabına osmanlılara qarşı ruslarla ittifaqa girmək təklifi nəticəsiz qaldı. Belə bir şəraitdə, ölkənin daxili vəziyyətinin get-gedə pisləşdiyi, sosial və siyasi dayaqın laxladığı, xarici siyasi amillərin son dərəcə əlverişsiz olduğu bir şəraitdə qərbdən osmanlılar yürüşə başladılar. Öz müstəqilliyi uğrunda ayağa qalxan Azərbaycan xalqının qəhrəmancasına müqaviməti nəticəsiz qaldı.

Azərbaycan qızılbaş dövləti XV əsrin iki feodal dövləti ərazisini öz tə'siri altına almışdı. Birinciyə Ağqoyunlu-Azərbaycan, Ermənistan və iki İraq (Əcəm İraqı və Ərəb İraqı), ikinciyə isə Teymurləngin Şərqi İrandakı torpaqları—Xorasan daxil idi. Əgər bu iki dövlətin birincisində hakim feodal siniflər içərisində azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdilərsə, ikincisində isə, həm iqtisadiyyatda, həm də siyasətdə hakim qüvvə qismən iranlılar—fars etnik ünsürləri idi. Bu dövlətlərin hər birinin özünə məxsus xüsusiyyəti vardı. Tarixi həqiqətlərin təhlili göstərir ki, əgər sülalənin hakimiyyətinin əvvəllərində birləşmiş dövlətdə Azərbaycan qızılbaş dövlətinin ən'ənələri üstünlük təşkil edirdisə və Azərbaycan, Təbriz mərkəz idisə, I Şah Abbasdan başlayaraq üstünlük İsfahan mərkəz olmaqla İrana

verilsə də, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ən'ənələri qorunub saxlanırdı.

I Şah Abbas qızılbaş bürokratiyasını özünə dayaq elədi. I Şah Abbasın qızılbaşlara xüsusi münasibəti vardı. O, orduya xüsusi əhəmiyyət verirdi. İtaətsiz feodallara qarşı mübarizə aparmaq, xalq hərəkətini boğmaq və yürüşlər üçün qüdrətli nizami orduya ehtiyac vardı. Ona görə də şah hakimiyyətə gələndən sonra Səfəvilərin itirilmiş ərazisini geri qaytarmaq və sarsılmış qüdrətini bərpa etmək üçün hərbi və inzibati islahat keçirdi. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, şahın rəğbətini qazanmış bütün qızılbaşlara irsi vəzifə tutmaq və qoşuna daxil olmaq hüququ verildi. Bundan əlavə, şah bütün tayfalardan cəlb edilməklə, qoşunda komplekləşdirməni həyata keçirdi. Əlbəttə, bu Azərbaycan Səfəvi dövlətinin dayaqı olan azərbaycanlı qızılbaş tayfaları birliyinə mənfi tə'sir etdi. Bununla belə, Şah Abbasın hərbi islahatı nəticəsində müxtəlif qoşun növləri yarandı. Onların qarşılıqlı fəaliyyəti və əlaqəsi Səfəvi dövlətinə daxili sakitlik və xarici işğal sahəsində uğurlar gətirdi. Qoşunun aşağıdakı dərəcələri yarandı:

1. Qızılbaşlar—əsasən süvarilərdən ibarət idi. İslahat keçirilsə də, bütün XVII əsr boyu Səfəvi qoşununda onlar üstünlük təşkil edirdilər. Onların sayı 200 min nəfərə çatırdı, onun 60 min nəfəri yürüşə gedirdi.

2. Qulamlar—xüsusi qvardiya təşkil edirdilər. Onlar əsas e'tibarilə erməni, gürcü, çərkəz mənşəli gənclərdən təşkil edilir, islamlaşdırılır, sarayda xüsusi rejimlə tərbiyə olunurdular. I Şah Abbas tərəfindən yaradılmış bu qvardiyadan Səfəvi taxtına sadıq bir sıra görkəmli sərkərdələr çıxmışdı. Qulamların sayı 15 min nəfərə çatırdı.

3. Tüfəngçilər dəstəsi—xüsusi siyahı ilə ölkənin müxtəlif vilayətlərindən toplanırdı. Onların içərisində azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdilər. Tüfəngçilər əhalinin aşağı təbəqəsindən seçilir, sayı 12 min nəfərə çatırdı.

4. Topçular dəstəsi—Səfəvi ordusunda topdan əsasən, düşmənin möhkəmləndirilmiş mövqeyini ələ

keçirmək üçün, qala mühasirəsi vaxtı istifadə edilirdi. I Şah Abbasın yenidən qurduğu ordunun 500 səhra topu vardı.

Şah Abbas qızılbaşlardan əlavə, kürd, lur, çağatay və b. tayfaları da hərbi qulluğa cəlb etdi.

Şah Abbas iri torpaq sahiblərinin sıxışdırılması, e'dam edilmiş feodalların torpaqlarının ələ keçirilməsi hesabına öz şəxsi torpaqlarını xeyli genişləndirdi. Bu mübarizədə xeyli feodal hakim və əmir məhv edildi. Şah Abbas hakimiyyətə qarşı çıxan Təkəli tayfalarına amansız divan tutdu. Onun əmri ilə bir sıra tayfa məhv edildi.

Yeni şah dövlətin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə yüksək dövlət vəzifələrinə irəli çəkilən bütün şəxslərdən peşkəş adı ilə xəzinəyə müəyyən məbləğ verilməsini tələb etdi.

Baş vəzir təyin olunmuş və sonralar böyük dövlət xadimi kimi şöhrət qazanmış Hatəm bəy Ordubadi dövlət mədaxili və məxaricinin siyahısını tərtib etməyə başladı. Bu siyahı onun xələfləri dövründə başa çatdırılmış və dövlət dəftərxanasının qayda-qanununa çevrilmişdi. Şah şiə ruhanilərinə və oturaq əyanların köməyinə arxalanaraq, öz vergi siyasətində onlara güzəştə getdi. Səfəvi dövlətinin xristian əhalisi xüsusi rüsum—cizyə verməli idi.

Ümumən, qızılbaşlar Səfəvi imperatorluğunun idarə olunmasında xüsusi yer tuturdu. Azərbaycan imperiya tərkibində mühüm vilayət olaraq qalırdı. Azərbaycan dili orduda və şah sarayında, kargüzərliqda üstünlük təşkil edirdi. Səfəvi şahları və saray xidmətçiləri Azərbaycan dilində danışır, bir sıra dövlət və diplomatik sənədlər bu dildə yazılırdı.

Şah Abbas Səfəvi dövlətinin keçmiş qüdrətini bərpa edə bildi. O, Azərbaycan dövlətinin müstəqillik ənənələrini qoruyub saxlamaqla, mərkəzi aparatı və mülki bürokratiyanı möhkəmləndirdi, İngiltərə, Fransa, İspaniya, Roma papası, Moskva knyazlığı ilə diplomatik əlaqə yaratmaq məqsədilə danışıqlara başladı.

### Sual və tapşırıqlar:

1. Şah Abbasın dövründə Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi ənənələrinin saxlanılması barədə danışın.
2. Səfəvi qoşununun hansı dərəcələri vardı?
3. Azərbaycan dili imperatorluğun hansı sahəsində üstünlük təşkil edirdi?

## § 2. SƏFƏVI-OSMANLI MÜHARİBƏLƏRİNİN AZƏRBAYCAN ÜÇÜN AĞIR NƏTİCƏLƏRİ

**Şah Abbas islahatları.** 1578—1590-cı illərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələrində ağır məğlubiyyətə məruz qalmış Səfəvi dövləti vacib hərbi və b. islahatlar keçirməyə məcbur oldu. Mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsində marağı olan feodal qruplarına və tacir, sənətkar təbəqəsinə arxalanan yeni Səfəvi şahı I Abbas (1587—1629) qızılbaşların hərbi-köçəri əyanlarının müqavimətini sındırdı. Odlu silahla təchiz edilmiş və bilavasitə mərkəzi hakimiyyətə tabe olan 44 min nəfərlik güclü nizami ordu (şah qvardiyası) yaratdı. Öz şöhrətini itirmiş keçmiş qızılbaş süvari dəstələri yenidən təşkil edildi. Səfəvilərin hərbi qüvvələrinin sayı 116 min nəfərə çatdırıldı. İnzibati islahatlar nəticəsində ölkənin sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi həyatında oturaq əhalinin rolu xeyli artdı. İqtisadi və maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə dövlətin xəzinəsi zənginləşdi. Ölkə daxilində siyasi sabitlik bərpa edildi. Məhsuldar qüvvələr canlandı. Səfəvi dövləti iqtisadi və hərbi-siyasi baxımdan möhkəmləndi.

**Xarici siyasət.** XVI əsrin sonuna yaxın I Şah Abbas fəal xarici siyasət yeritməyə başladı. Bu dövrdən xarici siyasət üzrə Səfəvi dövlətinin qarşısında üç vacib məsələ dururdu: şimal-şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Şeybanilər dövlətini əzmək və Xorasanı geri almaq; 1578—1590-cı illərdəki müharibələr nəticəsində osmanlılar tərəfindən zəbt olunmuş Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmaq; İran körfəzində Portuqaliyanın hegemonluğuna son qoymaq və hind okeanına çıxış əldə etmək. I Şah Abbas bu məsələlərdən birincisinin həllinə başladı. Şeybanilərə zərbə



vurmaqla (1599), Xorasani yenidən Səfəvi dövlətinə qaytardı, öz tə'sirini Məvərennəhrə yaydı. Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etmək üçün birinci növbədə ölkə üçün böyük iqtisadi əhəmiyyəti olan Azərbaycan ərazisini osmanlılardan geri almaq məqsədilə I Şah Abbas Türkiyə ilə müharibəyə ciddi hazırlaşmağa başladı. Onun bütün islahatları demək olar ki, Osmanlı imperiyasını darmadağın etməyə yönəldilmişdi. Bu siyasətin tərkib hissəsini, Avropa dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqənin genişləndirilməsi, Türkiyə əleyhinə vahid koalisiya yaradılması təşkil edirdi. I Şah Abbas həm də osmanlı türklərinin qüvvələrini iki cəbhədə—Şərq və Qərb cəbhələrində dağıtmaq istəyirdi. Hərbi-siyasi əməliyyat—Osmanlı imperiyasına qarşı birgə mübarizə, əvvəlki kimi, bir neçə Avropa dövlətinin Səfəvi dövlətilə yaxınlaşmasının başlıca səbəbi olaraq qalırdı.

XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı osmanlı türklərinə qarşı inadlı mübarizə apardığı bir vaxtda, Osmanlı imperiyası iqtisadi tənəzzül və siyasi ixtişaş dövrü keçirir, Səfəvi dövləti isə gənc I Şah Abbasın başçılığı altında təcridcən dirçəlirdi.

Avropa dövlətləri Səfəvilərin Türkiyə ilə toqquşmasına maraqlı göstərirdilər. I Şah Abbas osmanlılarla müharibəyə hazırlaşarkən Almaniyada səfiri Georg Textander Təbrizə gəldi (1603) və Türkiyəyə qarşı birgə əməliyyat aparmaq üçün hərbi ittifaqa girməyi şaha təklif etdi. İspaniya da şahı osmanlılara qarşı müharibəyə təhrik edir, əvəzində İran körfəzində ona kömək edəcəyini və'd edirdi.

Osmanlıların Azərbaycandan çıxarılmasında Rusiya da maraqlı idi. Çünki osmanlılar Azərbaycanın Xəzərsahili bölgələrini əllərində saxlayırdılar. Bu da Volqa-Xəzər yolu ilə ticarətə müəyyən əngəl törədirdi. Bu vacib məsələdə marağın ümumiliyi Səfəvi dövlətilə Rusiyanın yaxınlaşmasına şərait yaradırdı. Lakin bu yaxınlaşma nəticəsiz qaldı. Moskva dövlətinin Azərbaycanda möhkəmlənmək cəhdi osmanlıların narazılığına səbəb oldu və onlar hər vəchlə buna mane olmağa çalışırdılar. Ona görə də Səfəvi şahının osmanlılara qarşı Moskva

dövlətilə ittifaqa girmək cəhdi tarixi baxımdan özünü doğruldurdu.

**Azərbaycanın Səfəvi dövləti tərkibinə qaytarılması.** XVII əsrin əvvəlində Azərbaycanda osmanlı hakimiyyəti zəiflədi. Yerli feodallar Səfəvi dövlətinə osmanlı işğalından özlərinin xilaskarı kimi baxırdılar.

Azərbaycanın Osmanlı hakimiyyətinin altında olduğu bütün müddətdə I Şah Abbas onu Səfəviyə qaytarmaq haqqında düşünürdü. Bunun üçün də o, 1603-cü il sentyabrın 14-də yürüşə başladı. İsfahanla Təbriz arasında məsafəni qısa müddətdə qət edərək, yürüşün on dördüncü günündə Təbriz darvazaları yaxınlığında dayandı. I Şah Abbas Təbrizə yaxınlaşanda (28. 09.1603) şəhər əhalisi üsyan qaldırdı. Təqribən 1 ay sonra I Şah Abbas şəhərə daxil oldu. O, Təbrizi tutduqdan sonra (21.10.1603) qərbə doğru hərəkət etdi və Əli paşanın başçılığı altında fəaliyyət göstərən osmanlı qoşunlarının əsas hissəsini darmadağın etdi. Bununla da demək olar ki, Azərbaycanın cənub vilayətinin taleyi həll olundu. Şah bu yerlərin idarəsini öz adamlarına—Təbrizi Zülfüqar xan Qaramanlıya, Mərəndi Sultan Dünbülyə, Xoy və Salması Qazi bəyə, Marağanı isə Şeyx Heydəre tapşırırdı.

Səfəvi ordusunun ön hissəsi Arazın şimalına doğru irəlilədi. Culfa və Naxçıvan döyüşsüz tutuldu.

Osmanlılar şah qoşununun gəlişini bilən kimi, şəhərdən çıxmazdan əvvəl, bütün vilayəti qarət etməyə hazırlaşdılar. Çıraqlı Sultanın komandanlığı altında sür'ətlə hərəkət edən qoşun osmanlıların planlarını pozdu. Maku vilayətinin hakimi Mustafa bəy Naxçıvana—şahın qərargahına gələrək təslim olduğunu bildirdi.

Hələ buna qədər Ordubad əhalisi şah qoşununun gəlişini gözləmədən osmanlılara qarşı üsyan qaldırdı. I Şah Abbas Naxçıvana yaxınlaşanda, ordubadlı Hacı Qəssab şəhəri zəbt etmək haqqında şahdan xüsusi göstəriş aldı. Görünür, şahın qoşun sərkərdələri ilə şəhər nümayəndələri əlbir fəaliyyət göstərirdilər. Əhalinin köməyiylə Ordubad qalası tutuldu. Şəhərlilərin qələbədən şənəlməsindən

istifadə edən İrəvanın osmanlı hakimi Şərif paşa, şah qoşununun əsas hissəsi gəlib çatanadək Ordubada 500 nəfərlik dəstə göndərdi və yenidən şəhərə yiyələndi. Şah Abbas, Səfəvi dövlətinin birinci vəziri Hətəm bəy Ordubadının xahişi ilə Ordubad əhalisinə vurulmuş zərəri, şəhərin dağıdılmasını, ordubadlıların işğalçılara qarşı mübarizəsini nəzərə alaraq onları dövlət vergilərindən azad etdi.

I Şah Abbas Culfa və Naxçıvanı tutduqdan sonra, 1603-cü il noyabrın 16-da İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. 10 min nəfərə yaxın qarnizonu olan qala üç istehkam xətt ilə müdafiə olunurdu.

Şah, İrəvan qalası ətrafında istehkam tikmək üçün Naxçıvan və Culfa əhalisini səfərbərliyə aldı və onları hərbi əməliyyatda iştiraka cəlb etdi. Bu da yerli əhaliyə—azərbaycanlılara baha başa gəldi, onların çoxu ağır zəhmətdən, soyuqdan, aclıqdan və güllə yarasından məhv oldu. 1604-cü il iyunun 8-də İrəvan qalası tutuldu. İrəvanın idarə edilməsi Əmirgünə xan Qacara, Naxçıvan isə Maqsud Sultan Kəngərliyə tapşırıldı.

İrəvan qalasının mühasirəsi vaxtı Kaxetiya çarı Aleksandr və Kartli çarı X Georgi I Şah Abbasla ittifaqa girərək özlərinin Səfəvilərdən asılılığını bildirdilər.

İrəvan tutulsa da, Qarabağ və Şirvan hələ osmanlıların əlində idi.

Qarabağ uğrunda mübarizənin öz xüsusiyyəti vardı. 1588-ci ildə osmanlıların hakimiyyəti zamanı qızılbaşların «dönük» adı alan bir hissəsi türklərə qulluq etməyə başladı, digər hissəsi isə İrana köçdü. Köçənlər I Şah Abbası Qarabağın osmanlılardan azad olunmasına təhrik edirdilər. Şah Abbasın cənub vilayətlərindəki ilk qələbələri «dönüklərin» xeyli hissəsinin (qacar, alpout, pazuk, qazax tayfalarının çoxu, Şəmsəddinli tayfalarından bir qrupu, hacılar və b.) Səfəvilərin tərəfinə keçməsinə təkan verdi.

I Şah Abbas Qarabağı ələ keçirənədək Ziyad oğlu nəslindən Hüseyin xan Qacarı bura bəylərbəyi təyin etmişdi. Hüseyin xan Qacar qoşunla yürüşə çıxaraq, Arazın şimalında, Qozlu adlanan yerdə düşərgə saldı. Lakin osmanlı hakimi Davud paşa

yeddi minlik qoşunla onu əzdi. Bunu eşidən I Şah Abbas Allahqulu bəy Qorçubaşının komandanlığı altında Gəncəyə beş min nəfərlik dəstə göndərdi. Qorçubaşının dəstəsi «dönük»ləri və Gəncə ətrafını talan edərək şahın düşərgəsinə qayıtdı.

**Böyük Sürgün.** I Şah Abbas osmanlı qoşununun yaxınlaşdığını eşidən kimi, onlara qarşı Səfəvilərin ənənəvi «yandırılmış torpaq» taktikasını tətbiq etdi: Arazın sol sahili dağıdıldı və əhalisizləşdirildi, əhali köçürüldü, daşınması mümkün olmayan ərzaq və alaf məhv edildi. Bununla da Cənubi Qafqazda yaşayan çoxlu azərbaycanlıların və başqa xalqların məcburi köçürülməsinə başlandı. Şahın əmri ilə on minlərlə əhali İrana köçürüldü. Əhalinin silah gücünə İsfahana, Mazandarana və İranın digər vilayətlərinə köçürülməsi və ölkənin talan edilməsi Azərbaycan xalqı üçün böyük müsibət idi. Tarixşünaslıqda bu köçürmə «Böyük sürgün» adını almışdı. Şahın yaşayış məntəqələrinin dağıdılması haqqında əmri təcili həyata keçirildi. Fərman verildəndən bir neçə gün sonra Naxçıvan və onun ətrafındakı yaşayış məntəqələri xarabazara çevrilmişdi. Beləliklə, Naxçıvan, İrəvan, Culfa və digər çiçəklənmiş diyarlar Səfəvi şahının fərmanı ilə yandırıldı və əhalisi köçürüldü. Şah Abbasın azərbaycanlıları öz doğma yerlərindən köçürməsi iqtisadi məqsəd də güdüdü. Köçürmənin əsas səbəblərindən biri, şahın İranın daxili vilayətlərinin məhsuldar qüvvələrini inkişaf etdirmək və dünya tranzit ticarətinin əsas yolunu Səfəvi dövlətinin cənubuna köçürmək niyyəti idi. Culfa tranzit ticarəti baxımından son dərəcə əlverişli ərazidə yerləşirdi. Buradan Avropaya gedən karvan yolu Osmanlı Türkiyəsindən keçirdi. I Şah Abbas Avropaya-Asiya ipək ticarəti yolunu cənuba, İran körfəzi limanına keçirməklə buradan ipəyi Afrika ətrafından dənizlə Avropaya daşımağı qərara almışdı. Şah Abbas məhz İran-İngilis tacirlərinin mənafeyi xatirinə ən iri ipək birjası olan Culfanın əhalisini İsfahana köçürdü. Yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, şahın əmri ilə Naxçıvan əhalisi də Dizaqa (Qarabağa) köçürüldü. Bir sıra qaynaqların



verdiyi mə'lumata görə, bu yerlərdən 350 minə qədər adam köçürülmüşdü. Şah Abbas azərbaycanlı, erməni və gürcülərin mahir sənətkarlarını öz şəxsi torpaqlarına—Mazandarana və İsfahan şəhərinin ətrafına köçürdü.

Naxçıvan və İrəvan ətrafına gəlmiş türk qoşunu pis vəziyyətdə qaldı. Bu yerlərin şah qoşunu tərəfindən talan edilməsi onların fəaliyyətinə təsir etdi. Osmanlı qoşunu içərisinə qarışıqlıq düşdü və ordu qışlamaq üçün Vana qayıtmağa məcbur oldu.

**1605—1607-ci illər əməliyyatları.** 1605-ci ilin yazında Şirvanın xeyli hissəsi Səfəvi və gürcü birləşmiş qoşunları tərəfindən işğal edildi.

I Şah Abbas hələ Vanda olan türk qüvvələrini dəf etmək üçün Təbrizdə yeni qala tikdirdi və ora 2—3 illik ərzaq və hərbi sursat topladı. Nəhayət 1605-ci ildə Allahverdi xanın başçılığı ilə Vana otuz minlik qoşun göndərdi. Türk qoşunu darmadağın edildi, qoşuna başçılıq edən Ciqal oğlu isə qaçıb xilas ola bildi. Türklərin yeni hücumları gözləndiyindən I Şah Abbas «türk qoşununun yolu üzərindəki bütün yaşayış məntəqələrinin dağıdılması, sakinlərinin uzaq diyarlara köçürülməsi, ərzağa, alafə, yanacağa od vurulmasını, ev-əşiyin yandırılmasını əmr etdi». Şahın əmri ilə dəqiqliklə yerinə yetirildi ki, Salmasdan Təbrizə 40 fərsəh (250 km) olan ərəzidə birçə nəfərin belə bir gün qalması mümkün olmadı.

Ciqal oğlu 100 min nəfərlik qoşunla ikinci dəfə Azərbaycanın hüdudlarına daxil oldu. I Şah Abbas osmanlı qoşunu ilə həlledici döyüşə girmək istəmirdi. Osmanlı qoşunu Urmiya gölünün şimalında yerləşən Təsucdan hərəkətə başladı. Əsas döyüş isə Ərdəbille Sərab arasında olmalı idi. Osmanlı hərbi sərkərdələri öz qoşunlarının çoxluğuna güvənərək döyüşə başlamağa can atırdılar. Beləliklə, 1605-ci il noyabrın 7-də şahın komandanlığı altında son dərəcə ehtiyatla başlanan döyüşdə şah qoşunu osmanlıları darmadağın edərək küllü miqdarda hərbi qənimət, bütün Osmanlı artilleriyasını ələ keçirdi.

I Şah Abbas Ciqal oğlu üzərindəki qələbədən sonra, 1605—1606-cı ilin qışının sərt keçməsinə baxmayaraq, Gəncəni mühasirəyə aldı. Hər iki tərəfin dağıdıcı fəaliyyətlərinin nəticəsində Azərbaycanı və qonşu ölkələri achiq bürümüşdü. Qarabağ kəndləri taxıl əkib-becərə bilmirdilər. I Şah Abbas Qarabağa daxil olan kimi qoşunu ərzaqla təmin etmək üçün təcili tədbirlər gördü. Azərbaycanın digər ərəzilərindən Qarabağa 20 min xalvar (7000 min tona yaxın) taxıl gətirilməsi barədə fərman verdi.

Gəncənin türk qarnizonu şəhərin təhvil verilməsi təklifini qəbul etmədi. Qalanın mühasirəsi 4 aya yaxın davam etdi. Nəhayət, 1606-cı il iyunun 5-də Gəncə tutuldu. Osmanlı qarnizonu qılıncdan keçirildi.

Şah Abbas Şirvanın və Dağıstanın tutulması ilə Cənubi Qafqaz əməliyyatını mümkün qədər tez başa çatdırmağa çalışırdı. O, Şirvandakı Osmanlı qarnizonunun yardım ala bilməməsindən istifadə edərək, onlara sülh yolu ilə Şamaxını təhvil verməyi təklif etdi. Bu təklif rədd edildikdə şah qoşunu Şirvana tərəf irəlilədi. Lakin 1607-ci ilin yanvarından Şamaxının kənarlarına çatan qoşun, ərzaq və alaf çatışmadığından və günlərlə davam edən leysan yağışlar imkan vermədiyindən üç ay əməliyyata başlaya bilmədi. Nəhayət, 1607-ci il iyunun 27-də Zülfüqar xanın qoşunu qalanı tutdu. Salnaməçinin yazdığına görə, «bir anda 2000—3000 nəfər qılıncdan keçirildi və bütün Şamaxı şəhəri dağıdıldı». Zülfüqar xan Şirvana hakim təyin edildi. Dərbənd və Şabranın idarəsi Çıraq Sultan Ustachiya tapşırıldı.

I Şah Abbas Şamaxını tutmağa hazırlaşanda Bakı və Dərbənd əhalisi də osmanlılara qarşı üsyan etdi. Bakıdakı üsyan, şahın xəbəri və köməyi olmadan 1607-ci ilin yanvarında şəhər əyanları tərəfindən təşkil edildi. Şəhər üsyançıların əlinə keçdi və şah qərargahı ilə əlaqə yarandı. I Şah Abbas üsyançıların çoxuna «bahalı geyim, hədiyyə və soyurqal» payladı və düşməndən ələ keçirilmiş qəniməti üsyançılara verdi.

Bakıdan sonra, Dərbənd əhalisi üsyana başladı. Şəhərdəki osmanlı hərbi hissəsi qəflətən yaxalandı. Şəhərin komendantı Həsən paşa 60—70 nəfər osmanlı ilə Narınqalada gizləndi. Dərbəndin tanınmış adamları Şamaxıya şahın yanına gəldilər. Şah onları hörmətlə qəbul edib, onlara qiymətli hədiyyələr verdi. Yerli əhalinin və şahın adamlarının fəal köməyi ilə Həsən paşa təslim oldu, təqribən 1607-ci il martın əvvəlində qala tutuldu. Şah Dərbənd əhalisini bütün dövlət vergilərindən azad etdi.

Beləliklə, XVII əsrin əvvəllərində dörd il davam edən Səfəvi—osmanlı müharibələrinin birinci mərhələsi Səfəvilərin tam qələbəsilə başa çatdı. Bütün Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan, qismən də Dağıstan uzun müddət I Şah Abbasın hakimiyyəti altına düşdü.

Şah Ərdəbildən Təbrizə qayıtdı və osmanlılarla sülh bağlamağa cəhd etdi. Şah Abbas 1555-ci il sülhünün şərtlərini bərpa etmək şərtilə Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlanmasına kömək etmək üçün Krım xanı Qazı Gireylə əlaqə yaratmağı qərara aldı. Bu məqsədlə şah Krım xanı Qazı Gireyin yaxın dostu, osmanlı qoşun sərkərdələrindən olan Xəndan ağanı Qəhqəhə qalasından həbsdən azad etdi və tapşırıqla Krıma göndərdi. Xəndan ağa yolda öldürüldü, şahın səfiri isə çərkəzlər tərəfindən əsir alındı. Qazı Gireyin də ölüm xəbəri gəldi. Beləliklə də, əldə edilmiş qələbənin hüquqi baxımdan rəsmiləşdirilməsi açıq qaldı.

**Müharibənin nəticələri.** Sultan Türkiyəsilə Səfəvi dövləti arasında gedən dörd illik (1603—1607) müharibədə Azərbaycan Səfəvilər tərəfindən geri alındı, Osmanlı zülmü İran feodallarının zülmü ilə əvəz edildi.

I Şah Abbasın Azərbaycana və ona qonşu olan ərazilərə yürüşü o vaxta qədər görünməmiş dağıntılara səbəb oldu. Bütövlükdə ölkənin dağıdılmasına, iqtisadiyyatın tənəzzülünə, əhalinin əsarətinə səbəb olan bu müharibə azərbaycanlıları hiddətə gətirdi. Səfəvilərə qarşı həyəcan başladı. Bu, Təbrizdə daha güclü idi. Şah təbrizlilərin çıxışla-

rından ehtiyat edərək «Təbriz və digər rayonların əhalisini sakitləşdirmək üçün» şəhər qalasını bərpa etməyi məsləhət gördü. 20 gün ərzində qala bərpa olundu. Bundan sonra şah Xoy şəhərinin abadlığı qayğısına qaldı. Şübhəsiz, bu tədbirlər Azərbaycana dəymiş zərərin yerini doldura bilməzdi.

**1612-ci il Sərab sülhü.** I Şah Abbas osmanlılarla müqavilə imzalamağa cəhd göstərirdi. Osmanlılar Azərbaycanı itirmək istəmədiklərindən, 1590-cı il sərhədlərini saxlamağa çalışırdılar. Bu məqsədlə onlar 1610—1611-ci illərdə yenidən Azərbaycana hücum edərək Təbrizi tutdularsa da, lakin beş gündən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular.

Nəhayət, 1612-ci il oktyabrın 17-də Sərab şəhərində Türkiyə ilə müqavilə imzalandı, 1555-ci il sülhü bərpa edildi. Lakin Osmanlı tərəfi bir sıra yeni şərtlər irəli sürdü. Şərtlərdən biri o idi ki, Səfəvilər rusların tikdiyi Terek (Tarku) qalasının dağıdılması barədə sultanın əmrinə mane olmamalı idilər. Türkiyə bu şərti Səfəvi və Rusiya dövlətləri arasında yarana biləcək mümkün ittifaqa mane olmaq üçün irəli sürürdü.

Osmanlı dövləti Azərbaycanın, qismən Ermənistan və Gürcüstanın, habelə Kürdüstanın Səfəvi dövlətinə mənsub olmasını rəsmi tanıdı. Bu da gələcəkdə iki dövlətin sərhədlərinin hüquqi cəhətdən müəyyən edilməsi üçün əsas oldu.

**Səfəvilər və osmanlılar arasında yeni müharibə.** Lakin Türkiyə ilə bağlanmış 1612-ci il sülhü tezliklə pozuldu. Şah Abbas 1613-cü il oktyabrın 16-da Cənubi Qafqaz xalqlarını itaətə gətirmək üçün, böyük ordu ilə Azərbaycanın şimal vilayətlərinə və Gürcüstana yürüşə başlayaraq, Ərdəbildən Qarabağa daxil oldu. Şərqi Gürcüstanı viran edən şah qoşunu 30 min əsir, 40 min baş mal-qara apardı.

Şah Abbasın Cənubi Qafqazdakı hərbi əməliyyatı osmanlıları ciddi narahat edirdi. Sultan I Əhməd 1612-ci il müqaviləsini pozaraq 1616-cı ilin yazında yenidən Səfəvilərlə müharibəyə başladı. Yaxşı silahlanmış türk ordusu Məhəmməd paşanın komandanlığı altında Təbrizə hücum keçdi, yolüstü



şimala dönüb İrəvanı da mühasirəyə aldı. Şah Abbas qorçuları, Xorasan dəstəsini, İsfahan tufəngçilərini irəvanlıların köməyinə göndərdi. Bundan əlavə, könüllülərdən xüsusi seçmə dəstə düzəldildi.

Lakin İrəvan qalasının 100 minlik Osmanlı qoşunu ilə əhatə olunduğunu gören Şah Abbas yenə də həlledici döyüşə girmək fikrindən daşındı, Osmanlı qoşununu mühasirəyə almağı, geri qayıtmaq yolunu bağlamağı, ərzaq gətirilməsinə müqavimət göstərməyi qərara aldı. Qışın sərt keçməsi, xəstəlik və ərzaq qıtlığı Osmanlı qoşununu geri çəkilməyə məcbur etdi.

1918-ci ilin yazında Xəlil paşa Diyarbəkirdən Azərbaycana doğru irəlilədi. Türklərlə birlikdə Türkiyə sultanının vassalı Cambəy Gəray xanın başçılığı altında Krım tatarlarının 15 minlik qoşunu da hərəkət etdi. Müttəfiqlər döyüşsüz Təbrizi tutdular və şərqə doğru irəlilədilər. Şah Abbas osmanlıların gəlişini görüb, Ərdəbili də boşaltdı. Səfəvilərlə Osmanlı qoşunu arasında həlledici döyüş Sərab vilayətində, Sınıq körpü adlı yerdə baş verdi. Bu döyüşdə Osmanlı qoşunu ağır zərbə aldı. Ərzrum bəylərbəyi, Osmanlı qoşununun baş komandanı Həsən bəy əsir alınıb öldürüldü, Krım xanı Cami bəy qaçmaqla canını qurtardı. Döyüşdə 15 min nəfər türk və tatar öldürüldü.

Bu məğlubiyyətdən sonra Xəlil paşa geri çəkilib sülh danışıqına başladı. I Şah Abbasla Xəlil paşa arasında 1618-ci ilin sentyabrında Mərənddə sülh imzalandı.

1618-ci il Səfəvi-Osmanlı sülh müqaviləsini İran pozdu. XVII əsrin 20-ci illərində Osmanlı imperiyasında hərç—mərçlik başladı. Ölkədə yanaçarlar (yeni əsgərlər) özbaşınalıq edir, sultanları hakimiyyətdən salır, başqası ilə əvəz edirdilər. Bundan istifadə edən I Şah Abbas 1622—1623-cü illərdə Bağdad, Kərbəla, Nəcəf, Mosul, Kərkük şəhərlərini zəbt etdi. Eyni zamanda Çuxur-Sə'd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacarın başçılığı ilə Axısxanı (Axalsixini) ələ keçirərək, onun idarə edilməsini Səlim xan Şəmsəddinliyə tapşırırdı.

IV Muradın (1623—1640) dövründə Hafiz Əhməd paşa Diyarbəkirə hakim təyin olundu və zəbt edilmiş yerləri Səfəvilərdən geri almaq barədə göstəriş aldı. Bu zaman Cənubi Qafqazda Georgi Saakadzenin başçılığı ilə gürcülərin yerli feodallara və Səfəvi hakimlərinə qarşı üsyanı başladı. Üsyançılar Səfəvi ordusunun baş komandanı Qarçıqay xanı və Şirvan bəylərbəyi Yusif xanı öldürdülər. G. Saakadze şahın cəza dəstələrinə, sonra isə Gəncə bəylərbəyinə qarşı çıxdı və Qacar ayanlarının dayanacaqlarını darmadağın etdi.

Şah Abbas, İsa xan Qorçubaşının başçılığı ilə Gürcüstana qoşun göndərdi. 1625-ci ilin iyununda şah qoşunu Əlkitçay dərəsində böyük itki bahasına gürcülər üzərində qələbə çaldı. Bundan sonra Kaxetiya çarı Teymuraz İmeretiyaya, Saakadze isə Samexiyə çəkildi.

Şah qoşunu kürdlərin Azərbaycanın cənub-qərbində başlamış silahlı üsyanını da yatırtı. Qarşıda Səfəvi-Osmanlı qoşununun sınağı dururdu. Nəhayət, Bağdad uğrunda ikiillik mübarizə də Səfəvi qoşununun qələbəsi ilə qurtardı.

I Şah Abbas öləndə (1629) bütün Azərbaycan və Şərqi Gürcüstan Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında idi.

Şah Abbasın nəvəsi I Səfi (1629—1642) Azərbaycanda xeyli dəyişiklik etdi. Səfəvi Rüstəm xan Azərbaycan bəylərbəyi və Təbriz hakimi oldu.

Osmanlı Türkiyəsi öz niyyətindən əl çəkmirdi. 1634-cü ilin yayında sultan IV Murad böyük qoşunla Ərzrumdan İrəvana doğru irəlilədi və avqustun 10-da qalanı tutdu, sentyabrın 1-də Təbrizi ələ keçirdi, şah sarayının və şəhərin dağıdılması barədə əmr verdi. Lakin ərzağın və ot-alafın çatışmaması, qışın yaxınlaşması, səfəvi qoşununun hücum təhlükəsi onları Təbrizdən çıxmağa məcbur etdi. Bundan sonra şah 1635-ci ilin apreliyində İrəvan qalasını geri aldı.

1637—1638-ci illərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin döyüş səhnəsi yenə də Mesopotamiyaya köçdü. 1638-ci il dekabrında Bağdad tamamilə Türkiyənin əlinə keçdi. Sultanın əmri ilə Ərzurum hakimi

Kə'nan paşanın qoşunu tatar qarnizonu ilə birlikdə Ağrıdağ vadisinə basqın etdi. Bu basqından azərbaycanlılar xeyli ziyan çəkdilər.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisində gedən Səfəvi-Osmanlı müharibələri xalqa dəhşətli aclıq, səfalet və müsibət gətirdi. Əsrlər boyu yaranmış zəngin mədəniyyətimizə ağır zərbə endirildi.

Bağdad tutulduqdan sonra 1639-cu il mayın 17-də Qəsri-Şirində Türkiyə ilə Səfəvi dövləti arasında 1612-ci il sülhünün şərtlərini təsdiq edən sülh müqaviləsi imzalandı və XVIII yüzilliyin birinci rübünə kimi qüvvədə qaldı. Azərbaycanda qismən sakitlik yarandı, on illər ərzində boşalmış şəhərlərin əhalisi geri qayıtdı, inzibati və ticarət mərkəzləri olan şəhərlər öz əvvəlki şöhrətini qaytarmağa başladı. Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqdə çiçəkli diyarlardan birinə çevrildi.

Ümumiyyətlə, XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində, Türkiyədə və Avropa dövlətləri arasında yaranmış siyasi vəziyyət feodal istehsal üsulunun xarakterindən doğan tarixi inkişaf prosesinin qanunauyğun nəticəsi idi.

XVII əsrdə Azərbaycan inzibati idarə sistemi Səfəvi imperiyasının bütün şimal-qərb hissəsini əhatə edirdi. Əhalisinin 3/4 hissəsindən çoxu azərbaycanlı olan İrəvan-Çuxur-Sə'd bəylərbəyi də Azərbaycan anlamına daxil idi.

Avarların Azərbaycan ərazisində sakin olmaları da elə bu zaman başa çatmışdı. Avarlar hələ XV əsrin sonlarında Azərbaycan və Gürcüstanın sərhəd rayonlarına köçüb gəlməyə başlamışdılar. Onların bura gəlməsi kaxetiyalıların öz sərhədlərini düşməndən qorumaq üçün avarlara müraciət etmələri ilə əlaqədar idi. XVII yüzilliyin əvvəllərində I Şah Abbasın köməyi ilə yengiloy, muğal və digər türksoylu birləşmələr yerli əhalini özlərinə tabe edərək Balakən, Car, Muxax, Tala, Çardaqlı, Qabaqcöl, Katex, Qaşqaçay, Suvagil kəndlərində həmişəlik məskən saldılar.

Şah Abbas özünə arxa yaratmaq məqsədilə Azərbaycanın şimal rayonlarına yarımköçəri tayfalar

köçürürdü. Məsələn, Muğanda çoxlu şahsevən ailəsi yerləşdirilmişdi. Türksoylu padarların Səfəvilər tərəfindən İrandan Azərbaycana köçürülməsi də XVI—XVII əsrlərə təsadüf edir. Padarlar indi də, Dəvəçi, Ağdaş, Şamaxı, Şəki və başqa rayonlarda yaşayırlar.

Sual və tapşırıqlar:

1. I Şah Abbasın islahatlarını sayın.
2. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin acı nəticələrini necə izah edə bilərsiniz?
3. Sərab sülhünün şərtlərini izah edin.
4. Qəsri-Şirində bağlanmış müqavilənin əhəmiyyəti nə idi?

### § 3. XVII ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-İQTİSADI HƏYATI

XVII əsrdə, əvvəllər olduğu kimi, kənd təsərrüfatı Azərbaycanın və qonşu ölkələrin iqtisadiyyatında əsas yer tuturdu. Təsərrüfatın əsas sahəsi əkinçilik idi. Kəndlilər, cəmiyyətin başlıca istehsalçısı və ölkədə vergi verən əhalisi idi. Kəndlilərin əsas hissəsi dövlətə və feodallara mənsub torpaqlarda əkinçiliklə məşğul olurdu. Azərbaycanda su ehtiyatları və sün'i suvarma şəbəkəsi də feodalların mülkiyyəti idi. Azərbaycanda əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da geniş inkişaf etmişdi.

XVII əsrdə Azərbaycanda hələ də patriarxal-qəbilə münasibətləri saxlanılırdı. İri feodal-maldar, əslində geniş öyrüşlərin sahibi idi. Bunun əsasında da elat-maldarlar istismar edilirdi.

**Kənd təsərrüfatı.** XVII əsrdə Azərbaycanda, demək olar ki, Yaxın və Orta Şərqdə məşhur olan kənd təsərrüfatı məhsullarının bütün növləri yetişdirilirdi. XVII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda olmuş türk səyyahı Evliya Çələbi burada taxıl və s. bitkilərin əkilməsini dənə-dənə qeyd edir, xüsusilə Təbriz ətrafında buğda becərilməsi barədə geniş söhbət açırdı. Onun mə'lumatına görə, Təbriz və onun ətrafında buğdamın 7 növü və arpa yetişdirilirdi.



Azərbaycanda bu dövrdə çəltik və paxla əkininə böyük əhəmiyyət verilirdi. Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil, Marağa və Naxçıvanda çəltik və paxla yetişdirilirdi. Əylisli Zəkəriyyə yazır ki, «Marağada hind çəltiyindən keyfiyyətli çəltik yetişdirilir».

Kənd təsərrüfatı bitkiləri içərisində pambıq xüsusi yer tuturdu. Evliya Çələbi yazır ki, Şirvan, Xoy, Gəncə və Naxçıvanda pambığın 7 növü yetişdirilirdi.

Azərbaycan öz meyvəsi ilə Ön Asiyada məşhur idi. Burada alma, şaftalı, armud, ərik, badam, püstə, gavalı, üzüm, əncir, qoz, fındıq, şabalıd, Xəzərsahili vilayətlərdə sitrus bitkiləri, zeytun yetişdirilirdi. J. Şardenin mə'lumatına görə Təbrizdə üzümün 60 növü vardı.

Azərbaycanda tərəvəzçilik və bostançılıq geniş yayılmışdı. Şəhərlərin ətrafında bostan bitkiləri yetişdirilirdi. Bu məhsul yalnız daxili tələbi ödəyirdi, satışı verilmirdi.

Barama qurdu yetişdirmək əhalinin qədim ən'ənəvi məşğuliyyətlərindən idi. Şirvanda, Qarabağda bu sahə daha çox inkişaf tapmışdı. Alman səyyahı Adam Olearinin mə'lumatına görə, XVII yüzilliyin 30-cu illərində bütün Səfəvi imperatorluğunda 18 min dəvə yükü (1 dəvə yükü—10-15 pud) ipək istehsal olunurdu. Bakı ətrafında az miqdarda kətan yetişdirilirdi. Bərdə və Mərənddə qırmızı boya əldə edilirdi.

Azərbaycan hələ qədimdən toxuculuqda müstəsna əhəmiyyəti olan, öz keyfiyyətilə fərqlənən qızıl boya və zə'fəranla məşhur idi.

J. Tavarnye yazır ki, Azərbaycan «dünyada qızıl boya istehsal olunan birinci yerdir». Qızıl boya əsasən Culfanın cənubu, Şirvan, Bərdə, Mərənddə əldə edilirdi.

XVII əsrdə Azərbaycanda yetişdirilən yeni mədəni bitki növlərindən biri tütün idi. Tütünü XVI əsrin 90-cı illərində portuqaliyalılar Azərbaycana gətirmişdilər. Tütün Azərbaycanın cənub və cənub-qərb vilayətlərində, xüsusilə Marağada becərilirdi.

Buğda və digər taxıl növləri çox da dərin olmayan, lakin kifayət qədər quru quyularda saxlanılırdı.

Əkinçilikdə sün'i suvarma mühüm rol oynayırdı. Sün'i suvarmada çay və bulaq sularından, eləcə də quyu suyu və kəhriz sularından istifadə edilirdi. Bundan başqa, çaylardan arxlar çəkilirdi. Azərbaycan şəhərlərinin çoxu kəhriz suyu ilə tə'min olunurdu. Evliya Çələbi yazır ki, Təbrizə 900 kəhriz və 6 çayın suyu gətirilirdi.

XVII əsrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında maldarlıq da mühüm yer tuturdu. Bu, daxili bazarın tələbatını ödəməklə yanaşı, həm də qonşu ölkələrə külli miqdarda mal-qara satmağa imkan yaradırdı. Əhalinin xeyli hissəsi köçəri maldarlıqla məşğul idi.

Səfəvi şahlarının Qarabağda, Mərənddə və Marağada xüsusi ilxıları vardı. Bütün Səfəvi imperiyası dövründə dəvədən əsas yükdaşıma vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Təbriz—İstanbul—Hindistan ticarət əlaqələrində at və qatırdan da geniş istifadə olunurdu.

Azərbaycanda quşçuluq, arıçılıq (Şamaxı) inkişaf etdirilir, koşenil (qırmızı böcək, ondan koşenil boyası alınır) yetişdirilirdi. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə aşağıdakı torpaq mülkiyyəti formaları mövcud idi: 1. Dövlət torpaqları (divan). 2. Şah nəslinə aid olan torpaqlar (xassə). 3. Hərbi və mülki mə'murlara şərti verilmiş torpaqlar (soyurqal, tiyul). 4. Məscid və kilisə torpaqları (vəqf). 5. Xüsusi sahibkar əmlakı (mülk). 6. Camaat torpaqları.

XVII əsrdə birinci iki torpaq mülkiyyəti (divan və xassə) forması üstünlük təşkil edirdi. Divanın bütün gəliri dövlət xərclərini ödəməyə sərf edilir, xassənin gəliri şəxsən şahə mənsub olsa da xəzinəyə daxil olur, yaxud şahın razılığı ilə xərclənirdi. Şah ailəsi üzvlərinə mənsub torpaqlardan götürülən gəlir isə onların özlərinə xərclənirdi. Üçüncü kateqoriya torpaqlar (soyurqal, tiyul) adamlara xidməti müqabilində verilirdi. Dördüncü mülkiyyətə dini idarələrə—məscid və kilisələrə vəsiyyətlə bağışlanmış torpaqlar daxil idi. Buradan götürülən gəlir

məscidlərə və xeyriyyə işlərinə xərclənirdi. Vəqfə hamam, karvansara, dükən, dəyirman, kəhriz suyu, bə'zən yük heyvanları və s. daxil idi. Bunların gəliri vəsiyyət edənin göstərişi ilə xərclənirdi. Beşinci kateqoriya torpaqları əvvəlkilərdən fərqli olaraq sahibkar özü istədiyi kimi idarə edə bilərdi: alıb-satır, vəqf edir və ya bağışlayırdı.

Nəhayət, camaat torpaqları bütün kəndin sakinlərinə mənsub idi.

Feodalizmin inkişafı prosesində feodallar camaata məxsus torpaq sahələrini zəbt edirdilər. İri feodallar üçün öz torpaqları ilə yanaşı camaat tərəfindən becərilən qonşu torpaqların olması əlverişli idi. XVII əsrdə belə torpaqlar dağ rayonlarında daha çox idi.

**Feodal sinfi və kəndlilər.** XVII əsrdə Azərbaycanda torpağın sahibkarı olan feodal sinfi hüquqi cəhətdən şərti olaraq dörd qrupa bölünürdü: 1. Qızılbaş və digər tayfaların hərbi ə'yanları, şah qvardiyasından çıxmış qulamlar, 2. İri torpaq sahələri olan ali ruhani təbəqəsi, 3. Mərkəzi və yerli mülki mə'murlar, 4. Səfəvi rejiminin şərtlərinə uyğunlaşmış sahibkarlar.

Qızılbaş hərbi-feodal ə'yanları XVII əsrin sonunadək və sonralar birinci qrupda görkəmli yer tuturdular. İsgəndər Münşinin 1629-cu ildə tərtib etdiyi siyahıya əsasən Azərbaycanda və Çuxur-Sə'd bəylərbəyliyində 35 yüksək vəzifənin 21-ni qızılbaş ə'yanlarının əmirləri tuturdular. 1603-1607-ci illərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində bütün qızılbaş ə'yanları öz qohum-əqrəbaları ilə Azərbaycana qayıtmışdılar.

*İsgəndər bəy Münşi Türkman (1560/61—1634)—Azərbaycan tarixçisi, şair və xəttat. I Şah Abbasın saray tarixçisi olmuş, onun hərbi yürüş və səfərlərində iştirak etmişdir. Təxminən 1630-cu ildə fars dilində «Tarixi—aləmarayi—Abbasi» («Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi») əsərini yazmışdır. Əsərdə Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə xüsusi yer verilmişdir. İsgəndər Münşinin bu əsəri Azərbaycanın XVI-XVII əsrlərindəki ictimai, siyasi və mədəni həyatı haqqında ilk qaynaq kimi qiymətlidir. M. F. Axundov «Aldanmış kəvəkib» hekayəsini İsgəndər Münşinin əsərinin motivləri əsasında yazmışdır.*

Hərbi-feodal ə'yanların ikinci təbəqəsini qızılbaş tayfasından olmayan azərbaycanlılar təşkil edirdilər.

Azərbaycanın hərbi-feodal ə'yanlarının üçüncü təbəqəsini şah qulamları içərisindən çıxmış hərbi sərkərdələr təşkil edirdilər. Bu təbəqənin ayrı-ayrı nümayəndələri Azərbaycanda yüksək vəzifə tutaraq, hərbi feodal ə'yanları sırasında möhkəmlənmişdilər.

Feodal sinfinin ikinci qrupu ali ruhani təbəqəsinin nümayəndələrindən təşkil olunurdu. Bu qrupun mövcudluğu əsas e'tibarilə, vəqf torpaqlarının idarə edilməsi ilə bağlı idi. Bundan əlavə, ali şiə ruhani nümayəndələri mülki hüquqla xeyli əraziyə malik idilər. Vəqf əmlakı ətrafında cəmləşmiş ruhanilərə sədr başçılıq edirdi. O, ölkənin baş ruhanisi hesab edilir, şəriət işləri üzrə şahdan sonra ikinci şəxs hesab edilir, şahın nəvvabı—müavini sayılırdı. Sədrilər vəqf sistemində böyük torpaq sahələri cəmləşdirib, Səfəvilərin ərazisində şiəliyi daha geniş yaymaqla ölkədə öz tə'sirlərini gücləndirir və ictimai-siyasi həyatın inkişafına kömək edirdilər. Mülki işlərin mühakiməsi demək olar ki, tamamilə ruhanilərin əlində idi. Onlardan şəriət məhkəmələrini aparan şeyxülislam, qazi və s. tə'yin olunurdu.

Azərbaycan feodal sinfinin üçüncü qrupuna mülki idarənin nümayəndələri daxil idilər. Onların içərisində görkəmli yerləri maliyyə işçiləri tuturdu. Bu təbəqə içərisində azərbaycanlıların xüsusi yeri vardı. Bu qrup feodalların çoxu sonralar Səfəvi dövlətinin mərkəzi bürokratiyasının sıralarına daxil olmuşdular.

Azərbaycanda hakim feodal sinfin dördüncü qrupunu oturaq əkinçilərdən ibarət yerli torpaq sahibkarları təşkil edirdilər. Tayfa ə'yanlarını təmsil edən qızılbaşlar, həmçinin Səfəvi imperiyasının müxtəlif sahələrində oturaq həyata keçdilər. Qızılbaşların hakimiyyətə gəlməsi ilə, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda yerli ə'yanların hamısı məhv edildi. Lakin qədim yerli ə'yanların varislərindən bəziləri Qarabağda, xüsusilə Şirvanda salamat qaldı. Bu ə'yanların ali nümayəndələri, adətən «məlik» titulu daşıyırdılar.



XVII əsrdə Azərbaycanda cəmiyyətin əsas istehsalçı və istismar olunan sinfi kəndlilər idi. Azərbaycan kəndliləri əllərində olan torpağın həcmindən və s. asılı olaraq bir-birindən fərqlənən müxtəlif təbəqələrə bölünürdülər. Azərbaycan kəndlisinin mülki təbəqələşməsinin bir sıra daxili və xarici səbəbləri vardı: divanın nəfinə vergi verən əhalinin sıxışdırılması, şəhəryanı təsərrüfatlarda əmtəə istehsalının inkişafı, kənd təsərrüfatına sələmçiliyin daxil olması, nəhayət əsrin əvvəlində xarici basqınlar və onların dağıdıcı nəticələri.

Vergi verən əhali ümumi ad altında «rəiyyət» adlanırdı. Onlar da müxtəlif təbəqələrə bölünürdülər. İş heyvanı, istehsal alətləri, toxumu olan, feodaldan aldığı torpağı özü becərən kəndli hampa adlanırdı. Bu kəndlilər cütlərin sayına görə ayrı-ayrı bölgələrdə daha kiçik dərəcələrə bölünürdü.

Feodalın torpağını becərmək üçün öz istehsal alətləri olmayan, kəndlilər icarəçinin ikinci təbəqəsini təşkil edirdi.

Təsərrüfatsız və yardımçı kənd təsərrüfatı işlərində (gözətçi, çoban, bağban, qul və s.) məşğuliyyəti olmayan yoxsul kəndlilər qara, qərib, bekar, xoş nişin və s. adlanırdı. Bu qəbildən olan kəndli bəzən «əkər» də adlanır, daha çox istismara məruz qalırdı.

Azərbaycanda kəndlilərin torpağa təhkim edilməsi barədə qaynaqların məlumatı XII—XIV əsrlərə aid edilir. Şah Abbasın 12 il müddətində qaçqın kəndlilərin geri qaytarılıb, torpağa təhkim edilmələri barədə fərmanı (1612) da onun davamıdır.

Azərbaycanda oturaq kəndlilərlə yanaşı yaylaq və qışlaqla bağlı köçəri təsərrüfatlar da vardı. Bunlar əsasən maldarlıqla məşğul olan elatlar (tayfalar) idilər. Dövlət və tayfa əyanları tərəfindən köçəri əhalinin istismarı patriarxal formalarda aparılırdı. Elatlar orduda qulluq etməli, hərbi yürüşəlan edilən vaxt hər tayfa məlum miqdarda ümumi süvari qoşun verməli idi. Hər tayfanın mövqeyi onun təqdim etdiyi döyüşçülərin sayına görə, feodal qoşunun yaradılması ilə müəyyən edilirdi.

Köçəri əhali oturaq əhaliyə nisbətən az miqdarda vergi verir və mükəlləfiyyətlər icra edirdilər. Bu tayfalar içərisində patriarxal qalıqların hələ də güclü olması, onların oturaq həyata keçməsinə də ləngidirdi. Suvarma şəbəkələrinin bərhad vəziyyəti, irriqasiya tikintilərinin çatışmazlığı, suvarılan torpaqların məhdudluğu da bunun səbəblərindən idi.

XVII əsrin ortalarında Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəzərə çarpsa da, lakin təsərrüfatda vəziyyətin daha da gərginləşməsi əsrin sonunda Səfəvi sülaləsinin zəifləməsinə və Qızılbaş imperiyasının dağılmasına doğru aparırdı.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. XVII əsrdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının hansı növləri yetişdirilirdi? Azərbaycana gəlmiş səyyahlar Azərbaycanın iqtisadi həyatını necə təsvir edirdilər?

2. Əkinçiliyin inkişafında hansı suvarma növü üstünlük təşkil edirdi?

3. XVII əsrdə Azərbaycanda maldarlığın inkişafı barədə bildiklərinizi danışın.

4. Bu dövrdə Azərbaycanda neçə cür torpaq mülkiyyəti forması vardı?

5. XVII əsrdə feodal sinfi şərti olaraq neçə qrupa bölünürdü?

#### § 4. VERGİ VƏ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏR

XVII əsrin ortalarında Azərbaycan kəndlisinin verdiyi vergilər, daşdığı mükəlləfiyyətlər əvvəlki əsrdəkilərdən çox az fərqlənirdi. Onlar aşağıdakılardır: Torpaq və gəlir vergisi—malcəhət, bəhrə, xərəcəverginin əsas hissəsini təşkil edərək, natura ilə ümumi məhsulun 1/5, 1/3 hissəsini təşkil edirdi. Bu vergi torpaq sahibkarı ilə dövlət arasında bölünürdü, birinciyə 1/10; ikinciyə 2/10 hissə çatırdı. Bağbaşı—məhsulun 1/10-ünə bərabər idi. Suvarılan üzüm bağlarından 6 dinar, suvarılmayanlardan 5 dinar alınırdı. Çobanbəyi, çöl pulu—örüşdə heyvanları otarmaq üçün alınırdı. Dəh-yek (onda bir)—XVII əsrə qədər bu vergi növü Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə bəlli idi. İri feodal torpaqla-

rından götürülən gəlirin 15%-i alınır. Cüftbaşı—torpağı əkib becərmək üçün bir cüt qoşqu vasitəsi olanlardan alınır. Dəsgahbaşı—hər bir toxucu dəzgahının istehsal etdiyi məhsuldan alınan vergi idi. Təkcə əkinçilik və maldarlıqla deyil, həmçinin sənətkarlıqla—darama, toxuma, ayaqqabı materialı biçimi və s. ilə məşğul olan kəndlilərdən alınır. İxracat—XVI əsrdə ümumi və müxtəlif vergi mükəlləfiyyətlərin məcmuu mənasında işləndirirdi. Dövlət canişinlərinin, hərbi xidmətdə olanların və əyanların tələbatını ödəmək üçün alınır.

Ot-Alafa (Alafa ərəb sözüdür)—yük heyvanları, atlar üçün alınır. Ulafa (ərzaq deməkdir)—bir nəfərin (hərbçi, canişin və s.) yaşaması üçün alınan vergi idi. Bu iki vergi birlikdə bəzən pul ilə də alınır. Sonralar alafa—at arpası adlanırdı. Konalqa—əyanların kəndlinin evində düşərgə salmaq hüququ idi. Kəndli əyanı, onu müşayiət edənləri yataqla təmin etməli, yedirtməli, atlarını yemləməli idi. Təyin isə şəhər və kəndlərdə xarici dövlətlərin səfirlərinə və onları müşayiət edənlərə qulluq etmək üçün əhalidən alınan məbləğ idi. Ulaq və ulam—çapar xidməti ilə bağlı idi. Kəndli şah qasidlərinin ixtiyarına minik, yük, qoşqu atları verirdi. Əvariz—daimi olmayan vergi idi. Pul və ya natura, yaxud mükəlləfiyyət icra etməklə ödəndirirdi. I Şah Abbasın fərmanı ilə «ixracat» və «əvarizata» aşağıdakı töycü və əmək mükəlləfiyyəti daxil idi: alafa, ulafa, konalqa, biyar, ulaq, peşkəş, salami, şıltaqat. Göründüyü kimi, əvarizat və ixracata əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış, təsadüfi səciyyə daşıyan, bütün töycü növləri daxil idi. Rüsüm—dövlət canişinləri və ruhanilər üçün natura ilə alınan vergi idi. Səvari—əhalinin hakim sülalənin üzvlərinə, sərkərdələrə, yeni fəth edilmiş yerlərə gələn tanınmış adamlara (ya Novruz bayramı münasibətilə) hədiyyə idi. Ona görə də bəzən novruzi adlanırdı. Tərh—dövlətə və feodala məxsus olan malın bazar qiymətindən yuxarı zorla kəndliyə satılması və yaxud, dövlətə və feodala lazım olan malın bazar qiymətindən aşağı qiymətə alınması idi. Dəstəndaz—dövlət icraedici şəxslərinə aşağı

səviyyədə, xidmətinə görə verilən vergi idi. Başpulu—yetkin kişi cinsindən alınır. Otaqxərçi (həmçinin yurtane)—hər evdən, hər ailədən alınan vergi idi. Cizyə (müsəlman olmayanlardan)—xristianlardan alınır. Biyar-kəndlinin feodal və ya dövlətin nəfinə zorla, pulsuz işləməsi idi. Suvarma şəbəkəsində və dövlətin digər işlərində biyardan geniş istifadə olunurdu. Bütün ailə üzvləri növbə ilə 2 gündən 6 günə qədər biyara getməli idi. Çərik—döyüşən orduya kənar vilayətlərdən göndərilənlər idi. XVII əsrdə Səfəvi şahları xarici düşməndən qorunmaq, ölkə daxilində baş vermiş üsyanları yatırtmaq üçün çərikdən istifadə edirdilər. Çərik köçəri və yarımköçəri tayfalardan toplanırdı. Onların nümayəndələrinə müvafiq üstünlüklər verilirdi. Bunlardan əlavə, tüstü pulu, alaçiq pulu və s. alınır.

XVII əsrin sonunda vergilərin miqdarı xeyli artırıldı və yeni vergilər qoyuldu ki, bu da əhali içərisində ciddi həyəcana səbəb oldu.

**Şəhərlər.** XVII əsrdə Azərbaycanda sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olan iri abad şəhərlər var idi. Səfəvi—Osmanlı müharibələri Azərbaycana ağır zərbə vurdu, şəhərləri xarabazara çevirdi. İmperiyanın ucqarına çevrilən, İran və Rusiya ilə sıx iqtisadi əlaqələri itirən Azərbaycan aldığı bu zərbələrdən özünü doğrulda bilmədi. I Şah Abbasın ərəzində və qonşu ölkələrdə «Böyük sürgün» siyasəti və dağıdıcı müharibələr ölkəni tamamilə tənəzzülə uğratdı. Şəhərlərin təsərrüfat və mədəni həyatının geriləmə dövrü başladı, sənətkarlıq və ticarət xeyli zəiflədi. Lakin Azərbaycan xalqı təsərrüfatı bərpa etmək, şəhər həyatını canlandırmaq əzmindən əl çəkmədi. XVII əsrin ortalarında şəhərlər yenidən keçmiş sənətkarlıq, ticarət, mədəniyyət mərkəzi kimi şöhrətlərini geri qaytara bildi. Karvan ticarəti bərpa edildi.

Natural təsərrüfatın hökm sürdüyü bir şəraitdə şəhərlərdə sənətkarlıq böyük rol oynayırdı. Şəhər və kəndlərdə əmək alətləri, silah, parça, xalça, gön-dəri məmulatı, məişət avadanlığı hazırlayan çoxlu sənətkar e'malatxanaları vardı.



60—70-ci illərdə Təbriz ərazisinə, zənginliyinə, ticarətinə və əhalisinin sayına görə imperiyada ikinci şəhərə çevrildi. Onun əhalisinin sayı 550 minə çatırdı. Təbrizdə 47 mədrəsə, 600-ə qədər ibtidai məktəb, 320 məscid, 200-ə yaxın karvansara, 7000 dükan vardı.

Gəncə tədricən keçmiş güdrətini və şöhrətini qayıtdı. Bəylərbəyliyin və Qacar nəslinə məxsus əyanların iqamətgahı burada idi. Əsrin ikinci yarısının əminamanlıq şəraitində keçməsi, Gəncə üçün nəzərə çarpacaq dərəcədə abadlıq işlərinin aparılması ilə əlamətdar olmuşdur. Səyyahlar Gəncəni Səfəvi dövlətinin ən iri şəhərlərindən biri adlandırırdılar.

2200 ilə yaxın tarixi olan Şamaxı XVII əsrin əvvəllərində möhkəmləndirilmiş böyük şəhər idi. Burada 50—60 min nəfər əhali yaşayırdı. Osmanlıların hakimiyyəti dövründə şəhər iri siyasi və ticarət mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini saxlayırdı. 1668-ci il yanvarın 4-də Şamaxıda baş vermiş zəlzələ şəhərə ciddi zərər vurdu. Əhalinin 6—7 mini həlak oldu. Lakin şəhər tezliklə bərpa edildi. Şamaxıda ipəktoxuyan e'malatxanalar işləyirdi. Şəhərin yaxınlığında Müci kəndində ipəkəyirən və ipəktoxuyan dəzgahlar hazırlanırdı. Şamaxıda ipəkdən hazırlanan mə'mulataın çeşidi zəngin idi. Mə'lum olduğu kimi XVII yüzillikdə B a k ı şəhər-qala idi. Salnameçi hər dəfə Bakı qalasını «səma qədər yüksək», «göylərə baş vuran qala» epitetləri ilə vəsf edir. Əlbəttə, bu ifadələr mübaligəlidir, ancaq hər halda yüzilliyin əvvəlində Bakının möhkəmliyini və yaxşı qorunduğunu göstərir. I Şah Abbasın yürüşü ilə əlaqədar, 1607-ci ildə Şirvanda olan İsgəndər Münşi Bakı və Dərbənd qalalarını eyniləşdirir və hər iki şəhərin müdafiə tikintilərinə yüksək qiymət verirdi.

Əsrin ortalarında yüksək hasarla əhatə olunmuş Bakı, kvadrat formada olub iç-içə iki qaladan ibarət idi. Şəhərin qərbində minarəsiz məscid vardı. Şəhərin sahil tərəfdə yerləşən digər hissəsində əhali sıx idi. Bu hissədə, səyyahların qeyd etdiyi kimi, çoxlu məscid, karvansara, hamam və bazar vardı. Evliya Çələbi bu hissəni «abad şəhər» adlandırır.

Şəhər həmçinin üç tərəfdən dövrələnmiş qalaya bənzəyirdi. Şəhərin üç yerdən darvazası vardı. Bakı liman şəhəri kimi məşhur idi. Qonşu ölkələrdən bura çoxlu tacir axışb gəlirdi. Şəhər, həmçinin tranzit ticarətdə mühüm rol oynayırdı. XVII əsrin 70-ci illərindən etibarən Bakının təsərrüfat həyatı tənəzzül edir.

Səfəvilərin vətəni olan Ərdəbil qızılbaşların qibləgahı idi. XVI—XVII əsrlərdə onun abadlaşdırılmasına xüsusi qayğı göstərilirdi.

Səfəvilər məqbərəsi kompleksinin binası Ərdəbilin əsas diqqətəlayiq yeri idi.

Ərdəbildə mə'bəd yerləri və onların vəqf torpaqlarının olması, onu ziyarətə gələnlərin sayını artırırdı. Bu da şəhərin iqtisadi həyatının canlanmasına səbəb olurdu. Əsrin 60-cı illərində Ərdəbil Səfəvi imperiyasının iri şəhərlərindən biri idi. Burada digər mə'mulatlara yanaşı, qızgın ipək ticarəti gedirdi. Buna səbəb şəhərin Gilan və Şirvanın arasında yerləşməsi, külli miqdarda xam ipək istehsal edilməsi və beynəlxalq ticarətdə mühüm yer tutması idi. Dərbənd əvvəllərdə olduğu kimi, XVII yüzillikdə də Şirvana daxil idi. O, bütün orta əsrlər boyu möhkəmlənmiş hərbi şəhər kimi şöhrət tapmışdı. Şəhərin coğrafi mövqeyi buna müsbət tə'sir edirdi. XVII əsrin əvvəlində Dərbənd yüksək hasarla əhatə olunmuşdu. Ortada Narınqala adlı içqala vardı. 1607-ci ildə I Şah Abbas şəhəri tutandan sonra Dərbəndin müdafiə sədləri möhkəmləndirildi.

Azərbaycanın cənubunda yerləşən Marağa qədimdən öz meyvəsi, üzüm bağları ilə məşhur idi. Şah Abbas şəhərin və ətrafının idarəsini Şeyx Heydəre tapşırırdı. Onun ölümündən sonra şəhəri onun kiçik yaşlı oğlu Qubad xan idarə etdi. Ondan sonra isə Marağanın idarəsi müqəddəm tayfasının rəhbəri Ağa Sultana həvalə edildi. Həmin tayfanın irsi hakimləri Marağanı əsrin sonunadək idarə etdilər. Müqəddəm tayfası Marağada yerləşəndən sonra əhali vergilərdən azad edildi. Bu tədbir öz növbəsində şəhərin və bütün vilayətin təsərrüfat həyatının canlanmasına tə'sir etdi, tayfanın hərbi

qüdrətini möhkəmləndirdi və sonrakı hadisələrə də müsbət tə'siri oldu. Orta əsrlərdə Marağada 7000 ev vardı.

Xudafərin vasitəsilə Ərdəbil və Gəncə arasındakı karvan ticarəti yolu üzərində yerləşən Əhər XVII əsrdə öz təbii zənginliyi və inkişaf etmiş əkinçiliyi ilə Azərbaycanın inkişaf edən şəhərləri sırasına çıxmışdı. Lakin əsrin sonunda tənəzzülə uğradı.

XVII əsrin birinci yarısında iki dəfə dağıdılmış Naxçıvan əsrin ortalarında bir qədər dirçəldi, lakin əvvəlki səviyyəyə qalxa bilmədi. Şarden Naxçıvanın böyük örtülü bazarlarında sıra ilə düzülmiş dükanları xatırlayır. Burada müxtəlif çeşidli mallar və ərzaq satılırdı. Şəhərdə 5 karvansara, bir neçə hamam, ticarət mərkəzi, qəhvəxana, 2000 ev (ailə) vardı. XVII əsrin sonunda bir sıra iqtisadi və siyasi səbəblərə görə, müəyyən müddətə Naxçıvanın iqtisadi, ticarət və mədəni həyatı zəifləmişdi.

Ordubad ilk Səfəvi şahlarının diqqətini xüsusi cəlb edirdi. I Şah Abbas Ordubad əhalisini bütün mükəlləfiyyətlərdən azad etmişdi. Əsrin ikinci yarısında Ordubadın Azərbaycanın başqa şəhərləri ilə, həmçinin xaricə geniş ticarət və digər əlaqələri vardı.

Bəhs olunan dövrdə müharibələrdən Azərbaycanın cənub-qərb şəhərlərindən Urmiya, Salmas, Xoy, Mərənd, Çors, Maku daha çox zərər çəkmişdi. Urmiya, həmçinin, kürd feodallarının üsyanlarından da zərər çəkmiş, Çors IV Muradın yürüşü vaxtı (1635) osmanlılar tərəfindən xarabazara çevrilmişdi. Xoy və Mərəndin bərpası üçün xeyli qüvvə sərf edildi. I Şah Abbasın fərmanı ilə (1607) Xoyda təzə qala tikildi. Bu şəhərlər ərazicə osmanlılara yaxın olduqlarından daim qarət olunurdular.

Azərbaycanın müxtəlif sənətkarlıq e'malatxanalarına malik Miyanə, Xalxal, Sərab şəhərləri karvan yolu üzərində yerləşir və ölkənin təsərrüfat həyatında diqqətəlayiq rol oynayırdılar.

XVII əsrdə Azərbaycanın şimalında olan bəzi şəhərlər—Qəbələ, Şabran, Ərəş, Niyazabad tam

tənəzzülə uğradılar. Farsdilli qaynaqlarda Qəbələ haqqında son mə'lumat 1606-cı ilə aiddir. İsgəndər Münşi yazır ki, 1606-cı ildə Səfəvi qoşununun qabaqcıl dəstəsi Şəki hakimi Şahmir xanın başçılığı altında Osmanlı qoşununu Qəbələ yaxınlığında əzdi. Ağsu dərəsində tərəflər arasında ikinci döyüşdə Qəbələ qarnizonu qalanı tərk edərək Şirvandakı Osmanlı qüvvələri ilə birləşdi. Görünür, Səfəvi qoşunu bundan sonra qalanı tutmağı və burada qarnizon saxlamağı lazım bilməmişdi. Bununla da hamının tərk etdiyi şəhərin taleyi həll olunmuşdu.

Yüzilliyin əvvəlində Səfəvilər coğrafi mövqeyinə görə Şabrana böyük əhəmiyyət verirdilər. 1609-cu ildə burada qala tikildi. Dərbənddən Şamaxıya gedən yolun üzərində yerləşən Şabran və Niyazabad uzun müddət öz əhəmiyyətlərini saxlamışdı. Bu şəhərlər Rusiyadan İrana gedən karvan yolu üzərində əsas yükboşaltma məntəqələri idi.

XVI əsrdə Azərbaycanın çiçəklənmiş şəhəri olan Culfanın həyatı XVII əsrdə faciəli idi. Yüzilliyin 60-cı illərində şəhərin yalnız şimal-qərbi əhali ilə məskunlaşmışdı. 70-ci illərdə şəhərdə cəmi 30 ev vardı.

**Azərbaycanın şəhər əhalisinin sosial tərkibi:** 1. Feodal sinfi-hərbi feodallar, mülki bürokratiya, ali ruhani, iri və kiçik torpaq sahibləri. 2. Ticarətlə məşğul olan iri, orta və kiçik tacirlər. 3. Sənətkarlar. 4. Şəhəratrafı torpaqların becərilməsi, maldarlıqla məşğul olan əkinçilər.

Şəhərlərdə bütün hakimiyyət iri torpaq sahibi olan bəylərbəyinin əlində idi. Hər bir şəhərdə mərkəzi hakimiyyətin, yerli torpaq sahibliyinin səlahiyyətini öz əlində cəmləşdirən mülki bürokratiya fəaliyyət göstərirdi. Bu iki bürokratiya kübarlar adlanırdılar.

Azərbaycan şəhərlərində böyük dini və siyasi nüfuzu olan ali din xadimlərinin sərəncamında vəqf qəyyumu kimi, bütöv kəndlər, su mənbələri və s. vardı. Feodal sinfi içərisində say hesabı ilə yerli əyanlar üstünlük təşkil edirdilər. Bu təbəqə, adətən ölkənin sahibi hesab olunurdu.



XVII əsrdə Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlar ikinci yeri tuturdu. Daxili və tranzit ticarətin inkişafı şəraitində şəhərlərdə ticarət kapitalının rolu artırdı. Feodal ara müharibələrinə son qoymaq, karvan yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək və qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələrini saxlamaq onlar üçün maraqlı idi. Tacirlər həmişə həm mərkəzi, həm də yerli hakimiyyətin möhkəmlənməsini istəyirdilər. Səfəvi sarayı həmçinin ticarəti himayə edir, tez-tez onun təşkilatçısı kimi çıxış edir, bəzən də onun əlverişli sahələrini öz əlinə alırdı.

Lakin XVII əsrdə Azərbaycan şəhərinin simasını sənətkarlıq müəyyən edirdi. Hər bir şəhər, hər şeydən əvvəl öz sənətkarlıq mə'mulatu ilə şöhrətli idi. Sənətkarlar şəhər əhalisinin bütün təbəqələri içərisində sayca üstünlük təşkil edirdilər. Sənətkarlardan alınan vergi hesabına şah xəzinəsinin əsas gəliri müəyyən edilirdi.

Şəhər əhalisinin dördüncü qrupunu əkinçilər təşkil edirdi. Onlar şəhərlərin ərzaqla təmin edilməsində mühüm rol oynayırdılar.

Şəhərin başında bəylərbəyi, xan və sultan rütbəsi olan hakim, həmçinin məlik dururdu.

Maliyyə işlərinin qaydaya salınması, dövlət xəzinəsinin təmin olunması vəzirin səlahiyyətinə daxil idi. Vəzir dərəcə e'tibarilə bəylərdən aşağı olsa da, müstəqil fəaliyyət göstərirdi. O, Mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilir və birbaşa ona tabe idi.

Polis xidmətini aparatı ilə birlikdə darğa icra edirdi. Darğa şəhərdə asayışı bərpa edir, şəriət normalarına riayət etməyi qoruyur, yuxarı hakim təbəqələrin göstərişlərinə əməl edirdi.

Məhkəmə işlərinə qazi baxırdı. Bə'zi şəhərlərdə qazının vəzifəsini rütbəcə ondan yuxarı olan şeyxülislam yerinə yetirirdi. Böyük şəhərlərdə isə məhkəmə işlərinə eyni zamanda hər ikisi baxırdı. Şəhərlərdə sənətkar və tacir təbəqəsinə vergi qoyulması, daxili problemlərin qaydaya salınması ilə kələntər məşğul idi. Sənətkarlıq və ticarətin hər bir sahəsində naib və kəndxuda ona kömək edirdilər.

#### Suallar:

1. XVII əsrin ortalarında Azərbaycan kəndlisi neçə cür vergi verir və mükəlləfiyyət daşıyırdı?
2. Bu dövrdə Azərbaycanda sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olan şəhərlər barədə nə bilirsiniz?
3. Azərbaycan şəhər əhalisinin sosial tərkibi neçə idi?

#### § 5. SƏNƏTKARLIQ VƏ TİCARƏT

XVII əsrin əvvəllərində şəhər təsərrüfatı bərpa olunduqca, şəhər əhalisi artdıqca, satış bazarı genişləndikcə Azərbaycanda ayrı-ayrı sənətkarlıq mə'mulatu hazırlanması üzrə ixtisaslaşma gedirdi.

Azərbaycanda toxuculuq, metal e'malı, ağacışləmə, müxtəlif cür sənətkarlıq sahələri inkişaf etmişdi.

Lahıca xəncər, qılınc, mis qab-qacaq hətta kiçik toplar da hazırlanırdı. Xarici bazarlarda ə'la Quba xalçalarına böyük tələb vardı. Şəkiddə ipək parça, ipək tikmələr, mis qablar, ağacdan şəbəkə, əmək alətləri, məişət əşyası və s. hazırlanırdı. Dəmirçi, misgər, toxucu, duluscu, boyaqçı, dabbaq, xarrat, çəkməçi, zərgər, silah hazırlayanlar və başqaları müxtəlif sex təşkilatlarında—əsnaflarda birləşirdilər. Gəncə yaxınlığında hasil edilən misdən yerli ustalar zəngin naxışlı qab-qacaq düzəldirdilər. Abşeron, Qarabağ və Naxçıvanda xalçaçılıq, gön-dəri mə'mulatu istehsalı geniş yayılmışdı. Təbrizdə, Ərdəbildə yun və ipək parça, zərgərlik mə'mulatu hazırlanırdı.

**Ticarət.** XVII əsrdə Azərbaycanda feodal istehsal üsuluna xas olan natural təsərrüfatın hökm sürdüyü şəraitdə, ticarət, əmtəə-pul münasibətləri xeyli inkişaf etmişdi. Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə bazar münasibətlərinin artması hakim feodal sinfin mənafeyinə uyğun gəlirdi. Şah və feodallar öz adamlarının köməyi ilə ticarətdə, xüsusilə xarici ticarətdə fəal iştirak edirdilər. Ticarət, başlıca olaraq, feodal sinfinin tələbini ödəyirdi. Azərbaycanda ticarətin və ticarət kapitalının artması iqtisadi həyatın canlandırılmasına, onun inkişafına kömək etmir, əksinə kapitalist istehsalı ünsürlərinin

meydana gəlməsinə mane olurdu. Bununla belə, XVII əsrdə Azərbaycanda yerli bazarın inkişaf prosesi müəyyən səviyyəyə çatmışdı. Şəhərlərin çoxu geniş vilayətlərin iqtisadi mərkəzlərinə çevrilirdi. İri şəhərlər isə xarici və tranzit ticarətdə mühüm rol oynamaqla ölkə miqyasında əhəmiyyət kəsb edirdilər. Daxili ticarət şəhər bazarında cəmləşirdi.

Xarici səyyahların hamısı Azərbaycan şəhərlərinin «örtülü küçələrinin» uzun sıralarında yerli və gəlmə malların satıldığını qeyd edirdilər. Azərbaycan şəhərlərində dükan sıraları və şəhər karvansaralarında qızgın ticarətin getməsi ölkəmizə gələnlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Azərbaycan şəhərləri ilk növbədə Şamaxı, Ərdəbil, Bakı, Təbriz, Ordubad, Naxçıvan ölkənin daxili ticarətində müstəsna rol oynayır. Şarden qeyd edir ki, «Təbrizdə 15 min dükan vardı. Asiyada ən dəbdəbəli bazar Təbriz bazarı idi». Əmtəə—pul münasibətlərinin az inkişaf etdiyi rayonlarda alver, əsas etibarilə, həftədə bir dəfə, bazar günü əhalinin toplandığı bazarlarda gedirdi. Müharibə vaxtı «ordubazarı» adlı bazar təşkil olunurdu. Burada çoxlu hərbi xidmətçi iştirak edirdi. Onlar ordubazarda öz ərzaq və digər məhsullarını satırdılar. Burada asayişə «ordubəyi» nəzarət edirdi. Ordubazarda malların qiyməti sülh vaxtı şəhər bazarındakı qiymətlərdən yüksək idi. Ordubazarda ticarətin vəziyyəti hərbi əməliyyatların gedişindən asılı olurdu. Qələbə qazanılanda tacirlər qarət hesabına varlanır, məğlub olanda isə özləri qarət olunurdular.

Yerli bazarlarda qiymətlərin tərəddüdü iqlimdən, siyasi vəziyyətdən xeyli asılı idi. Ümumən, ölkədə gündəlik tələbat mallarının qiyməti Avropaya nisbətən aşağı idi. Yerli hakimlər xalqın həyəcanından ehtiyat edir, bazarda qiymətlərin çox artmasına imkan vermirdilər.

**Xarici ticarət.** XVII əsrin ikinci yarısından etibarən hindlilər və ruslar Azərbaycanda fəal ticarətə başladılar. Onlar da digər xaricilər kimi, öz gətirdikləri malları satırdılar. Ticarətdə ermənilər və yəhudilər də mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. XVII əsrdə Azərbaycan

şəhərlərində və qonşu ölkələrdə xarici ticarətin mərkəzi olan böyük karvansaralarda hər bir tacirin icarəyə götürdüyü «hücrə» adlanan yeri və anbarı var idi. Qonaq evləri də mövcud idi. İri şəhərlərdə karvansara və qonaq evi birləşdirilirdi. Belə ki, xaricdən gəlmiş tacir öz hücrəsi və malının yerləşdiyi anbarla yanaşı yaşaya bilirdi.

XVII əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanın qonşu ölkələrlə və Qərblə ticarət əlaqələri genişlənirdi. Yüzdilliyin sonunda rus dövləti ilə ticarət əlaqələri artmışdı.

Osmanlılar Azərbaycandan qoşqu və yük heyvanları almağa çox maraqla göstərirdilər. Marağa, Mərənd, Qarabağ və Muğanda yetişdirilən minik yük atlarına Türkiyədə böyük tələbat vardı. Hər il Azərbaycandan Türkiyəyə xeyli dəvə göndərilirdi. Bundan əlavə, osmanlılar Azərbaycan ipəyini, boyaq maddələrini, toxuculuq məmulatını avropalılara satmaqla xeyli gəlir götürürdülər. Azərbaycan tacirləri İtaliya, Fransa və s. ölkələrlə sıx iqtisadi əlaqə yaratmaq məqsədilə türk tranzit ticarət yolundan istifadə edirdilər. İstanbul, İzmir, Hələb şəhərləri Şərqi tranzit ticarətinin son dayaq nöqtələri idilər. Buradan mallar dəniz yolu ilə Avropaya çatdırılırdı. Həmin şəhərlər Avropanın Şərqi ölkələri ilə tranzit ticarətində «göndərmə məntəqəsi» vəzifəsini yerinə yetirirdilər.

XVII əsrdə Azərbaycanla Hindistan arasında geniş iqtisadi əlaqələr yaranmışdı. Bu cəhətdən Azərbaycanda məskən salmış hind tacirləri daha çox fəallıq göstərir, Bakının ticarət həyatında xüsusi mövqe tuturdular. Abşeronun Suraxanı kəndində hindlilərin xüsusi atəşpərəstlik məbədləri vardı. Hind mali Volqa-Xəzər yolu ilə Rusiya və Avropaya aparılırdı. Bakı, Şamaxı, Şabran, Təbriz, Ərdəbil bu daşınmalarda mühüm rol oynayırdılar. Bu vaxt Həştərxan vasitəsilə Azərbaycanla Şərqi Avropa şəhərləri arasında daimi ticarət əlaqələri yaranmışdı. Şirvandan gətirilən mallar, xüsusilə ipək, burada xəz-dəri, mis, qalay və s. mallara dəyişdirilirdi. Buradan tacirlər dəniz yolu ilə Dərbəndə, sonra isə duz və neft satışında gözəl liman şəhəri olan, beynəlxalq tranzit ipək ticarətində mühüm rol



oyunayan Bakıya yollanırdılar. Sonra isə karvan yolları onları İran vasitəsilə cənuba, oradan da Hindistana aparırdı. Hindlilərin Azərbaycanda ticarət kaloniyaları vardı. Qaynaqlarda Səfəvi dövlətində 15—20 min hind tacirinin olduğu qeyd edilir. XVII yüzilliyin 80-ci illərində Şamaxıda 200-ə yaxın hind taciri yaşayırdı. Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı, Dərbənddə Hind karvansaralarının tikilməsi də Azərbaycan—Hindistan ticarət əlaqələrinin genişlənməsini sübut edirdi. Hind tacirləri Şamaxı bazarında ipək, çit, qızıl və gümüşü parçalar, hind sənətkarlarının bədii məmulatını, ədviyyat, qiymətli daşlar, mirvari satırdılar. Şamaxıdan Hindistana çoxlu xam ipək, ipək parça, Bakıdan qara və ağ neft, Abşeronda yetişdirilən zəfəran aparırdılar.

**Azərbaycan—Rusiya münasibətləri.** Səfəvi dövləti ilə Rusiya arasında olan münasibətlər siyasi marağa və qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrə əsaslanırdı. Azərbaycan bu dövrdə böyük Səfəvi imperiyasında Rusiya ilə həmsərhəd olan yeganə qurum idi. XVII əsrdə Azərbaycan—Rusiya ticarətinin həcmi artdı. Əlbəttə, bu əlaqələrin tarixi bir qədər əvvəl başlamışdı. Lakin XVI əsrin sonu—XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı yürüşləri vaxtı əlaqə kəsilmişdi. Hər iki tərəf onun bərpa edilməsinə maraq göstərirdi. XVII əsrdə rus tacirləri Azərbaycan şəhərlərində geniş alver edirdilər. Rus ticarət kampaniyasının Şamaxıdakı ticarəti yüzillik boyu bütün səyyahların diqqətini cəlb etmişdi. Azərbaycan tacirləri də Rusiya şəhərlərində alver edirdilər. XVII əsrin əvvəllərində iri tranzit ticarətinin mühüm mərkəzi olan Həştərxana Xəzərsahili vilayətlərdən çoxlu tacir gəlirdi. Azərbaycan, İran və digər Yaxın Şərq tacirləri Kazan, Novqorod, Yaroslavl, hətta Arxangelsk ilə ticarət edirdilər. Lakin Moskva Azərbaycan malının daimi ticarət yeri olaraq qalırdı.

Rusiya ilə ticarət və iqtisadi əlaqələrə yerli hakimlər xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

Azərbaycanın atlası, güllü ipək parçaları, yun və ipək xalçaları, məxməri və s. məmulatları rus alıcıları tərəfindən xüsusi diqqətlə qarşılanırdı.

Rusiyadan Azərbaycana gətirilən mallar içərisində samur, dovşan, dələ, şimal tülküsi dəriləri, morj sümüyü, qu tükü, həmçinin sənətkarlıq məmulatı—dəri, mis, qalay, yazı kağızı, rus tacirlərinin qərb həmkarlarından aldıkları müxtəlif mahud vardı.

Bu dövrün ticarətində mövcud olan ümumi çətinliklərlə yanaşı, quruda və dənizdə quldurların basqınları, susuzluq və s. mənfi cəhətlər də vardı. Ona görə də hər iki tərəfin karvanları silahlı keşikçilərlə mühafizə olunurdu. Bəzən ticarət karvanını dövlətin siyasi nümayəndəsi də müşayiət edirdi. Ona görə də onun qorunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Buna baxmayaraq, karvanlar tez-tez basqınlara, talanlara məruz qalırdılar. Ticarət karvanlarına hücum edən kazak dəstələrinin fəaliyyəti də böyük maneə idi.

1647-ci ildə Don kazaklarının bir dəstəsi neft üçün Bakıya gələn Fərəhabad taciri Hacı Bağırın üzərinə hücum etmiş, onun altı-yeddi yüz tünəlik malını əlindən almış, özünü isə yüz otuz tünənə satmışdılar.

Rusiya hökuməti Xəzər dənizində gəmilərin təhlükəsizliyinə böyük əhəmiyyət verirdi. Volqa—Xəzər su yolu Rusiyanın Azərbaycan, İran və başqa ölkələrlə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynadığından, Rus dövləti nəyin bahasına olursa-olsun, bu su hövzəsini və onun sahillərini kazakların və Şimali Qafqaz dağlılarının basqınlarından qorumağa çalışırdı. Bu vaxt Donda üsyançı kazaklara başçılıq edən Stepan Razin Cənubi Qafqaz üçün daha təhlükəli olmuşdu. Azov dənizinə çıxmaq cəhdi baş tutmadıqdan sonra o, əməliyyatlarını Volqa—Xəzər su yoluna keçirdi. S. Razin 1667-ci ilin mayında Volqaya çataraq, həmin il iyulun əvvəlində Xəzər dənizinə çıxdı. 1668-ci ilin yayında Azərbaycana və İranın digər sahil vilayətlərinə hücum edən S. Razin kazakların ataman Sergey Krivoyun başçılığı altında fəaliyyət göstərən digər dəstəsi ilə birləşərək 40 qayıqda, 2000 nəfərlə Dərbəndə, sonra isə Bakıya tərəf irəlilədi.

Razinin başçılığı ilə kazaklar ilk dəfə Bakı sahilinə basqın edərək, Maştağa kəndini talan edib, 150 nəfərə yaxın əsir aldılar. 7000 qoyun ələ keçirdilər. Qəniməti Çilov adasına apararaq öz aralarında böldülər. Bakını tutanda kazakların döyüş qabiliyyətli adamlarının sayı 5-6 min nəfərə çatırdı. Kazaklar Bakıya basqından sonra, Xəzərin cənub sahillərinə, Gilana, Rəştə basqın etmiş, xeyli qənimət ələ keçirmişdilər. Onlar soyğunçuluqla əldə etdikləri sərvəti götürüb geri qayıtdılar.

1671-ci il iyunun 6-da S. Razinə e'lan edilmiş ölüm hökmündə deyilirdi: «Sən canisən...Xəzər dənizinə gələrək İran (Azərbaycan—S. M.) əhalisini talan etdin, tacirlərin mallarını əlindən aldın, onları öldürdün, həmçinin sən İranın (Azərbaycanın—S. M.) bir neçə şəhərini dağıtdın, iki çarlıq arasında böyük nifaq toxumu səpdin». Bütün bunlara baxmayaraq, XVI əsrin ortalarından e'tibarən Volqa—Xəzər su yolu, həmçinin Azərbaycandan keçən quru ticarət yolu ölkələrarası əhəmiyyətini saxlayırdı. Bəzi Avropa ölkələri XVII əsrin ortalarında bu yol rus tacirlərinin əlinə keçdiyindən həmin yoldan istifadə etməyə çalışır və Rusiyadan keçmək istəyirdilər. Rus dövləti Səfəvi hakimiyyəti ilə Qərbi Avropa arasında yeganə vasitəçi olmağa çalışırdı. Rusiya Qızılbaş ipəyini Həştərxan vasitəsilə Moskvaya, daha sonra Mərkəzi və Qərbi Avropa ölkələrinə daşımaq hüququnu inhisara almaq üçün Yeni Culfa mərkəz olmaqla, 1667-ci ildə yerli dairələrlə müqavilə imzaladı. Səfəvilərin bütün hakimiyyəti dövründə ruslara kömrüksüz ticarət etmək hüququ, qonaq evlərində və ticarət məntəqələrində imtiyazlar verilirdi. Şahın fərmanında yerli hakimlərə rus tacirlərinə xüsusi ehtiram göstərmək tapşırılmışdı.

Bütövlükdə, XVII əsr boyu Azərbaycanla—Rusiya arasında yaranmış qonşuluq münasibətləri, Azərbaycan malının Rusiya və Avropa ölkələrinə daşınması, mal mübadiləsi, işgüzar əlaqələr, tacirlərin və sənət sahiblərinin tez-tez qarşılıqlı səfərləri böyük iqtisadi səmərə verirdi.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. XVII əsrin əvvəlində Azərbaycanda sənətkarlığın hansı əsas sahələri vardı?
2. Azərbaycanda ticarətin və ticarət kapitalının artması nəyə xidmət edirdi?
3. Azərbaycanın xarici ticarətində yeri və rolu nədən ibarət idi?
4. Əsas ticarət mərkəzləri barədə qısa mə'lumat yazın.
5. Stepan Razinin Azərbaycana qarətçi yürüşü barədə danışın.

#### § 6. MƏDƏNİYYƏT

**Məktəb və maarif.** XVII əsrdə Azərbaycanda məktəb və maarifi əsasən din xadimləri idarə edirdilər. Uşaqlar məscidlərin nəzdində təşkil edilmiş məktəblərdə 10 yaşından təhsil alırdılar. Təhsilin davam etdirilməsi ailənin maddi imkanlarından, mədəni səviyyəsindən, habelə şagirdin təhsilə meylli və qabiliyyətindən asılı idi.

Uşaq ibtidai təhsili məktəbdə, orta təhsili mədrəsədə alırdı. Tibb, fəlsəfə, ədəbiyyat və digər elmlər üzrə mütəxəssislərin mühazirələrini mütəmadi dinləyən tələbəyə ali təhsili qurtarmaq haqqında şəhadətnamə verilirdi. Azərbaycanda, ümumən, yaxın və Orta Şərqdə tə'lim və təhsildə islam dininin mükəmməl öyrənilməsinə xüsusi yer verilirdi. Əhalinin aşağı və orta təbəqəsinin uşaqları ümumi məktəbə gedir, feodalların uşaqları isə aşağı təbəqənin uşaqları ilə təmasda olmamaq üçün «sare— xane»də (evdə) təhsil alırdılar. Təhsilin və tə'limin gedişinə nəzarət etmək üçün axund, molla və onun köməkçisi—xəlifə tərəfindən təhsilin müxtəlif pilləsində olan şagirdləri bir sinfə toplayırdılar. Xəlifə, axund tərəfindən yuxarı sinif şagirdlərindən tə'yin olunurdu. Dərs axund və onun köməkçisi tərəfindən aparılırdı. Klassik Azərbaycan və fars ədəbiyyatından dərs vəsaiti kimi istifadə olunurdu. Qur'anın oxunması, öyrənilməsi hamı üçün məcburi idi.

Şagirdlər dərsi məktəbdə xorla oxuyur, öyrənirdilər. Məktəblərdə şagirdlərin qəbahəti üçün bədən cəzası vermək geniş tətbiq olunurdu.



XVII əsrdə təkcə Şamaxıda 40 ibtidai və 7 orta təhsil, Təbrizdə 600 ibtidai və 47 orta təhsil məktəbi vardı. Şamaxıda şah Səfəvi tərəfindən tikilmiş ayrıca «hücrələr» (otaqlar) vardı. Həmin hücrələrdə tələbələr yaşayırdılar. Məktəblər son dərəcə abad idi. Burada elmin müxtəlif sahələri üzrə dərs deyilirdi.

Bu dövrdə təhsil əsasən şəhər əhalisi içərisində yayılırdı. Kənd əhalisinin çoxu savadsız idi. Kənd mollasının əsas vəzifəsi dini və hüquq qaydalarını yaymaqdan ibarət idi. Feodalın himayəsində olan kənd mollası dini mərasimlərin keçirilməsinə nəzarət etməli, nikah və boşanmaların hesabatını aparmalı, dəfn mərasimi vaxtı dua oxumalı idi. Dövlət aparatı və divan üçün kadrlar adətən, şəhərdə varlı ailələrdə böyüyən uşaqlardan hazırlanırdı. Onların içərisində nadir hallarda kənd uşaqları da olurdu.

**Ədəbiyyat.** XVII əsrdə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin inkişaf etmiş mədəni ölkələrindən biri idi. Azərbaycan ərazisinin Səfəvi—Osmanlı müharibələri vaxtı dağıdılıb xarabazara çevrilməsi, xalqın mədəni həyatında silinməz izlər buraxdı. Çoxlu incəsənət, ədəbiyyat, me'marlıq abidələri məhv edildi.

Əsrin birinci yarısında, onun son on ilini çıxmaqla, Osmanlı qılıncından və əsirlikdən xilas olmuş Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri İranın mərkəzi şəhərlərinə—İsfahana, Kaşana, qismən Xorasana köçürüldülər. Bunlardan bəziləri Hindistana, İraqa, Mərkəzi Asiyaya və başqa ölkələrə qaçmağa məcbur olmuşdu. Azərbaycanın xəttat, hüquqşünas, həkim, astronom alimlərinin çoxu Osmanlı işğal illərində vətəni tərk edib, Səfəvi dövlətinin şəhərlərində özlərinə sığınacaq tapmışdılar.

Əgər bəhs edilən dövrün əvvəllərində Təbriz sarayı nəzdində yaradılmış ədəbi məclis üzvlərinin çoxu Azərbaycan dilində yazırdısa, sonralar İsfahan sarayında iki dildə—Azərbaycan və fars dilində şe'r yaranırdı. Bununla belə, XVII yüzillikdə Azərbaycan

mədəniyyəti hələlik öz milli əlamətlərini və xüsusiyyətlərini saxlayırdı.

Bu zaman fars ədəbiyyatı tənəzzül dövrü keçirirdi. Azərbaycan şairlərinin səciyyəvi cəhəti ondan ibarət idi ki, onlar əsərlərini fars dilində də yazırdılar.

XVII əsrin ortalarında ən istedadlı şairlərdən biri Qövsi Təbrizi idi. O, XVII əsrin birinci rübündə anadan olmuşdu. Onun divanının əlyazması Gürcüstan və Britaniya muzeylərində saxlanılır. Qövsi Təbrizi Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xan tərəfindən himayə olunurdu. Qövsi «elmi öyrənmək» üçün Təbrizdən İsfahana gəlmişdi. O, dövrünün ədəbiyyat aləmində ən parlaq simalarından biri idi. Azadlıq və vətənə məhəbbət ideyasını böyük sənətkarlıqla vəsf edir, istismarçılara nifrətini, yoxsullara, sadə adamlara, istismar olunanlara bütün varlığı ilə bağlılığını bildirirdi.

Sahib Təbrizi Təbrizdə doğulmuş və ibtidai təhsilini orada almışdı. Təbrizlilərin kütləvi sürgünü vaxtı Sahibin ailəsi İsfahana köçmüşdü. Sahibin uşaqlıq və gənclik illəri əvvəlcə Təbrizdə, sonra isə İsfahanda keçmişdir. Şair vətəni Azərbaycan və doğma şəhəri Təbriz haqqında həmişə böyük məhəbbətlə danışırdı. O, öz əsərlərində vətənin gözəlliyini vəsf edir, onu «təmizlənmiş torpaq», «cənnətməkan diyar» adlandırırdı. XVII yüzillikdə Azərbaycan və fars şairləri içərisində Sahib layiqli yer tutur, Səfəvi dövrü ədəbi məktəbinin başçısı hesab edilirdi. Y. E. Bertels Sahib Təbrizini XVII əsrin Hafizi adlandırır. O, 120 min beyt şe'r in müəllifidir. Sahib 77 yaşında İsfahanda vəfat etmiş, orada da dəfn olunmuşdur.

Məsihi Ruknəddin Mə'sud 1580-ci ildə Kaşan şəhərinə ehtimal ki, Səfəvi—Osmanlı müharibələri ilə əlaqədar mühacirət etmiş azərbaycanlı ailəsində doğulmuşdur.

Məsihi İsfahanda ədəbi, həmçinin tibbi təhsil aldığından həkimliklə də məşğul olurdu. Ona görə də xalq arasında həkim Ruknəddin çağırılırdı. O, şe'rlərini Azərbaycan və fars dillərində yazırdı, 100 min beyt şe'ri mə'lumdur. Britaniya muzeyində

saxlanılan, Azərbaycan dilində yazılmış «Vərqa və Gülşa» əsərinin nadir nüsxəsi dövrümüze gəlib çatmışdır. Öz e'tirafına görə «Dane və dam», «Zənbur və asal» adlı əsərləri də şe'rlə yazılmışdır.

I Şah Abbasın şərəfinə «Vərqa və Gülşa» əsərini yazmağa başlayan Məsihi sonralar Hindistana köçmüşdür. I Şah Abbasın ölümündən sonra ölkəyə qayıtmış və əsərini onun xələfi şah Səfiyə təqdim etmişdir. Lakin şah sarayı Məsihini himayə etməmiş, şair ehtiyac içərisində yaşamış və 1656-cı ildə dünyadan köçmüşdür.

Tərzi Əfşar XVII əsrin əvvəlində Urmiya yaxınlığındakı Tərzi kəndində doğulmuşdur. O, öz vətəninə təhsil almış və İsfahanda təhsilini davam etdirmişdi. Ağır ehtiyac içərisində olmasına baxmayaraq, şair təhsilini təkmilləşdirmiş, fars və ərəb dillərinə də kamil yiyələnmişdir. Azərbaycan və fars dillərində şe'r yazan Tərzi fars poeziyasında yeni məktəb yaratmışdı.

Gənc Tərzi Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə səyahətə çıxmış, Hindistan, Ərəbistan, Türkünstan və Kiçik Asiyada olmuşdur. Şe'rlərində Təbriz mövzusu geniş yer tutur. Tərzi bir neçə dəfə Şamaxıda və Gəncədə olmuş, Azərbaycanın böyük şairi Nizami Gəncəvinin vətəninə yüksək qiymətləndirmişdi. Alman şərqşünası Q. Ete qeyd edir ki, Tərzi Əfşar tərtib etdiyi «Məhdan ül-Cəvahir» (Cəvahirat bulağı) adlı hekayələr toplusunu hind şahı Nəsrəddin Cahangirə (1605—1627) təqdim etmişdi.

Tərzi Əfşarın irsi XVII yüzillikdə Azərbaycanın və bütün Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatını öyrənmək baxımından da dəyərlidir.

Azərbaycanın məşhur rəssamı və təzkirəçisi Sadıx bəy Əfşar (1534—1612) Təbrizdə doğulmuş, məşhur miniatürçü—rəssam Müzəffər Əlinin yanında rəssamlıq təhsili almışdı. Azərbaycan ədəbi dilində yazdığı «Məcmə ül xəvvas» adlı əsərində Azərbaycan şairləri haqqında dəyərli mə'lumat vermişdi. O, təzkirəçi alim kimi də geniş görüş dairəsinə malik idi. Yazıçı—publisist Məhəmməd Əli Tərbiyyat onun qələmindən çıxan 10 bədii əsərin adını çəkir.

Sadıx bəyin bədii yaradıcılığında əsas yeri miniatür və portret janrı tuturdu. İsgəndər Münşi nəqqaşlar içərisində mö'cüzə yaradanlar sırasına Sadıx bəyi də daxil edir.

XVII əsrdə saray ədəbiyyatından əsaslı surətdə fərqlənən şifahi xalq ədəbiyyatı xeyli inkişaf etmişdi. Bu ədəbiyyatda geniş xalq kütlələrinin arzusu və istəyi öz əksini tapmışdı. Şifahi xalq ədəbiyyatı öz kəsəri ilə xalqı istismarçılara, feodallara, ruhani nümayəndələrinə qarşı qətiyyətli döyüslərə çağırırdı.

Bu dövrün Azərbaycan xalqı poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Tufarqanlı Aşıq Abbasdır. Əsrin əvvəllərində yaşamış Abbasın həyat və yaradıcılığı barədə natamam mə'lumat qalmışdır. Doğma Azərbaycan, xüsusilə Təbriz, Dərbənd, Tufarqan şəhərləri onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Qoşma, gəraylı, divani, müxəmməs və s. yazmışdır. Yaradıcılığında ictimai bərabərsizlikdən, dövrədən şikayət, dərd və kədər motivləri ilə yanaşı, zülm və haqsızlığa qarşı e'tiraz, xalqı birliyə və mübarizəyə çağırış ruhu da öz əksini tapmışdı. Dini məzmununda şe'rlər də yazmışdır. Məhəbbət mövzusunda lirik şe'rləri məşhurdur. Şe'rləri orijinal bədii təsvir vasitələri ilə zəngindir. Yaradıcılığı aşığı şe'rinin inkişafına güclü təsir göstərmiş, «Abbas və Gülgəz» dastanı isə onun həyatı və şe'rləri əsasında qoşulmuşdur.

Sarı Aşıq XVII əsrdə yaşayıb yaratmışdır. Onun əsərləri—bayatıları qeyd kitabçalarının ayrı-ayrı səhifələrində kiçik parçalarla dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Sarı Aşığın haqqında bizə ilk mə'lumatı XIX əsrin təzkirəçisi Qaradağı verir və qeyd edir ki, Sarı Aşıq mənşəcə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalındandır. Sonralar o, Zəngəzur mahalının Güləbürd kəndinə köçmüşdür (indiki Laçın rayonu). Haqq aşığı, Qərib aşığı adları ilə tanınan Sarı Aşıq gözəl bayatılar ustası idi. Yaradıcılığında əsas yer tutan aşiqanə şe'rlərində vüsal həsrəti təbii və təsirli ifadə edilmişdir. Bir sıra bayatılarında həyatdan narazılıq, şikayət, kədər motivləri də öz əksini tapmışdır. Qoşma və



bağlamalar da yazmışdır. Lakin onların az bir qismi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Şe'rlərində xalq dilinin bədii imkanlarından məharətlə istifadə etmiş orijinal təşbeh, bənzətmə və cinaslar işlənmişdir. Sarı Aşığın nakam məhəbbətindən bəhs edən «Yaxşı və Aşıq» dastanı qalmışdır.

Xalqın işğalçılara nifrəti, onun azadlığa çıxmaq istəyi ədəbiyyatda vətənpərvərlik ideyalarının güclənməsinə kömək edirdi. Azadlıq mübarizəsi ideyaları şifahi xalq yaradıcılığında, qoşma, bayatı və dastanlarda öz əksini tapırdı. XVII əsrdə Azərbaycan xalq yaradıcılığında bayatılar geniş yayılmışdı. Bayatı ən çox yayılan nəgmə janrı idi:

*Apardı tatar məni,  
Qul edib satar məni.  
Vəfali yarım olsa,  
Axtarıb, tapar məni.*

Xalq şairləri Füzulinin şe'r ən'ənələrini davam etdirərək keçmiş ədəbi abidələrin çox az toxunduğu kənd və şəhər yoxsullarının hiss və fikirlərini ifadə edirdilər. Bu dövrdə iki cür dastan—məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları yaranırdı. I Şah İsmayılın (Xətayi) şe'rləri hələ XVI əsrin ortalarından başlayaraq «Şah İsmayıl» dastanında toplanmışdı, lakin bu dastan yalnız XVII əsrdə yetkin şəkə düşmüşdür. Bu dövrdə «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib» kimi məhəbbət dastanları da yaranmışdır.

Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi xalq dastanlarının yaradılması üçün əsas mövzu olmuşdur. Dastanlarda xalq kütlələrinin arzusu, istəyi, kini-küdurəti, yerli feodallara, yadellilərə qarşı ədalətli mübarizədə onların mərdliyi və hünəri tərənnüm edilmişdir.

Bu dastanlar içərisində «Koroğlu» qəhrəmanlıq dastanı xüsusi yer tutur. «Koroğlu» dastanı Azərbaycanda xalq hərəkatı salnaməsinin ən parlaq səhifələrindən biri, XVII əsrin ən gözəl sənət əsəridir.

**Elm və incəsənət.** Azərbaycan alimləri yüzil-  
liyin ikinci yarısında Səfəvi dövlətinin bir sıra elm

sahələrinə yeniliklər gətirirdilər. Mirzə Məhəmməd Təbrizi Mö'min İman, Molla Əliqulu Xalxali, Molla Vaqif Xalxali, Nəsrullah Xalxali, Nəciəddin Rza Təbrizi, Mövlana Rəcəbəli, Vahid Təbrizi, İsgəndər Münşi, Məhəmməd Tahir Vahid, Yusif Məhəmməd-can oğlu Qaradaği, Hüseyn Xələf oğlu Bürhani kimi ölkənin mədəni həyatında mühüm rol oynayan alimlər yazıb yaradırdılar. Onların içərisində Mövlana Mirzə Məhəmməd ibn Həsən Şirvani xüsusilə fəxri yer tuturdu.

Müharibənin ağır nəticələrinə baxmayaraq, ölkədə mədrəsələr, məscidlər, karvansaralar və başqa binalar tikilmişdi. O, dövrün abidələrindən biri də Suraxanıda Hind atəşpərəstlərinin tikdirdiyi mə'bəd idi. 1606—1607-ci illərdə Bahiəddinin layihəsi əsasında Gəncədə tikilmiş I Şah Abbas məscidi nəzəri xüsusilə cəlb edir. XVII əsrdə Mərdəkanda məqbərə, Xocahəsən kəndində karvansara, Nardaranda məscid və karvansara, Şamaxı rayonunun Qalakənd kəndində Şeyx İbrahim məqbərəsi, Ərdəbildə Şeyx Səfiəddin məscidi tikilmişdir.

Evliya Çələbi Səfəvi—Osmanlı müharibələri illərində Azərbaycandan zorla Türkiyəyə aparılmış xanəndələrdən Əcəmi Muradağa Rza Əbdin Şirvani və başqalarının adlarını çəkir. Köhnə musiqi alətləri təkmilləşdirilir, yeniləri meydana gəlirdi. Bu dövrdə ən çox yayılmış musiqi aləti saz idi. Muğamlarla bərabər, xalq musiqisinin başqa formaları da inkişaf edirdi.

Azərbaycan incəsənəti bütün Yaxın Şərqdə tanınmış Təbriz rəssamlıq məktəbi əsasında inkişaf edirdi. Səfəvilərin idarə etdikləri hər yerdə böyük hörmətlə qarşılanan gözəl rəssam-miniaturçulər nəslə yetişirdi.

Məşhur xəttat-miniaturçu Əli Reza Təbrizi Təbriz miniatür məktəbi ən'ənələrinin görkəmli davamçılarından biri idi. 1585-ci ildə Təbriz osmanlılar tərəfindən tutulduqdan sonra Əli Reza şəhəri tərk edib, Qəzvinə gedərək orada gənclərə xəttatlıq sənətini öyrədir, eyni zamanda öz sənətkarlığını təkmilləşdirirdi. Əli Reza Təbrizi həm də incə ornamentçi idi. Şahın fərmanı ilə o, iki

il Məşhəddə qalaraq şielərin səkkizinci imamı Musa ər—Rezanın məzarı ornamentinin tərtibatı üzərində işləmişdir. Əli Reza 125 il ömür sürmüşdür.

Ömrünün bir hissəsini vətəndən kənarında yaşamağa məcbur olmuş Azərbaycan nəqqaşlarından biri də Seyid Əli Təbrizidir. O, 16 cildən ibarət nağıllar kitabı tərtib etmiş, bu cildlərin hər səhifəsini rəssam fırçası ilə müxtəlif rəsmlərlə bəzəmişdir.

İncəsənətin nümayəndələri adətən, böyük şəhərlərdə yaşayıb yaradır, ən məşhurları isə şah kitabxanasının ətrafında toplanırdılar. XVII əsrdə Təbriz miniatür məktəbinin nümayəndələri İsfahan şah sarayına dəvət olunurdu. Onlar zəngin Təbriz məktəbinin qədim ən'ənəsinə sadıq qalaraq, yeni İsfahan rəssamlıq məktəbini yaratdılar.

**Kitab və xəttatlıq.** Bu dövrdə Azərbaycanda kitabə xüsusi maraq vardı. Hər bir imkanlı və mədəni adam şəxsi kitabxanasında olan kitabların sayı və mövzusunun genişliyi ilə fəxr edirdi. Səfəvi şahları və qızılbaş əyanları I Şah İsmayıldan başlayaraq, elm və incəsənətə hamilik edirdilər. Onların öz saraylarında müxtəlif sənət əsərlərinin ən yaxşı əlyazma nümunələri saxlanan kitab evləri vardı. Şah kitabxanaları çox zəngin idi. I Şah İsmayılın fərmanı ilə məşhur rəssam Kəmaləddin Behzadın (1455—1535) sarayın kitab evinə başçı təyin edilməsi onu göstərir ki, kitab evi həm də bir sıra ixtisaslaşdırılmış şö'bələrdən ibarət böyük bədii e'malatxana imiş. Burada dövrün ən böyük sənətkarları çalışırdılar.

I Şah İsmayıl tərəfindən əsas qoyulmuş saray kitab evi I Təhmasibin dövründə daha da zənginləşdi, II Şah İsmayılın kitabxanası isə tamamilə yenidən quruldu. I Abbasın dövründə şah kitab evində tariximizə, ədəbiyyatımıza aid müxtəlif dillərdə külli miqdarda kitab vardı. Qazi Əhməd Mir Münşi buranı «çiçəklənən kitab evi» adlandıırırdı.

II Şah İsmayılın vəfatından sonra saray kitab evinin himayəçisi Sadıx bəy Əfşar, sonra isə Əli Reza Təbrizi olmuşdur. II Abbas da saray kitab

evinə xüsusi qayğı göstərmiş, Mirzə Mukimi şah kitab evinin hamisi təyin etmişdi.

Avropadan fərqli olaraq Azərbaycanda kitab çapı işi zəif idi. II Abbasın vaxtında Avropadan mətbəə avadanlığı gətirilməsinə təşəbbüs göstərilmişdi. Lakin kifayət qədər vəsaitin ayrılması, daha sonra isə II Abbasın ölümü, xələfi Süleyman şahın isə kitabsevər alimlərin təkliflərinə qulaq asmaması bu işə mane oldu.

Kitabların üzlərinin köçürülməsi işi geniş vüsət alsə da, hər halda kitab çapını əvəz edə bilmədi. Kitab köçürənlər içərisində çoxlu ixtisaslaşdırılmış xəttat və mirzələr var idi. Onlar yalnız şah kitab evinin və ya, feodal elm və incəsənət hamilərinin sifarişi ilə işləyirdilər. Məsələn, 1592—1596-cı illərdə Qızılağacda Azərbaycan xəttatı Əli Feyzi məşhur özbək alimi, şairi və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin (1441—1501) seçilmiş əsərlərini Ərdəbil hakimi Fərhad xan Qaramanlının kitabxanası üçün köçürmüşdü.

Bu dövrdə kitabların üzünün köçürülməsinin geniş yayılması, abidələr üzərindəki yazıların öyrənilməsi üçün vacib olan xəttatlığın inkişafına səbəb oldu.

Beləliklə, XVII əsrdə öz orijinallığını qoruyub saxlayan Azərbaycan mədəniyyəti Səfəvi dövlətinə daxil olan başqa xalqlarla sıx qarşılıqlı əlaqə şəraitində inkişaf etmiş və zənginləşmişdi.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. Bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı haqqında sizə nə mə'lumdur?
2. XVII əsrdə hansı ədəbi janr yaranmışdır?
3. Bu dövrdə neçə cür dastan yaranırdı? Onların bir neçəsinin əsas süjet xətti barədə fikrinizi yazın.
4. Təbriz miniatür məktəbinin davamçılarından kimlərin əsərlərini tanıyırsınız?
5. Nə üçün o dövrdə Azərbaycanda kitab çapı inkişaf tapmadı?



## II FƏSİL

### AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BAŞLANĞICI—40-CI İLLƏRDƏ

#### § 7. I PYOTRUN XƏZƏRYANI BÖLGƏLƏRƏ BASQINI

XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti ağır iqtisadi və siyasi böhran keçirirdi. Dövlət xəzinəsi o dərəcədə boşalmışdı ki, Şah Sultan Hüseyn (1694—1722) ata-babalarının Ərdəbildəki məqbərəsində olan qiymətli əşyaları əritməyi və onlardan pul kəsməyi əmr etmişdi. Mərkəzi dövlətin zəifləməsindən istifadə edən bəzi bəylərbəyilər və başqa iri feodallar müstəqilliyə can ataraq, şaha tabe olmaqdan boyun qaçırırdılar.

Bu dövrdə Azərbaycanda xalq kütlələrinin vəziyyəti xüsusilə ağır idi. 1716-cı ildə I Pyotr tərəfindən İrana göndərilən A. P. Volinski yazırdı: «Səfəvilər dövlətinin taxıl anbarı hesab edilən Azərbaycanda tarlalar yeddi il ərzində əkilməmiş, ölkədə aclıq hökm sürür. Dövlətin ağır xərclərini vergilərin hesabına ödəyəcəyinə ümid edən şah hökuməti bu işi qaydaya salmaq məqsədilə əhalini yenidən siyahıya aldı. Həmin müddətdə əhalinin təkcə özü deyil, əmlakı da siyahıya alındı. Ötən üç ilin vergilərinin yeni qayda ilə toplanması qərara alındı, bu da müəyyən edilmiş miqdardan üç dəfə artıq idi. Bəylərbəyilər şahın fərmanından istifadə edərək daha da azgınlaşır, toplanan vergilərin xeyli hissəsini özləri mənimsəyir, mərkəzə çox az göndərirdilər».

Feodal istismarının güclənməsi geniş xalq kütlələrinin müqavimətinə səbəb olurdu. Belə bir şəraitdə Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da sinfi mübarizə yenidən

alovlandı, şah hakimiyyətinə qarşı azadlıq mübarizəsi gücləndi.

1707-ci ildə Azərbaycanın şimal-qərbində Car—Balakən camaatı üsyan etdi. Şahın cəza dəstələri bu üsyanı çətinliklə yatırdı. Daha sonra, Təbrizdə və Muğanda kəndli çıxışları baş verdi.

1709—1711-ci illərdə carlılar yenidən mübarizəyə qalxaraq, İran dövlətinin Şimali Azərbaycandakı inzibati mərkəzinə—Şamaxıya hücum etdilər. 1709-cu ildə Şəki və Şirvan kəndliləri də üsyançılara qoşuldular. Muğan əhalisi birinci olaraq mərkəzi hakimiyyətdən üz çevirdi. A. P. Volinski yazırdı ki, onlar şahın göndərdiyi nümayəndəni qovaraq yerlilərdən özlərinə hakim seçdilər və İran qoşununu darmadağın etdilər.

Cənubi, Şimal—Şərqi Azərbaycanda, habelə Cənubi Dağıstanda da İran zülmünə qarşı ciddi çıxışlar oldu. 1709-cu ildə Təbrizdə sənətkarlar və şəhər yoxsullarının üsyanı baş verdi. 1911-ci ildə Təbrizdə üsyan təkrar olundu. Tezliklə bu üsyan kəndləri də bürüdü. 1709—1715-ci illərdə kəndli üsyanları Soyçubulağ və Muğanda baş verdi.

20-ci illərdə Şirvan, feodal zülmünə qarşı aparılan mübarizənin mərkəzinə çevrilmişdi. Şirvan üsyançılarının ilk addımı uğursuz olmuşdu. Lakin tezliklə yerli sünni ruhanilərinin başçılarından biri, Müşkür məhəlinin Dədəli kəndindən olan Hacı Davud xalq hərəkatına dini istiqamət verməyə çalışaraq, sünniləri şiələrin zülmündən xilas etmək şüarını irəli sürdü. Üsyançılar Dərbənd, Şabran və Xudata hücum etdilər.

1720—1721-ci illərdə Azərbaycanda və Cənubi Dağıstanda İran zülmünə qarşı mübarizə yenidən qızıxdı. Belə bir şəraitdə Hacı Davud Şirvanda və Dağıstanda hakimiyyəti ələ almaq üçün, bir neçə dəfə Rusiyaya müraciət etdi. Lakin bu Rusiyanın mənafeyinə uyğun gəlmədiyindən onun müraciətləri cavabsız qaldı. Onda Hacı Davud öz qüvvələrini toplayıb Qazıqumuxlu Surxay xanın köməyi ilə 1720-ci ildə Şabrani və Xudat qalasını tutaraq, 1721-ci il avqustun 10-da Şamaxıya hücum etdi. Üsyançılar qısa müddətli müqavimətdən sonra şəhər əhalisinin

köməyi ilə Şamaxını ələ keçirdilər. Bu vaxt Şamaxıda alver edən bir çox xarici tacirlərlə yanaşı, rus tacirlərinə də böyük zərər dəydi, bəziləri öldürüldü. Hacı Davud və Surxay xan Azərbaycanın başqa vilayətlərinə də hücum etdilərse də, lakin onların bu cəhdləri uğursuz oldu.

Qızılbaş dövlətinin ərazisini əhatə edən çoxlu üsyan və qiyamlar içərisində, 1709-cu ildə Qəndahər vilayətində gilzən əfqan tayfasının üsyanı Səfəvilər üçün daha faciəli idi. Bu üsyan Qəndahərdə Səfəvi dövlətinin hakimiyyətinə son qoydu. Sonra üsyançı qoşun Səfəvilərin paytaxtı İsfahana irəlilədi. 1722-ci il martın 8-də əfqanlar İsfahan yaxınlığında Gülnabad adlı yerdə şah qoşununu əzərək, İsfahani mühasirəyə aldılar və şəhərə daxil oldular. Sultan Hüseyn başda olmaqla bütün Səfəvi xanədanı həbsə alındı. Şahın oğlu Təhmasib qaçmağa imkan taparaq, İranın şimal əyalətlərində özünü II Təhmasib adı ilə şah e'lan etdi (1722—1732).

İranda mərkəzi hakimiyyətin devrilməsi müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmağa imkan verirdi. Ancaq ayrı-ayrı vilayətlər arasında sıx əlaqələrin olmaması və iri qonşu dövlətlərin müdaxiləsi buna mane oldu. Rusiya və Osmanlı dövlətləri Qafqazda hakimiyyət uğrunda qarşı-qarşıya durdular.

Azərbaycan öz təbii zənginliyi və xammal ehtiyatı, həmçinin vacib strateji mövqeyi ilə qonşu dövlətlərin diqqətini cəlb edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin əvvəllərinə qədər Rusiyanın hərbi-siyasi təcavüz üçün qüvvəsi olmadığından, o yalnız iqtisadi siyasət həyata keçirirdi. Lakin bu siyasətin az əhəmiyyətli olduğunu başa düşən I Pyotr hərbi işğal yolu ilə Xəzəryanı bölgələri ələ keçirməyi qərara aldı.

I Pyotr Xəzər dənizini Rusiyanın "daxili gölüne" çevirməyi və Şərqlə Xəzər-Volqa yolu ilə ticarət etməyi, Şərqlə Qərb ticarətində Rusiyanın vasitəçilik etməsini planlaşdırırdı. Yürüş əsasən Xəzərin cənub-qərbinə işğal etmək, mümkün qədər Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək məqsədini daşıyırdı. Bundan ötrü təkcə dar sahili tutmaq deyil, Cənubi Qafqazın içərilərinə irəliləmək lazım idi. Ona görə

də, 1722-1723-cü illər kampaniyasında hətta, Təbrizə və Azərbaycanın digər bölgələrinə, həmçinin Kartliyə də yürüş nəzərdə tutulurdu.

Əsrin birinci rübündə Rusiya dövlətinin Qafqazı xüsusilə, Xəzəryanı bölgələri işğal etmək siyasəti Osmanlı imperatorluğunun marağı ilə toqquşurdu. Avropa dövlətləri koalisiyası tərəfindən məğlub edildikdən və Azovu Rusiyaya verdikdən sonra Osmanlı imperiyası şərqlə doğru istiqamət almışdı. Xəzəryanı bölgələrin zəbt edilməsi onun planlarında xüsusi yer tuturdu. Lakin I Pyotr yürüşün gedişində Osmanlı imperiyası tərəfindən ciddi müqavimətə rast gəldiyindən, bu məsələnin həllini gələcəyə saxladı.

Şirvan üsyanı vaxtı rus tacirlərinin zərər çəkməsindən istifadə edən çar hökuməti Xəzəryanı bölgələri ələ keçirmək planını qətiləşdirdi. I Pyotr yürüşün əsl mahiyyətini rus tacirlərinin intiqamını almaq pərdəsi altında gizlədərək Hacı Davudu və Surxay xanı həm İran şahının, həm də özünün düşməni kimi qələmə verdi. Bu işə bilavasitə Şirvan üsyanlarına qarşı hərbi yürüş demək idi. Məhz buna görə də, Şirvan üsyanının başçısı Hacı Davud kömək üçün o zaman Rusiya ilə rəqabət aparan Osmanlı Türkiyəsinə müraciət etdi. Cənubi Qafqaza rusların çoxdan gözlənilən təcavüzünə mane olmaq planını quran Türkiyə sultanı Hacı Davudun təklifini tərəddüdsüz qəbul etdi. Bu müraciət Türkiyənin cənubi Qafqazın daxili işlərinə qarışması üçün bir bəhanə oldu. Sonralar Hacı Davud Türkiyəyə gedərək, özünün Şirvan hakimi təsdiq olunması üçün razılıq aldı.

İran zülmünə qarşı yönələn hərəkət iştirakçılarının tərkibi yekcins deyildi. Zəhmətkeş kəndlilər bu hərəkətə ağır zülmədən xilas olmaq məqsədilə qoşulduqları halda, feodallar və ruhanilər xalqın dini hisslərindən və İran işğallarına qarşı narazılıqdan öz mənafeləri üçün istifadə edirdilər.

XVIII əsrin əvvəllərində ictimai-iqtisadi və siyasi cəhətdən xeyli möhkəmlənmiş Rusiya dövlətinin beynəlxalq nüfuzu artmışdı. Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi Qafqazda, o cümlədən



Azərbaycanda istehsal olunan xammala ehtiyac hiss edirdi. Xəzəryanı bölgələrə yürüşün səbəbi təkcə bu deyildi. Hacı Davudun Türkiyəyə müraciəti də çar hökumətini narahat edirdi. Ona görə də Rusiya Türkiyənin Cənubi Qafqazda, Xəzəryanı bölgələrdə möhkəmlənmək cəhdlərinin qarşısını nəyin bahasına olursun almağa çalışırdı.

I Pyotr 1722-ci il iyunun 18-də Həştərxandan yürüşə başladı. Rus qoşunu iki istiqamətdə—quru və dəniz yolu ilə hərəkət edirdi. Dərbənd yolu üzərində Sultan Mahmudun hücumuna mə'ruz qalmış ruslar hücumu dəf edib, 6 kənd yandırdılar. İşğalçılar belə dağıdıcı basqınlarla yerli əhalini qorxutmağa çalışırdılar.

Azərbaycan ərazisinə daxil olan rus qoşunu öz qüdrətini itirmiş Səfəvi qoşunu tərəfindən ciddi müqavimətə rast gəlmədi. Yalnız ayrı-ayrı şəhərlərin qarnizonları müqavimət göstərməyə cəhd edirdilər. Bir sıra Səfəvi sərkərdələri qüvvələrin bərabər olmadığını bildiklərindən təslim olmağı lazım bildilər. I Pyotr dini amildən də məharətlə istifadə edərək, Zaqafqaziyanın xristian əhalisinə e'lan etdi ki, o, xristianları müsəlmanların zülmündən xilas etmək üçün yürüş etmişdir. I Pyotr 1722-ci il iyunun 15-də Azərbaycan dilində «Bəyannamə» nəşr edərək Şirvana və Xəzəryanı bölgələrə göndərdi. Bu Azərbaycan dilində nəşr olunmuş ilk dövlət sənədi idi. «Bəyannamə»də yenə də çar qoşunlarının yürüşünün əsl səbəbləri ört-basdır edilirdi. I Pyotr Xəzəryanı bölgələrdə yaşayan şiə əhalisini inandırmağa çalışırdı ki, o, Səfəvi şahının dostudur, yürüşdən onun məqsədi bu yerlərdə əmin-amanlıq yaratmaqdan və rus tacirlərini qarət edən qiyamçılara cəzalandırmaqdan ibarətdir. Bu ərazini işğal etmək niyyətində deyil, Səfəvilərə qarşı üsyan edən feodalların, Osmanlı türklərinin, bu torpaqları zəbt etməsinin qarşısını almaq, sonra isə Səfəvilərə qaytarmaqdır.

I Pyotr belə hiyləgərliyi ilk vaxtlar Xəzəryanı bölgələrdəki əhalinin bir qisminin Səfəvilərə

xəyanət edərək, Rusiyaya meyl etməsinə səbəb oldu. Bu işdə imperatorun Cənubi Qafqazdakı erməni elçiləri az rol oynamadılar.

1722-ci il avqustun 15-də rus eskadrası Dərbəndə çatdı. Avqustun 23-də piyada qoşunlar da şəhərə yaxınlaşdı. Şəhərin naibi İmamqulu bəy qalanın açarlarını, XVI əsrə aid «Dərbəndnamə» adlı tarixi əsərin əlyazmasını təntənəli şəraitdə rus çarina təqdim etdi. I Pyotr buradan senata göndərdiyi məktubunda şəhərdə səmimi qarşılandığını bildirirdi. Lakin nüfuzlu Azərbaycan feodalları rus ordusuna müqavimət göstərməyin tərəfdarı idilər. Bakı sultanı Məhəmməd Hüseyn bəy onun tərəfdarları öz güclərinə və Hacı Davudun köməyinə arxalanaraq, şəhəri qorumağa və sultanlığın müstəqilliyini saxlamağa çalışırdı. Odur ki, Məhəmməd Hüseyn bəy I Pyotrun məktubunu gətirmiş şəxsi qəbul etmədi.

Belə bir vaxtda İsveç tərəfindən yenidən müharibə təhlükəsi yaranmışdı. Rus qoşununun Xəzərboyu bölgələrə basqını Osmanlı sarayında kəskin e'tiraza səbəb olmuşdu. Bununla yanaşı, Hacı Davud da dağlara qoşun toplayıb, rusların irəliləməsinin qarşısını almağa hazırlaşdı. Bütün bunları nəzərə alan I Pyotr tezliklə geri dönməyə tələsdi.

Lakin o, Bakının tutulmasına böyük əhəmiyyət verdiyindən bu işi general-mayor M. Matyuşkinə tapşırıb, 1722-ci il sentyabrın 7-də Peterburqa qayıtdı.

Osmanlı ordusunun qarşısında duran başlıca vəzifə Qərbi İrani və Cənubi Qafqazın şərqi ilə keçirmək, ilk növbədə isə rus qoşununun Bakını tutmasının qarşısını almaq idi.

Osmanlı qoşununun irəliləməsinə eşidən I Pyotrun göstərişi ilə, 1722-ci ilin noyabrında kapitan-leytenant F. Soymonovun başçılığı ilə Gilanın baş şəhəri Rəştə donanma və qoşun çıxarıldı. 1723-cü il iyulun 6-da isə rus eskadrası Bakı körfəzinə daxil oldu. Məhəmməd Hüseyn bəy rus komandanlığının könüllü təslim olmaq haqqında təklifini rədd etdi və müqavimət göstərdi. Rus qoşunu rədd cavabı alan kimi şəhəri top atəşinə

tutdu, az sonra şəhərin cənubunda sahilə çıxaraq, 1723-cü il iyulun 28-də şəhəri zəbt etdi. Dərgahqulu bəy 700 nəfərdən ibarət hərbi hissə ilə rus qoşunu ilə birləşdi. Matyuşkin Bakı sultanı Məhəmməd Hüseyn bəyin guya Hacı Davudla əlaqədə olduğunu bildirib, onun həbsə alınmasını əmr etdi. Az sonra Məhəmməd Hüseyn xan üç qardaşı ilə Həştərxana, oradan da I Pyotrun göstərişilə Rusiyaya, Roqoçevskiyə sürgün edildi və orada da öldü. Dərgahqulu bəy şəhərin hakimi, knyaz I. Baryatinski isə Bakının komendantı təyin edildi.

Bakı tutulduqdan sonra rus komandanlığı Zimbatovun başçılığı ilə Salyanı tutub, 500 nəfər rus əsgərini orada yerləşdirdi. Salyan naibi Hüseyn bəy və Talış hakimi Mir Abbas bəy Rusiyaya sədaqət andı içməyə məcbur oldular. Bakının alınması I Pyotru hədsiz sevindirdi. Hətta imperatorun əmrilə bu münasibətlə Peterburqda yaylım atəşi açıldı.

1723-cü il sentyabrın 12-də I Şah Abbasın varisi II Təhmasibin Peterburqa göndərdiyi elçi İsmayıl bəy tərəfindən özbaşına imzalanmış müqaviləyə görə, Xəzəryanı bölgələr—Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandaran, Astrabad zorla Rusiyaya birləşdirildi. Rusiya bunun əvəzində İrana əfqanlarla müharibədə kömək edəcəyini və'd edirdi. Lakin şah, İsmayıl bəyin imzaladığı bu müqaviləni təsdiq etmədi. Bakı zəbt olunandan sonra, rus komandanlığı göndərdiyi bəyannamələrdə bütün dəniz sahili bölgələri Rusiyaya tabe olmağa çağırırdı. Bakı və Salyanın tutulması ilə Xəzərboyu bölgələrin Rusiyaya zorakı birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. XVII əsrin başlanğıcında Azərbaycanın iqtisadi durumu necə idi?
2. Dağıstanda və Şirvandakı xalq hərəkatına başçılıq edən Hacı Davudun əsas məqsədi nə idi?
3. I Pyotrun xarici siyasəti barədə yazılı fikir söyləyin.
4. I Pyotrun Cənubi Qafqazda iqtisadi və siyasi nüfuzunun bərqərar olmasına kimlər kömək edirdi?

## § 8. AZƏRBAYCAN UĞRUNDA DÖVLƏTLƏRARASI MÜHARİBƏLƏR

(XVIII əsrin 20—30-cu illəri)

Şərqdə öz müstəmləkə siyasətini həyata keçirməyə çalışan İngiltərə və Fransa Rusiyanın Qafqazdakı nüfuzunun güclənməsinə hər vəchlə mane olurdu. İngiltərə İstanbuldakı nümayəndəsi vasitəsilə Bakının tutulmasından ciddi narahat olmuş Türkiyəni Rusiya ilə müharibəyə təhrik edir, əks təqdirdə diplomatik münasibətləri kəsməklə onu hədələyirdi. İngilis nümayəndəsi bildirmişdi ki, Türkiyə Rusiya ilə müharibəyə başlayarsa Britaniyadan maliyyə köməyi alacaqdır.

Türkiyə hakim dairələri də Cənubi Qafqazın ruslar tərəfindən işğalına maneçilik etmək fikrində idi. 1722-ci ilin payızında İstanbuldakı rus səfiri də bunu öz məlumatlarında təsdiq edirdi.

Tarix ədəbiyyatında əhalinin Türkiyəyə meyl etməsi pərdələnmiş, əksinə Rusiyaya müraciət ön plana çəkilmiş, guya xalq nicat yolunu Rusiyada görürmüş. Lakin tarixi həqiqətlərə—sənədlərə yeni baxım göstərir ki, əhali rusların gəlməsinə istəmirdi. Rus təhlükəsini hiss edən İrəvan azərbaycanlıları Ərzurum paşasına yazırdılar: «Nəyə görə oturmusunuz? Siz də türksünüz, biz də, rusun əlinə düşməkdənsə, Sizin əlinizə düşməyimiz yaxşıdır. Vaxtında gəlin, şəhəri zəbt edin və rusu şəhərə buraxmayın».

Bakını əldən verən Osmanlı qoşunu Cənubi Qafqazın digər torpaqlarının da rusların əlinə keçməməsi üçün bütün qüvvəsini səfərbər etdi. Birinci zərbə hərbi-strateji əhəmiyyəti olan Qarabağ bəylərbəyliyi mərkəzi Gəncəyə vuruldu. 1723-cü ilin oktyabrında türk qoşunu Gəncəyə yaxınlaşdı, 60—70 minlik qoşunla 18—20 gün ərzində yeddi dəfə Gəncə üzərinə həmlə etdi. Lakin qalanı ala bilmədi. Bu uğursuzluqdan qəzəblənən sultan İbrahim paşanı komandanlıqdan azad edərək, onun yerinə diyərbəkirli Arif Əhməd paşanı təyin etdi və İrəvanı tutmağı ona tapşırırdı. Osmanlı qoşununun



Cənubi Qafqazda irəliləməsi Rusiya ilə Türkiyə arasında toqquşmaya gətirib çıxara bilərdi. Burada üç dövlətin mənafeyi toqquşduğundan Qafqaz Rusiya, Səfəvi və Türkiyə ziddiyyətlərinin düyün nöqtəsinə çevrildi. Rəqiblərinə qarşı mübarizədə Qafqazda yaşayan xristianlara arxalanan Rusiyanın vəziyyəti daha əlverişli idi.

İsveçlə müharibəni təzəcə qurtarmış Rusiya yeni müharibəyə başlama bilmədiyindən, Türkiyə ilə sülh müqaviləsi imzalamağı lazım bildi. Lakin sultana təzyiq göstərən İngiltərə və Fransanın təsiri üzündən sülh danışıqları uzandı. Yalnız 1724-cü il iyunun 30-da İstanbulda Rusiya ilə Türkiyə arasında sülh müqaviləsi imzalandı, bununla da Rusiya imperiyası 1723-cü il 12 sentyabr tarixli Peterburq müqaviləsi şərtlərinin təsdiqinə, Dərbənd, Bakı, Salyan, Lənkəran, Rəşt və Ənzəlinin Rusiyaya birləşdirilməsi faktının qəbul edilməsinə nail oldu. Rusiya öz növbəsində İrəvan, Gürcüstan və Xəzəryanı bölgələr müstəsna olmaqla, bütün Azərbaycan ərazisinin Türkiyəyə verilməsinə razılıq verdi. İstanbul müqaviləsi əslində özgə torpağını iki imperiya arasında bölmək haqda müqavilə idi. Bu müqavilə Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda Rusiya və Türkiyə arasındakı ziddiyyətləri aradan götürmədi, yalnız bir qədər yumşaldı. Azərbaycan ərazisi Rusiya, Səfəvi, Türkiyə və Şirvan arasında bölündü. Çünki müqavilənin bir bəndinə əsasən dövlətlər Şirvanın əsas hissəsini yarımüstəqil dövlət kimi tanımışdılar. Şirvanın sahilboyu hissəsi isə Rusiyanın tabeliyinə verildi. İstanbul müqaviləsindən sonra türk qoşunu Cənubi Qafqaz şəhərlərində yerləşdi. Əlbəttə, bu itkisiz olmurdu. 1724-cü ilin yayında türklər atəş açmadan Salmasa, Naxçıvana və Ordubada yiyələndilər. Abdulla paşa 1724-cü ilin avqustunda Təbrizi mühasirəyə aldı. Bu vaxt Ərdəbildə olan Şah II Təhmasibin təbrizlilərin müdafiəsi üçün göndərdiyi xüsusi əstə, Osmanlı qoşununu geri çəkməyə məcbur etdi. Həmin ilin sentyabrında osmanlılar İrəvan qalasını ələ keçirdilər. Bu vaxt İrəvan əhalisinin dördüdə üç hissəsini əvvəldə olduğu kimi yenə də azərbaycanlılar təşkil

edirdilər. İrəvan tutulduqdan sonra Osmanlı türkləri Gəncə və Qarabağ, həmçinin Naxçıvan, Təbriz istiqamətində əməliyyat meydanını genişləndirdilər.

Rus qoşununun Dərbənd, Bakı və Salyanda, rus donanmasının isə Xəzər dənizində olması Qafqazdakı hərbi-siyasi vəziyyətə güclü təsir göstərirdi. Elə bu səbəbdən, həm də Cənubi Qafqazda xristianların türklərə müqavimət göstərmələri, onları öz hücumlarının sür'ətini azaltmağa məcbur etdi.

Azərbaycan xalqı yadelli işğalçıların zülmündən həmişəlik yaxa qurtarmaq ümidi ilə yaşayırdı. 1723–1725-ci illərdə və sonralar Azərbaycanın şimal-qərb rayonlarının əhalisi türklərlə, çarizmin yerlərdəki əlaltı erməniləri isə Rusiya ilə bilavasitə əlaqə saxlayır, təkidlə kömək istəyirdilər. 1724-cü ilin mayında və iyun-avqustunda Gəncə və Qarabağın 161 nəfər erməni nümayəndəsi kömək üçün I Pyotra və Bakıdakı rus komandanlığına məktubla müraciət etmişdilər. Qafqazın xristian əhalisinin müqaviməti türklərin ölkənin içərilərinə irəliləməsini ləngitə də qarşısını ala bilmədi.

1724-cü ilin mayında Köpürlü Abdulla paşanın başçılığı altında türk qoşunu Xoy qalasını tutdu və avqust ayında Təbrizə doğru irəlilədi. Türk qoşunu yol üstündə yerləşən Mərənd qalasını mühasirəyə aldı. Türklər qalaya girdikdə, mərəndlilərin bir hissəsi Təbrizə qaçıb, şəhərin müdafiəçilərinə qoşuldular. Osmanlı qoşunu çox çətinliklə əhalinin müqavimətini qırıb Şorsu çayına yaxınlaşdı. 1725-ci ilin fevralında Təbriz mühasirəyə alındı, altı günlük top atəşi ilə türklər şəhərdə böyük dağıntılar törətdilər. Lakin yerli əhalinin müqavimətini sındıra bilməyən Osmanlı türkləri şəhəri yalnız iyulun 27-də qismən zəbt edə bildilər. Təbriz uğrunda mübarizədə Osmanlı türkləri ağır itki verdilər və qəhrəman şəhəri dörd aydan sonra tamamilə ələ keçirdilər. Təbrizdən sonra türklər Ərdəbili tutmağa müvəffəq oldular.

1725-ci ilin oktyabrında türk sərkərdəsi Sarı Mustafa paşa Krım tatarlarının köməyi ilə, iki aylıq mühasirədən sonra Gəncəni tutdu. Sonra isə Osmanlı qoşunu Qarabağa doğru irəlilədi. Osmanlı

qoşunu 1725-ci ilin yayınadək Kartli və Kaxetiya çarlıqlarını tutmağa tələsirdi, lakin gecikmişdi. VI Vaxtanq yazırdı ki, Türkiyə sultanı təkcə Cənubi və Şimali Qafqazı tutmağa cəhd etmirdi, o həm də «Qubadan Bakıya qədər olan geniş ərazini özünə birləşdirməyə çalışırdı ki, bu yerlərdə onun heç bir rəqibi olmasın». 1725-ci ilin payızında Türkiyə Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın xeyli hissəsini ələ keçirə bildi. Yalnız Rusiyaya daxil olan ensiz Xəzəryanı zoloğ, Şirvan və Gürcüstanın Kaxetiya çarı II Konstantinə (azərbaycanlılar ona Məhəmmədqulu xan deyirdilər) verilmiş dağlıq hissəsi, Qarabağ və Qafanda azərbaycanlı hərbi birləşmələrin yerləşdiyi yerlər türklərin tutduqları əraziyə daxil deyildi. Osmanlı Türkiyəsi Azərbaycan, Dağıstan və İranın Xəzəryanı bölgələrini də ələ keçirmək üçün qızgın hazırlığa başladı.

Osmanlı qoşununun Səfəvi dövləti ərazisində hücum əməliyyatları bu vaxt İranın böyük ərazisini tutmuş əfqanların müqavimətinə rast gəldi. Bir sıra hərbi toqquşmadan sonra əfqanlı Əsrəf Osmanlı İmperiyasının Səfəvilərin Cənubi Qafqazdakı ərazisi, həmçinin Təbriz, Həmədan, Girmanşah üzərindəki hakimiyyətini tanıdı.

**Azərbaycanda Türkiyə inzibati idarə üsulu.** Türkiyə feodalları Azərbaycanın işğal edilən torpaqlarında yeni idarə üsulu yaratdılar. Səfəvilər dövründə olan inzibati bölgünü qismən saxlamaqla Azərbaycan ərazisi hərbi-inzibati vahidliyə—vilayətlərə və ya bəylərbəyliklərə bölündü. Vilayətlər sancaqlara bölündü. Sancaqların ərazisi keçmiş «ölkə» bə'zən isə «mahal» ərazisinə uyğun gəlirdi. Sancaqlar öz növbəsində daha kiçik inzibati vahidə «mahal» və «nahiyəyə» bölünürdü. Bura onlarla kənd daxil idi. Hərbi əməliyyatlar vaxtı vilayətlərdə ali hərbi-inzibati, habelə siyasi və maliyyə işləri sultan tərəfindən təyin edilmiş sərəskərin (qoşun başçısı) əlində cəmləşirdi. Bir qədər kiçik bölgələri idarə edənlər (sancaqbəyləri) naiblər (mahal və nahiyəni idarə edənlər), kəndxudalar yerli feodallardan təyin olunurdular.

Azərbaycanın Kürdən şimaldakı torpaqlarının xüsusi statusu vardı. 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə görə osmanlılara bu ərazidə hərbi qüvvə saxlamağa icazə verilmirdi. Bu ərazi vassal hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Belə ki, Əli Sultana paşa titulu verilməklə, Şəki vilayətinin hakimi təsdiq edilmişdi. Ərəş, Qax da belə idarə olunurdu.

Osmanlılar strateji baxımdan mühüm əhəmiyyətə malik olan Gəncə, Təbriz və Ərdəbil şəhərlərinin möhkəmləndirilməsinə böyük diqqət yetirirdilər.

Türklər Azərbaycanda aqrar münasibətlərin xarakterində köklü dəyişiklik edə bilmədilər. Dövlətə məxsus torpaqlar (Ərazi-e-divani), şah ailəsinə (xassə), xüsusi sahibkarlara (mülk), dini idarələrə (vəqf), kənd icmalarına—camaata mənsub olan torpaqlar saxlanırdı. Dövlət, osmanlılara müqavimət göstərən yerli feodallara məxsus olan torpaqları öz əlinə aldı. Osmanlı hakimlərinin tərəfini saxlayan torpaq sahiblərinin hüquqları qüvvədə qaldı. Bundan əlavə, dövlət idarəsinə keçən torpaqlar osmanlılara xidmət edən yerli feodalların şərti mülkiyyətinə verildi, onlar «bəylik» və «ağalığ» adlandırıldı.

Bu zaman Azərbaycanın çox yerlərində kəskin ərzaq qıtlığı müşahidə olunurdu. Hər yerdə taxılın qiyməti qalxmışdı. Əhali müharibədən zərər çəkdiyindən Osmanlı türkləri 1725—1728-ci illərdə Cənubi Qafqazda qismən yumşaq vergi siyasəti yeridirdilər. Kömrükxanalarda «kömrük» və rəhdari<sup>1</sup>, rəsmi-kapan (tərəzi) xərci, xudamiyyə (xidmət xərci) vergiləri alınırdu.

Türk hakim dairəsi verginin və kömrük xərcələrinin toplanmasını bə'zən müqatiyyə<sup>2</sup> verirdi. Bu vaxt Azərbaycan ərazisində Səfəvi və Osmanlı ölçü, çəki, pul vahidlərindən istifadə edilirdi. Osmanlı vaxtı sünni ruhanilərə xeyli imtiyaz verilirdi. Bu da ciddi narazılığa səbəb olurdu. 1726-cı ildə Zəngəzurda osmanlılara qarşı üsyan qalxdı.

1 *Rəhdari*—ticarət yollarının qorunması üçün alınan vergi.

2 *Müqatiyyə*—icarə



Üsyançılar Qafanda sultanın vergi toplayanlarının idarəsini ələ keçirərək, orada hələ İran şahı dövründən qalmış vergi sənədlərini ələ keçirib, yandırdılar. Türklər üsyançılara ciddi divan tutdular.

1728-ci ildə əhali siyahıya alındıqdan sonra vergi toplanması işi Türkiyədəki vergi normaları ilə həyata keçirildi. Bu da Cənubi Qafqazda vergilərin xeyli artmasına səbəb oldu, nəticə e'tibarilə isə hakim dairələrin nümayəndələri ilə xalqın toqquşmasına gətirib çıxardı.

1729-cu ildə Qarabağda Osmanlı türkləri əleyhinə hərəkət geniş vüsət aldı. Bu vəziyyət Türkiyəni yeni qüvvələr səfərbər etməyə məcbur etdi. Yerli əhalinin eyni vaxtda Şamaxı, Qarabağ, Təbrizdə mübarizəyə qalxması Osmanlı türklərini pis vəziyyətə salmışdı. Bu üsyanları yatırmaq üçün yeni hərbi qüvvələr tələb olunurdu. Türklər keçilməz yerlərdə, meşələrdə gizlənən partizan dəstələri ilə toqquşmalı olurdular. Bu vaxt Cənubi Azərbaycanda—Xaçqala, Marağa, Həmrud, Ərdəbil və Xalxalda da Türkiyə əleyhinə üsyanlar baş verdi. Bu üsyanlar yalnız Kiçik Asiyadan çoxlu hərbi qüvvə göndərdikdən sonra, 1731-ci ildə yatırıldı.

Azərbaycanda xalq çıxışlarının təşkilində azadlıq hərəkətinin rəhbərlərindən Sadıq Hacı Əhməd oğlu, Məhəmməd Mirzə, Həsən Cəlal və başqaları xüsusi rol oynamışdılar.

**Xəzərboyu bölgələr Rusiyanın hakimiyyəti altında.** 1722—1724-cü illərdə Həştərxan yollarını qoruyan «Svyatoy Krest» qalasının tikilməsi, Kabardanın Rus dövlətinin himayəsinə alınması, Dərbənddə, Bakıda, Rəştə rus qoşunlarının möhkəmlənməsi, Qafqazda və Xəzər dənizi hövzəsində Rusiyanın nüfuzunun sabitləşməsində mühüm mərhələ idi. Bununla Rusiya Dərbənd keçidinə və Xəzərin mühüm limanlarına nəzarət etməyə, Osmanlı türklərinin və onların vassalları olan Kırım tatarlarının Xəzər sahillərinə hücumlarının qarşısını almağa imkan tapdı.

Səfəvi dövründə olduğu kimi, Xəzərboyu bölgələr mahallara bölündü. Onları dağalar idarə edir, əsas e'tibarilə vergi yığirdılar. Bir neçə kənddən

ibarət olan mahallar nahiyələrə bölünür, onları yüzbaşılar, kəndləri isə kəndxudalar, kovxalar idarə edirdilər. Rus hakim dairələri Xəzərboyu bölgələrdə inzibati ərazi idarəsini dəyişmədilər. Əyalətlərdə hərbi-siyasi hakimiyyət rus zabitlərinə tapşırıldı. Nüfuzlu Azərbaycan feodallarının vəzifələri irsi keçirdi.

I Pyotr bu ərazidə möhkəmlənməyə və işğal genişləndirməyə yönəldilmiş müstəmləkə siyasətində hərbi-feodal üsuluna əl atırdı. Bu yerlərin təbii sərvətlərindən istifadə etmək bərədə o, xüsusi qərar qəbul etmişdi. İpəkçiliyi, pambıqçılığı, qoyunçuluğu, bağçılığı, şərabçılığı inkişaf etdirmək, zə'fəran əkmək, neft hasilatını artırmaq, Kürün mənəbində balıqçılığı inkişaf etdirmək üçün tədbirlər görüldü. I Pyotr qədimdən bəri hasil edilən «ağ neft»ə xüsusi maraq göstərirdi. Qızıl, gümüş, mis filizi yataqlarını aşkara çıxarmaqdan ötrü Rusiyadan Azərbaycana mütəxəssislər göndərilirdi. Peterburq və Moskvanın ipək manufakturaları xam ipək almaq üçün öz nümayəndələrini Xəzərboyu bölgələrə göndərirdilər. Lakin Şirvanın ipəkçilik təsərrüfatı dağıdılmışdı. Bu qədim təsərrüfat sahəsini canlandırmaq üçün Rusiya hökuməti tədbirlər görürdü. I Pyotr Cənubi Qafqaz və digər Şərq ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri genişləndirmək məqsədilə Kürün mənəbində böyük şəhər salmaq fikrinə düşmüşdü. Rusiyaya zorla birləşdirildəndən sonra Xəzəryanı bölgələrdə ticarət dövriyyəsi də artmışdı. Rusiyadan buraya mahud, kətan, güzgü, iynə gətirilirdi, yerli tacirlərdən isə əsas e'tibarilə xam ipək alınırdı.

Ümumən, Rusiya hökumətinin öz mənafeyi üçün həyata keçirdiyi siyasət Azərbaycanın iqtisadi və mədəni həyatının qismən canlanmasına təkən verdi.

Azərbaycanın Türkiyəyə verilən ərazisində əhalinin həyat tərzi Xəzəryanı bölgələrdə yaşayanların həyatında fərqlənirdi. Əhalinin həm feodal istismarı, həm də mə'nəvi əzabdan səbri tükənmişdi. Osmanlı Türkiyəsinin vaxtilə Səfəvi hakimiyyəti altında olan ərazidə möhkəmlənməsi, Xəzər sahilinə yaxınlaşması

Rusiyanın mənafeyini təhlükə altına alırdı. Buna görə də Rusiya həmin bölgələrdə öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün hərbi-diplomatik tədbirlər gördü. Xəzərboyu vilayətlərə yeni qüvvələr, Dərbənd və Bakıya isə hərbi ləvazimat gətirildi.

Belə şəraitdə Rusiya son dərəcə ehtiyatlı hərəkət edirdi. II Təhmasiblə münasibətləri qaydaya salmaq üçün 1726-cı ildə knyaz V. Dolqorukovla keçmiş kartli çarı YI Vaxtanqı Gilana göndərdi. Rusiya hökuməti eyni zamanda İstanbul müqaviləsi əsasında ona verilmiş yerlərə yiyələnmək üçün əməli addımlar atırdı. 1726-cı ilin sonunda «ölkə» adlanan Quba ərazisi Rusiyaya qatıldı. Tezliklə Azərbaycanın Xəzəryanı bölgələrinin çoxu, rus işğalçı ordusuna müqavimət göstərməyə kifayət qədər qüvvələri olmadığından, Rusiyanın təbəliyini qəbul etməyə məcbur oldular. Beləliklə Lənkəran, Astara, Təngərud, Muğan, Şahsevən və digər bölgələr Rusiyanın himayəsinə keçdi.

1724-cü il İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxıldı. 1727-ci il dekabrın 12-də Şamaxı yaxınlığındakı Nabur kəndində Rusiya ilə İran sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi barədə imzalanmış sənədə əsasən, Cavad, Salyan, Şeşpara, Təngi Rusiyaya verildi. Hacı Davud Təngi qalasını təhvil verməkdən boyun qaçırdı, lakin rus qoşunu onu təslim olmağa məcbur etdi. Bundan xəbər tutan sultan Hacı Davudun həbs edilməsi əmrini verdi. 1728-ci ilin yayında Hacı Davud ailəsi ilə Şamaxıda həbs edilib Gəncəyə gətirildi, sonra isə Rodos adasına sürgün edildi. Türkiyə Sultanı onun yerinə Surxay xanı Şirvana hakim təyin etdi. 1728-ci ildə Surxay xan türk zabiti İbrahim paşanın dəstəsi ilə birlikdə Salyanın 24 kəndini talan edib, çoxlu qənimətlə geri döndü.

Rusiya hökuməti Xəzəryanı bölgələrin idarə olunmasını knyaz V. Dolqorukova tapşırırdı. Bəzi şəhərlərdə rus inzibati idarələri yaradıldı, bəzilərinə isə köhnə hakimlərsaxlanıldı. Dərbənd, Astara, Salyan, Niyazabad, Müşkürdə istehkamlar tikilməyə başlandı, Bakı qalasının bayır divarı yanında daşla

5 qala bürcü tikildi. XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın bütünlüklə Rusiyaya qatılması baş tutmasa da, Rusiya onun müəyyən zaman çərçivəsində (1722—1735) öz iqtisadi və siyasi nüfuz dairəsinə daxil etdi. Lakin Rusiya o zaman Azərbaycanı iqtisadi cəhətdən mənimsəmək, xarici təhlükədən xilas etmək imkanına malik deyildi. Bundan əlavə Qərbi Avropa dövlətləri Türkiyə və İrani rus dövlətinə qarşı yeni hərbi münaqişələrə sövq edərək, onun Qafqazdakı siyasətinə və mövqeyinə ciddi zərbə vururdular. Çar hökuməti Xəzərsahili bölgələrdə özünə sosial dayaq yaratmaq məqsədilə bu əraziyə xristian əhalini, xüsusilə erməniləri köçürməyə çalışırdı. I Pyotr Türkiyə ilə eyni təriqətə mənsub olan sünni azərbaycanlıları Bakıdan sürgün etməyi məsləhət görürdü. Polkovnik Ostafova, Bakı, Salyan, Dərbənd və ətraf kəndlərdə ermənilərin yerləşdirilməsi barədə xüsusi tapşırıq vermişdi. Xəzəryanı bölgələrdə erməni ailələrinin məskunlaşması da bu vaxta təsadüf edir.

Ölkəmizin ərazisinin zəbt edilməsinin əsasını məhz I Pyotr qoydu.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. Cənubi Qafqazda Rusiya ilə Türkiyə arasında yaranmış ziddiyyətin başlıca səbəblərini izah edin.
2. 1724-cü il İstanbul müqaviləsinin şərtlərini izah edin.
3. Bu illərdə İrəvan şəhərinin etnik tərkibi haqda nə bilirsiniz?
4. Azərbaycanda Türkiyə inzibati idarə üsulu əleyhinə baş vermiş çıxışlar barədə danışın.
5. I Pyotrun Azərbaycana aid tədbirlər planının əsas mahiyyətini yazılı izah edin.

#### § 9. NADİR ŞAHIN HAKİMİYYƏTƏ GƏLMƏSİ. SƏFƏVİLƏR SÜLALƏSİNİN SONU

Ərazisinin bir qismini əfqan qəbilələri zəbt etmiş İranın qərb hissəsini türklər işğal etdikdən sonra, Səfəvi dövlətinin varlığı şübhə altına alındı.

Şah II Təhmasib və iri feodallar dövlətin taleyi haqqında düşünməli oldular. Düşmənə qarşı mübarizədə daxili qüvvələri birləşdirmək lazım idi. Bu



məs'ul vəzifəni Nadir öz üzərinə götürdü. O, əfqan tayfalarını İrandan qovdu, Heratı tutdu. Bu qələbə Nadirin nüfuzunu artırdı. Nadir 1730-cu ildən etibarən Türkiyəyə qarşı mübarizəyə başladı. Bu vaxt Osmanlı imperiyası ilə düşmən münasibətdə olan Rusiya İranın ona qalib gəlməsinə biganə deyildi. Belə bir əlverişli şəraitdə II Təhmasib səfiri Vəli Məhəmməd xanı Türkiyəyə göndərüb, zəbt olunmuş Səfəvi torpaqlarının geri verilməsini tələb etdi. Lakin türklərin rədd cavabı və səfirin həbs edilərək Mardin qalasına salınması müharibəyə gətirib çıxardı.

Azərbaycan ərazisində yenidən müharibə başlandı. Nadir xan türk qoşunu üzərində ilk böyük qələbəni Marağada çaldı. 1730-cu ilin sentyabrında Ərdəbili, daha sonra Təbrizi türklərdən azad etdi. 1730-cu ilin sentyabrında Türkiyədə dövlət çevrilişinin baş verməsi, III Sultan Əhmədin (1703—1730) hakimiyyətinin devrilməsi və hakim dairələrin daxili işlərə başlanmasının qarışmasından məharətlə istifadə edən Nadir xan, digər Azərbaycan şəhərlərində olan türklərdən bu yerləri tərk etmələrini tələb etdi. Lakin, İrəvana doğru yürüşə hazırlaşarkən, Xorasanda üsyanın baş verməsi və qardaşı İbrahimin öldürülməsi xəbəri onu təcili Xorasana qayıtmağa məcbur etdi. II Təhmasib öz nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə, Nadir xanın qayıtmasını gözləmədən, 1731-ci ildə Naxçıvanı və İrəvanı türklərdən geri almaq üçün hərbi əməliyyata başladı. Onun qoşunu Üçkilse (Eçmiadzin) yaxınlığında müvəffəqiyyət qazansa da, İrəvan səmtində ağır məğlubiyyətə uğradı. Bu məğlubiyyətdən sonra II Təhmasibin qoşunu xeyli zəiflədi.

Türkiyə komandanlığı bundan istifadə edərək, 1730-cu ildə itirilmiş yerləri yenidən zəbt etmək qərarına gəldi. 1731-ci ilin aprelində Surxay xan öz dəstəsi ilə Təbrizə tərəf yeridi. O, Gəncədən göndərilən Osmanlı qoşunu ilə birləşdi. Osmanlılar Urmiyanı zəbt etdi, oktyabrın ortalarında Təbrizi, sonra isə Ərdəbili tutdu. Beləliklə, Osmanlı qoşunu üçün İsfahana yol açıldı, lakin İranın mərkəzini ələ keçirmək üçün kifayət qədər qüvvələrinin olma-

dığından, türklər tutulmuş ərazilərlə kifayətləndilər.

Nadir xan tərəfindən geri alınan torpaqların itirilməsindən qorxuya düşən Şah II Təhmasib sülh təklif etdi və Türkiyə komandanlığının düşərgəsinə nümayəndə göndərdi. Belə sülh eyni dərəcədə türklərə də lazım idi. İsfahandan xeyli uzaqlarda olan Nadir buna e'tiraz etsə də, 1731-ci il dekabrın 30-da (bəzi mə'lumatlara görə 1732-ci il yanvarın 16-da) Kirmanşahda İranla Türkiyə arasında sülh imzalandı. Sülhün şərtlərinə görə, İrəvan, Gəncə, Kartli, Kaxetiya, Şamaxı, Şirvan bölgələri Türkiyəyə verildi. Türkiyə Həmədan, Kirmanşah, Ərdəbil və Təbrizi İrana qaytarmağa razılıq verdi. Araz çayı hər iki dövlət arasında sərhəd olmalı idi.

I Pyotr'dan sonra tez-tez baş verən saray çevrilişləri Rusiya imperiyasını zəiflətdi. Ona görə də XVIII əsrin 30-cu illərində Cənubi Qafqazda Rusiyanın vəziyyəti getdikcə gərginləşirdi. 1730-cu ildə Nadir general Levansova türklər üzərindəki qələbəsini bildirdi və təcili olaraq Xəzəryanı bölgələri qaytarmağı tələb etdi. I Pyotr'un ölümündən sonra Rusiyada bu yerləri öz əlində saxlaya biləcək ikinci bir şəxsiyyət yox idi. Həmçinin, bu ərazidə qoşunu saxlamaq üçün böyük xərc tələb olunurdu. Səfəvi dövlətilə Osmanlı Türkiyəsi arasında müqavilə imzalandıqdan sonra, Rusiya münasibətləri gərginləşdirmək istəmirdi. Bundan əlavə, İranda mərkəzi hakimiyyətin möhkəmlənməsi Osmanlı türklərinin Xəzəryanı bölgələrə buraxılmayacağına zəmanət verirdi. Məhz buna görə də 1732-ci il yanvarın 21-də Rəştə Rusiya dövləti İranla müqavilə imzaladı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Kürdən cənubda yerləşən Xəzəryanı bölgələr İrana qaytarıldı. İran isə Türkiyənin bu yerlərə buraxılmamasını öhdəsinə götürürdü. Müqavilədə Səfəvi dövləti daxilində rus tacirləri üçün güzəştli şərtlər nəzərdə tutulurdu.

Bu zaman İranda daxili siyasi vəziyyət xeyli kəskinləşmişdi. Nadir Xorasandan qayıtdıqdan sonra 1732-ci ilin avqustunda hərbi-feodal əyanların köməyiylə şah II Təhmasibi taxtdan salıb, onun 8 aylıq (bəzi mə'lumatlarda 3 aylıq) oğlu Abbas

Mirzəni III Şah Abbas adı ilə şah, özünü isə onun qəyyumu e'lan etdi. II Təhmasib Məşhədə göndərildi, orada gözləri çıxarıldı. Bu vaxtdan e'tibarən əfşar tayfasının nümayəndəsi Nadir xan İran dövlətini özü idarə etməyə başladı və ilk növbədə II Təhmasibin Türkiyə ilə bağladığı müqaviləni ləğv etdi. Türkiyənin rədd cavabı müharibəyə səbəb oldu. Nadir xan 100 min nəfərlik qoşunu üç hissəyə bölüb, birincisini Təbrizə, ikincisini Gürcüstana, üçüncüsünü isə öz komandanlığı altında Bağdada doğru yönəltdi.

Müharibənin ilk günləri İran qoşunu üçün uğursuz oldu. Lakin 1733-cü ilin yanvarında Osmanlı qoşunu Bağdad ətrafında darmadağın edildi. Elə həmin ildə Nadirlə Əhməd paşa arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Sülhün şərtlərinə görə Türkiyə son on ildə zəbt etdiyi torpaqları İrana qaytarmalı idi. Türkiyə buna qismən əməl etdi. Az sonra Cənubi Azərbaycanda hərbi əməliyyat dayandırıldı. Türkiyə ilə münasibətləri qismən nizama saldıqdan sonra, Nadir xan Rusiya dövlətindən də Xəzəryanı bölgələri tərk etməsini tələb etdi. 1734-cü il dekabrın 5-də öz səfiri Hüseyn xanı Rusiyanın diplomatik nümayəndəsinin müşayiəti ilə Peterburqa göndərdi. İran hökumətinin irəli sürdüyü təkliflərə Rusiya razı olduqdan sonra, 1735-ci il martın 10-da (21-də) Gəncə yaxınlığında Rusiya səfiri X. Qolitsinlə İran arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə rus qoşunu Xəzəryanı vilayətləri tamamilə tərk etdi.

Nadir xan Xəzəryanı bölgələrə yiyələndikdən sonra Osmanlı türklərinin Cənubi Qafqazdan tamamilə qovulması ilə məşğul oldu. 1734-cü ilin oktyabrından Gəncənin mühasirəsi davam edirdi. Kiçik türk qarnizonu Osmanlı hissələri yerləşən Qars və İrevandan yardım almaq ümidində olduğundan, müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Nadir bu imkanı boşa çıxarmaq üçün mühasirəyə alınmış qala ətrafında kiçik dəstə qoyub, qoşunu Qarsa doğru yönəltdi. Orada isə Osmanlı qoşununun Abdulla paşanın başçılığı altında Gəncədəki türk qarnizonuna köməyə getdiyini eşitdi. Nadir xanı

Cənubi Qafqazın qərbində hərbi əməliyyat aparmaq fikrindən yayındırmaq üçün, Türkiyə sultanı 1735-ci ilin mayında Krım xanına cənubi Qafqaza yürüş etməyi əmr etdi. Lakin bu hərbi əməliyyat baş tutmadı. Krım xanının yürüşü Şirvan bəylərbəyi Əli xanın qoşunu tərəfindən saxlandı. 1735-ci ilin iyununda Üçkilsənin şima-şərqində İran və Osmanlı qoşunu arasında baş verən döyüş Nadir xanın tam qələbəsi ilə qurtardı. İranla müharibəni davam etdirməyin lüzumsuzluğunu başa düşən sultanın əmri ilə türk qarnizonu olan şəhərlərdən qoşun geri çağırıldı. Beləliklə, 1735-ci ilin sonunda türk qoşunu büsbütün Cənubi Qafqazdan çıxarıldı. Lakin bu heç də yerli xalq kütlələrinin azadlığa çıxması deyildi. Osmanlı qoşununun Cənubi Qafqazdan çıxarılması ilə Azərbaycan xalqının İrana qarşı azadlıq mübarizəsinin yeni dövrü başlandı.

**Azərbaycan İran hakimiyyəti altında.** Azərbaycanda İran hakimiyyətinin bərpa olması xalqı yenidən İran zülmünə düşür etdi. İranda və istila edilmiş bölgələrdə ciddi hərbi feodal rejiminin yaradılması xalqın istismar edilməsi şəhər və kənd əhalisini var-yoxdan çıxarırdı. Hərbi xərcləri ödəmək üçün külli miqdarda vəsaitə ehtiyacı olan Nadir xan yeni vergi siyasəti həyata keçirdi. Lakin uzun sürən dağıdıcı müharibələr Azərbaycanın iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurduğundan, talan olunmuş əhali vergiləri vermək imkanına malik deyildi.

Azərbaycanın və Dağıstanın feodal pərakəndəliyindən istifadə edən Nadir böyük qurbanlar və xərc bahasına olsa da, 1735—1736-cı illərdə öz hakimiyyətini qismən burada yaya bildi və 1736-cı ilin əvvəlində özünü şah e'lan etmək üçün münasib şərait yaratdı. Əvvəlcədən hazırlanmış plana görə III Şah Abbasın qəflətən ölümündən istifadə edərək 1736-cı ilin martında Suqovuşanda toplanmış yığıncaqda Nadir özünü İranın şahı e'lan etdi. Beləliklə, Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətinə faktiki olaraq son qoyuldu. Nadirin şah seçilməsinə tərəfdar olmayan bir sıra Azərbaycan feodalları, o cümlədən

1 **Suqovuşan**—İndiki Sabirabad rayonunda, Kürlə Arazın qovuşduğu yer.



Ziyadoğlu adı ilə məşhur olan Gəncə xanları, habelə 32 kəbirli və cavanşir tayfalarının başçıları sonralar ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün edildilər. Qazax və Borçalı Kartli hakiminin tabeliyinə verildi. Qarabağ erməni mülükləri (Vərəndə, Çiləbörd, Gülüstan, Dizaq, Xaçın) Gəncə bəylərbəyinə tabe edildi.

Nadir şah ona sadıq qalan köhnə vəzifə sahiblərini öz yerlərində saxladı, həmçinin yeni vəzifələri öz yaxın adamlarına tapşırıdı. Şirvana Mehdiqulu xan, Dərbəndə Nəcəf Sultan, İrəvana Mir Məhəmməd xan təyin olundular. Dövlət aparatında yüksək vəzifəyə irəli çəkilənlər içərisində əfşar-türk tayfasından olanlara daha çox üstünlük verilirdi. Nadir şah keçmiş inzibati bölgələri—Şirvan, Qarabağ, Çuxur-Sə'd və Təbriz bəylərbəyliklərini ləğv edərək, əslində Azərbaycan adı altında vahid inzibati bölgə yaratdı. Bölgünün mərkəzi Təbriz, hakimi isə qardaşı İbrahim oldu.

Nadir şah öz hakimiyyətinin ilk günlərindən e'tibarən vergi toplanması işini qaydaya salmaq üçün vəzifə bölgüsü apardı. Hətta yürüş zamanı onu 130 mirzə müşayiət edirdi. Onların çoxu dövlət maliyyəsini hesablamaqla məşğul idi. Bu işə ciddi nəzarət sayəsində dövlətin gəliri xeyli artdı. Belə ki, xalqdan toplanan vəsait indi ayrı-ayrı adamlar tərəfindən mənimsənilmir, xəzinəyə daxil edilirdi. Həmin vəsaitin çoxu ordunun saxlanmasına xərclənirdi. O, vergi toplanması işinə mühüm məsələ kimi baxır, azacıq itaətsizlik göstərənləri amansız tə'qib edirdi. Nadir şahın daxili siyasəti ayrı-ayrı feodalların iqtisadi cəhətdən sarsılmasına gətirib çıxartdı ki, bu da onların böyük narazılığına səbəb oldu.

Nadir şahın siyasəti əhalini var-yoxdan çıxarırdı. Qaynaqların mə'lumatına görə, bu zaman kəndlilər əldə etdikləri bütün məhsulu demək olar ki, tamamilə vergi şəklində xəzinəyə verməli olurdular. Bu dövr tarixçilərindən birinin yazdığına görə, vergi toplayanlardan bir tikə çörəyi gizlətməyə çalışan kəndlilərə şahın əmr ilə «elə işgəncələr verirdilər ki, lap ölüm həddinə çatırdı. Onun nə qədər adamın

gözünü çıxartdırdığını, nə qədər adamı işgəncə ilə öldürdükdüyünü təsəvvürə gətirmək çətindir». Şahın əmri ilə rəiyyət hərbi qulluğa çağırılırdı. 1737-ci ildə Astara hakiminin sərəncamı ilə 6 min kəndli zorla səfərbərliyə alınmışdı.

Müharibələr, quraqlıq və kəndlilərin öz yurdlarını tərk etməsi nəticəsində Azərbaycanın çox yerini açlıq bürüdü.

Ümumən, XVIII əsrin 30—40-cı illəri Azərbaycan tarixinə ağır bir dövr kimi daxil olmuşdur. Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Dərbənd və başqa şəhərlərdə təsərrüfat həyatı demək olar ki, sönmüşdü. İpək ixracı yox dərəcəsinə çatmışdı. Belə ağır iqtisadi şəraitdə Nadir şah Xorasanda özü üçün yeni mərkəz yaratmaq fikrinə düşdü. Xorasan dövlətinin həm siyasi, həm də iqtisadi mərkəzi olmalı idi. Həmin məqsədlə şah Tiflis, İrəvan, Naxçıvan və Cənubi Qafqazın başqa şəhərlərindən bura zorla çoxlu sənətkar ailəsi köçürdü. Bu isə Azərbaycan, İrəvan və Gürcüstanda sənətkarlığın vəziyyətinə ağır tə'sir göstərdi.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. Rəşt müqaviləsinin şərtləri barədə danışın.
2. Gəncə müqaviləsi və onun əhəmiyyətini yazılı izah edin.
3. Nadir nə zaman, harada tacqoyma mərasimi keçirdi?
4. Nadir şah hansı ad altında vahid inzibati bölgə yaratdı?

#### § 10. AZƏRBAYCANIN ŞİMALINDA NADİR ŞAHA QARŞI ÜSYANLAR

Yadellilərin əsarəti və yerli feodalların zülmü XVIII əsrin 30-cu illəri—40-cı illərin birinci yarısında Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin dağılmasına, zəhmətkeş xalqın vəziyyətinin son dərəcə ağırlaşmasına səbəb oldu. Müqavimət göstərməyə qabil olmayanlar feodal zülmünə qarşı qeyri-fəal mübarizə aparır, daimi yaşayış yerlərindən çıxıb getməklə kifayətlənirdilər. Bəzi hallarda elatlar da qonşu bölgələrə getməli olurdular. Elə vəziyyət

yarandı ki, torpağı becərməyə və qoşun sıralarına çağırılmağa adam tapılmırdı. Nadir şah qaçanları tutub cəzalandırmağı və əvvəki yaşayış yerlərinə qaytarmağı əmr etdi.

Yerlərdə qalan kəndlilər vergi vermək və mükəlləfiyyət daşımaq iqtidarında deyildilər. Nadirə qarşı üsyanlar hələ 1734-cü ildə başlamışdı. Həmin ildə birinci olaraq Astaranın ac-yalavac kəndliləri çıxış etdilər. Bir qədər sonra Şəki bölgəsində Biləcik kəndinin əhalisi üsyan qaldırdı. Üsyançılar qonşu Cənək, Tala kəndlərinin sakinlərini köməyə çağır-dılar. Kəndli dəstələri İran mə'murlarına və keşikçi dəstələrinin üzərinə hücum edirdilər. Nadir şah 1735-ci ilin fevralında oraya böyük cəza dəstəsi göndərdi. O, Car və Tala sakinlərindən 160 nəfər girov götürdü və yerli əhali tərəfindən bir daha müqavimətə rast gəlməyəcəyinə əmin olduğdan sonra, Şəki və Ərəş istiqamətində cənuba doğru hərəkət edərək, Şamaxıya çatdı. İran qoşununun cənuba çəkilməsindən istifadə edən Krım xanı Dərbəndi tutdu, lakin Nadirin bura qayıdacağını eşidən kimi geri çəkildi. İran qoşunu düşməndən Dərbəndi təmizlədi.

Yerli əhalinin qismən tabe olması ilə kifayət-lənən Nadir şah 1737-ci ildə böyük ordu ilə Mərkəzi Asiyaya və Hindistana yola düşdü. Nadir şahın ölkədə olmamasından istifadə edən Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin əhalisi 1738-ci ildə yenidən silaha əl atdı. Ən böyük üsyan Carda baş verdi. Üsyanı yatırmaq üçün Nadir şahın qardaşı İbrahim xan böyük ordu ilə buraya gəldi. Döyüş zamanı İran qoşunu darmadağın edildi və İbrahim xan öldürüldü. Şahın oğlu Rzaqulu Mirzə üsyanı yatırmaq üçün sərdar Əmiraslan xanı Cara göndərdi, lakin bu da nəticəsiz qaldı. Yalnız 1739-cu ilin yayında Rzaqulu Mirzə böyük bir qoşun topladı və Səfi xan sultanın başçılığı ilə Şirvana göndərdi. Üsyan 1739-cu ilin sonunda qismən yatırıldı. 1741-ci il fevralın 23-də Abdal tayfasından olan Qəni xanın başçılığı altında cəza dəstələri bura gəldikdə, yenə də üsyançıların inadlı müqavimətilə rastlaşdılar. Bu dövrdə Azərbaycanın şimalında və Dağıstanda Nadir

şaha qarşı çıxışlar özünün ən yüksək mərhələsinə çatmışdı. Lakin qüvvələr bərabər olmadığından üsyanlar yatırıldı, üsyançılara amansızcasına divan tutuldu.

XVIII əsrin 40-cı illərində İran əleyhinə üsyanlar Dağıstanda və Azərbaycanın ona yaxın bölgələrində o qədər qüvvələndi ki, Nadir şah buraya göndərilən qoşuna özü başçılıq etməli oldu. 1741-ci ilin yayında 100 minlik ordusunu Azərbaycana və Dağıstana yönəltdi. O, burada əhalinin müqavi-mətinə son qoymaq istəyirdi. Lakin onun niyyəti boşa çıxdı. 1743-cü ilin əvvəllərində Şirvanda İran zülmünə qarşı başlanmış yeni hərəkət geniş vüsət aldı. Belə bir şəraitdə Nadir şah tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış, özlərini Səfəvilərin xələfləri kimi təqdim edən yalançı şahzadələr—I, II, III Sam Mirzələr meydana çıxdılar. I və II Sam Mirzələr (bə'zi tarixçilər I və II Sam Mirzələri bir şəxs hesab edirlər) Şirvanda fəaliyyət göstərirdilər. Əfşar sülaləsinin hökmlərindən narazı olan əhali Səfəvi xənədanını üstün tutaraq, yalançı şahzadələri müdafiə edirdi. Az sonra kiçik feodalların bə'ziləri də onlara qoşuldu. Lakin Şirvan üsyançılarının vahid proqramı və mübarizənin gələcəyi barədə aydın təsəvvürləri yox idi. Bununla belə, I Sam Mirzənin tərəfdarlarının sayı 20 min nəfərə çatırdı. Qazıqumuxlu Surxay xan da kömək etmək üçün öz dəstəsilə onun düşərgəsinə gəldi və onlar birlikdə Yeni Şamaxıya (Ağsuya) hücum etdilər. 1743-cü ildə şah öz oğlu Nəsrullah Mirzəni I Sam Mirzənin birləşmiş qüvvələrini məğlub etmək üçün tə'cili Şamaxıya yola saldı. Bundan əlavə, gələcəkdə ola biləcək çıxışların qarşısını almaq və yerlərdəki qarnizonları möhkəmləndirmək məqsədilə Gəncə, Qarabağ, Çuxur-Sə'd, Əhər, Qaradağ və Muğana 10—20 min nəfər əsgər göndərdi.

Artıq I Sam Mirzə Surxay xanın iştirakı ilə əlli minlik qoşunla Yeni Şamaxını tutmuşdu. Nadirin zülmündən cana gəlmiş əhali onu rəğbətlə qarşıladı. Xalqı vergilərdən azad etməsi onun xalq kütləsi içərisində nüfuzunu artırdı. Lakin I Sam Mirzə, işğal etdiyi yerdə çox qala bilmədi. Qış qurtardıqdan



sonra Nəsrullah Mirzənin başçılığı altında nizami İran qoşunu Şamaxıya yaxınlaşdı. Şirvan düzənliyində baş verən döyüşdə Sam Mirzənin qoşunu darmadağın edildi. Sam Mirzə qaçmaq istəyərkən yaxalandı və e'dam olundu. Suxay xan isə Dağıstana qaçdı. Nəsrullah Mirzə Şamaxıda İran idarə üsulunu bərpa etdi. Heydər xanı ora hakim təyin edib geri qayıtdı. I Sam Mirzənin öldürülməsi belə Şirvanda İran əleyhinə mübarizəni zəiflətmədi.

1743-cü ilin son rübündən e'tibarən azadlıq hərəkatına Ərdəbildən Şirvana gəlmiş II Sam Mirzə başlıq edirdi. Övvəllər onu İran qoşununun sərkərdəsi İbrahim xan Əfşar həbs etmiş, lakin təhlükəli düşmən hesab etmədiyindən burnunu kəsdirib, buraxmışdı. Bu hadisədən sonra o, «burnu kəsik» çağırılırdı. II Sam Mirzə xüsusi bacarığa malik olduğundan tezliklə Dağıstan və Şirvanda İran inzibati dairələrini sarsıdan xalq hərəkatının tanınmış başçısına çevrildi. Bu işdə ona Suxay xanın oğlu Məhəmməd xan fəal yardımçı oldu. Şirvandakı şah qoşununun da bir hissəsi üsyançılara qoşuldu. II Sam Mirzənin ətrafına təkə şielər deyil sünnilər də toplaşdı.

Ağsudan Dərbəndə qədər olan bütün ərazi üsyançıların əlində idi. 1743-cü ilin oktyabrında Şirvan üsyançıları Ağsu şəhərini tutdular. Şahın vergi toplayanlarını qovub, II Sam Mirzəni şəhərə dəvət etdilər və üsyana başlıq etməyi ona tapşırdılar. Şamaxılıların bu qələbəsi Şimal-Şərqi Azərbaycanın bir çox yerlərində əhalini İran zülmünə qarşı mübarizəyə ruhlandırdı. II Sam Mirzə Yeni Şamaxıya gələn kimi xalqın nüfuzunu qazanmaq üçün ağır vergiləri ləvğ etdi və əhalidən az miqdarda vergi toplanması barədə göstəriş verdi. Nəticədə Sam Mirzənin tərəfdarlarının sayı daha da çoxaldı.

Üsyançıların qələbəsi, İranın iri inzibati mərkəzinin tutulması xəbəri tezliklə Azərbaycana və Cənubi Dağıstana yayıldı. Şirvan üsyanı geniş vüsət alaraq Xəzər dənizi sahillərindən Gəncəyədək geniş bir ərazini əhatə edirdi. İran hakim dairələrinin üsyanı yatırmaq cəhdi baş tutmadı. Ağsudan əlavə,

İrəvan Dərbənd ətrafında yerləşən digər dayaq nöqtəsi—Kəbir qalası da üsyançılar tərəfindən ələ keçirildi. Bu vaxt Muğan camaatı əfşarlardan olan əsgərlərin üzərinə hücum edir, onları qılıncdan keçirir, üsyançılarla birləşirdilər.

Bu məlumat muğanlılardan ehtiyat edən Dərbənd sultanı Məhəmmədəlini ciddi narahat etdi. O, Dərbənddə baş verə biləcək üsyanın qarşısını almaq məqsədilə, Nadirin göstərişi olmadan, e'tibarsız saydığı adamlardan bir neçə yüz nəfərinin e'dam və kor edilməsi barədə əmr verdi. Ehtimal ki, bunların içərisində çoxlu muğanlı da var idi. Bu tədbir həyata keçirildikdən sonra, Məhəmmədəlinin məsləhəti ilə, Muğanlılara dərs olsun deyə Muğana 32 kq. çıxarılmış göz göndərildi ki, gələcəkdə onlar İran hakim dairəsi əleyhinə silah qaldırmağa cür'ət etməsinlər. Sultan Məhəmmədəli şübhəli, e'tibarsız adamları da şəhərdən sürgün etdi.

Sultan Məhəmmədəli Dərbənddəki üsyanı yatırırsa da üsyançı dəstələrin arasıra çıxışları ona rahatlıq vermirdi. Ona görə də o, yardım üçün Nadir şahı müraciət etdi. Nadir şah Təbriz hakimi Aşur xanı və Gəncə hakimi Hacı xanı ona köməyə göndərdi. İran qoşununun birləşmiş dəstəsi Dərbəndə doğru istiqamət aldı. Kürü keçəndən sonra, üsyançıları müdafiə etmiş yerli əhalini qarətə və evlərini dağıtmağa başladılar.

II Sam Mirzə bunu eşidən kimi, yerli əhalinin köməyinə ələsdi. Döyüşdə İran qoşunu əzildi, iranlılar geri çəkildilər. Nizami ordu üzərində qələbə əhali içərisində Sam Mirzənin nüfuzunu daha da artırdı. Sam Mirzə özünü Şirvanın şimal hissəsinin hakimi e'lan etdi.

Nadir şahın İran—Türkiyə sərhədlərində Türkiyə ilə hərbi əməliyyata başı qarışsa da, Şirvan üsyanları onu narahat edirdi. Bundan əlavə, o, paytaxtdan və İranın mərkəzindən xeyli uzaqda olduğundan saray çevrilişindən də qorxurdu. Təbriz bəylərbəyi Aşur xanın Muğandakı rüsvayçı məğlubiyyətindən sonra, Nadir şah Türkiyə ilə müharibəni qurtarmağa hazır idi. Məhəmmədəli xanın yerli əhaliyə qarşı qəddar rəftarı Nadir şahı çox narazı

salmışdı, məhz bu qəddarlığın nəticəsində Azərbaycanda İran hakimiyyəti əleyhinə başlamış xalq hərəkatı daha @B\_0 = da genişlənməmişdi. Nadir şahın məkrini yaxşı bilən Məhəmmədli öz mövqeyini çevik dəyişdi və Nadir şah əleyhinə II Sam Mirzə ilə ittifaqa girdi. Bu Nadiri daha çox qəzəbləndirdi. 1743-cü ilin noyabrın 9-da oğlu Nəsrullah Mirzə və Fətəli xanın cəza dəstələrini Şirvana göndərdi. Nəsrullah Mirzənin birləşmiş ordusu şirvanlılarla döyüşdə üç dəfə ağır məğlubiyyətə uğradı. Təbriz bəylərbəyi Aşur xan Muğana İran qoşununa köməyə gəldi. II Sam Mirzə Aşur xanı təhlükəli düşmən hesab etdiyindən onunla gizli danışıqlara girdi və Aşur xanı öz tərəfinə çəkməyə çalışaraq türklərə qarşı birgə mübarizə aparmağı təklif etdi. Aşur xan bu təklifi rədd etdi.

İran qoşununun məğlubiyyəti Nadir şahı təcili tədbirlər görməyə məcbur etdi. Birinci növbədə o, Türkiyə ilə sülh müqaviləsi imzalayıb, əsas qüvvələrlə Azərbaycandakı üsyan ocaqlarını söndürməyi qərara aldı. Nəsrullah Mirzənin iyirmi minlik qoşununa özbək və əfqan muzdlu dəstələri də cəlb edildi. Urmiya hakimi Kərim xan Əfşarın dəstələri də ona köməyə gəldi. Ağsu altında Şah bağı adlı yerdə II Sam Mirzənin Surxay xanın oğlu Məhəmməd xanın dəstələri hesabına gücləndirilmiş qoşunu İran qoşunu ilə üz-üzə gəldi. II Sam Mirzə geri çəkilməyə məcbur oldu. Məhəmməd xan Dağıstana qaçdı. Ağsu qalası alındı. II Sam Mirzə Gürcüstana qaçıb, orada İran hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparan Eristavi hakimi Givi Amilaxvarinin dəstəsinə qoşuldu. Lakin tezliklə Givi Amilaxvari Kaxetiya çarı Teymuraz tərəfindən məğlub edildi. Teymuraz II Sam Mirzəni əsir alaraq, Bərdəyə, Nəsrullah Mirzənin düşərgəsinə göndərdi. 1743-cü il dekabrın 29-da Nəsrullah Mirzə onun gözünün birini çıxarıb, eşşəyə mindirərək bir neçə Osmanlı hərbi əsirləri ilə Qarsa göndərdi ki, orada «qardaşı» Səfi Mirzə ilə görüşsün. Lakin yolda II Sam Mirzə öldü. Nadir şah II Sam Mirzənin tutulmasında köməyinə və digər xidmətlərinə görə, Araqvi vilayətini, əvvəllər Gəncə bəylərbəyi tərəfindən

idarə olunan Borçalı və Qazax mahallarını Teymuraza hədiyyə etdi.

İran hakim dairələri tərəfindən Şirvan üsyanı yatırılrsa da, ümumən Azərbaycanda xalq hərəkatı sarsılmamışdı. Məsələ burasındadır ki, elə bu zaman II Sam Mirzənin ölümündən sonra, İran taxtına Sahib olmaq üçün Türkiyə tərəfindən Səfi Mirzə adlı daha bir yalançı şahzadə hazırlanmışdı. Səfi Mirzə 1743-cü ilin sonunda, Şirvan üsyanının qızgın vaxtında Osmanlı qoşunu ilə birgə şimal-qərbdən İranın sərhədlərinə yaxınlaşdı. Eyni zamanda Osmanlı sərkərdəsi Əhməd paşa, sultan Mahmudun adından, Şirvan və Tabasaranın adlı-sanlı feodallarına fərman göndərərək, onlardan Nadirə qarşı mübarizədə Səfi Mirzəyə kömək etmələrini tələb etdi. Səfi Mirzə Azərbaycan və Gürcüstan əhalisinin bir hissəsini də öz tərəfinə çəkə bildi. Şirvan üsyançılarının dağıdılmış hissəsi və aramsız yürüşlərdən yorulub əldən düşmüş, həm də illərlə əmək haqqı ala bilməyən İran qoşununun bir qismi də onunla birləşdi. Çoxlu qaçqın kəndlilər, köçərilər, hətta köçəri feodallar da öz qoşunları ilə Səfi Mirzənin yanına axışdırdılar. Səfi Mirzənin İranda şah hakimiyyəti əleyhinə silah qaldıran üsyançılarla əlaqə yaratmaq cəhdi baş tutmadı. Buna baxmayaraq, Səfi Mirzə Nadir şah dövlətinin əvvəlki qüdrətinin zəiflədiyini bilərək, uğur qazanacağına ümid edirdi.

Nadir şah əhalinin Səfi Mirzənin tərəfinə keçməsinin qarşısını almaq üçün İrevandan Qarsa qədər nəzarət məntəqələri qoydurdu, elatların tayfa başçılarını öz tərəfinə çəkmək məqsədilə onlara hədiyyələr verdi, illik verginin yarısını almağı qərara aldı. Əgər o, Azərbaycanın cənubunda qismən «sakitlik» yarada bildisə, şimalında və Dağıstanda əhali hələ də Səfi Mirzənin arxasınca gedirdi. Şirvan üsyanı yatırıldıqdan sonra Nadir şahın vəziyyəti bir qədər yüngülləşmişdi. Nadir şah, birləşmiş ordunun Qars tərəfdən Cənubi Qafqaza daxil olmasının qarşısını almaq üçün, 1744-cü il iyulun 31-də Naxçıvandan Qars istiqamətində yürüşə başladı. O, Qars qalasına, Əhməd paşaya ultimatum



göndərərək, Səfi Mirzənin verilməsini tələb etdi. Əhməd paşa rədd cavabı verdi. Bu vaxt Türkiyədə müxtəlif feodal qruplar arasında mübarizənin kəskinləşməsi ilə əlaqədar Osmanlı komandanlığı Nadirə qarşı çıxanlara kömək edə bilmədi. Türk ordusu içərisində fərarilik başlandı. Nəhayət, Türk qoşun başçısı Əhməd paşa Camal oğlu, Əbdürrəhman paşa və Əhməd Əfəndini bir neçə zabitle xeyli hədiyyə ilə İran düşərgəsinə göndərərək, Osmanlı sarayının sülh bağlamaq niyyətində olduğunu bildirdi. Şəkiddə İran hakimiyyətinə qarşı bundan da təhlükəli bir mübarizə ocağı közərdiyindən Nadir şah bu təklifi sevinclə qəbul etdi. Qarsda sərt qış olduğundan Nadir şah sülh danışıqlarının nəticəsini gözləmədən Axalsixə, sonra isə Axalkalakiyə qayıtdı. Burada ehtiyat ərzaq topladıqdan sonra, 1744-cü il noyabrın əvvəlində qoşunu Bərdəyə qışlamağa apardı.

1743—1744-cü illərdə Şirvan, Şəki, Təbriz, Xoy və Salmasda yeni üsyanlar başladı. Şəkiddə mübarizə daha kəskin şəkildə başladı. Şəki hakimi məlik Nəcəfin xalqa əzab verməsi, qəddarlığı, üçqat vergilər toplaması və topladıqlarından çoxunu mənimsəməsi üsyanın başlanmasının başlıca səbəbi oldu. Hələ 1741-ci ilin sonunda səbri tükənmiş əhali Nadir şahı məlik Nəcəfdən şikayət etmişdi. Nadir yeni silahlı üsyan olacağından ehtiyat edərək Şəki əyanlarına məlik Nəcəfin işlərinə nəzarət üçün öz aralarından vəkil seçməyi tapşırırdı. Əhali böyük nüfuza malik olan yerli feodallardan Hacı Çələbi Qurban oğlu vəkil seçildi. Nadir şah Hacı Çələbinin ruhani və feodal əyanlar içərisində xüsusi təsirini nəzərə alaraq, şəkililərin şikayətlərinə son qoyulacağına ümid edirdi. Lakin Hacı Çələbi vəkil olduğundan sonra, açıq surətdə məlik Nəcəfin işlərinə qarışmağa, onun əleyhinə çıxmağa başladı. Bundan qəzəblənən məlik Nəcəf şahın düşərgəsinə gedərək ona bildirdi ki, guya Hacı Çələbi «şahın tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə mane olur, özü şahın əmrlərinə tabe olmur, xalqı da onları icra etməyə qoymur». Qəzəblənmiş şah Hacı Çələbini hüzuruna çağırırdı, e'dam edilməsi barədə hökm verdi.

Hacı Çələbi ölüm qarşısında özünü mərdliklə və dəyanətlə apararaq hamının nifrətini qazanan məlik Nəcəfin pis əməllərinə şahı inandıra bildi.

Bundan sonra Hacı Çələbi azad edildi, hətta ona daha böyük səlahiyyətlər verildi. Hacı Çələbinin dar ağacı altında nitqi Nadir şahı heyratə gətirdi. O, öz əmirlərinə müraciətlə dedi: «Mənim hüzurumda heç kəs danışmağa cəsarət etmədiyi halda, bu nuxalı Çələbi kəndir boğazında özünü itirmədən fikrini mənə söyləməyə cəsarət etdi. Görərsiniz, o bir xəta edəcəkdir, mən öz zənnimdə heç vaxt yanılmamışam».

Nadir şah öz zənnində yanılmamışdı. Şahın düşərgəsindən qayıdandan sonra Hacı Çələbi məlik Nəcəfin fəaliyyəti üzərində nəzarəti daha da artırdı. Məlik Nəcəf isə öz növbəsində yenidən Nadir şahı şikayət etdi. Lakin bu dəfə Nadir şah Türkiyə ilə yeni müharibəyə hazırlaşdığından onun şikayəti cavabsız qaldı.

1743-cü ildə Şirvanda İran əleyhinə ümümxalq hərəkatı xeyli güclənmişdi. Bu da şəkililərin İran üsuli-idarəsinə qarşı çıxışları üçün əlverişli şərait yaradırdı. Bir qədər sonra məlik Nəcəf yenidən Hacı Çələbi haqqında şahı şikayət etdi. Şah Çələbidən yalnız 100 tükən cərimə tələb etməklə kifayətləndi. Lakin Hacı Çələbi cəriməni verməkdən imtina etdi. Onda şah Hacı Çələbini hüzuruna çağırırdı. Çələbi bu əmri də yerinə yetirmədi. O bildirdi ki, bu dəfə artıq şahın yanından salamat qayıtmayacaqdır. Odur ki, e'tibarlı adamlarını ətrafına yığıb, məlik Nəcəfin iqamətgahına hücum etdi və onu öldürdü. Bu isə Azərbaycanda İran zülmünə qarşı qalxan xalq azadlıq mübarizəsinin yeni mərhələsi idi. İranın daxili və xarici vəziyyəti Nadir şahı qoşunu parçalayıb, bir hissəsini şəkililərə qarşı göndərməyə imkan vermədi. Şirvandan başqa, Dərbənd, Cərb bölgəsi, Qarabağ, Gürcüstan, İrəvan və dövlətin cənubunda da narazılıqlar davam etməkdə idi. Nadir şah dövlətin qərb sərhəddini zəiflətməkdən ehtiyat edərək, ölkənin daxilində baş verən üsyanları yatırmaqla başını qatmaq istəmədi.

Çünkü sərhəddə hazır dayanan türk qoşunu ölkəyə müdaxilə edə bilərdi. Bütün bu amillər Hacı Çələbinin fəaliyyətini genişləndirmək üçün əlverişli şərait yaratdı. O, iranlıları Şəki bölgəsindən qovaraq Şəkini müstəqil xanlıq e'lan etdi (1743). Bununla da Azərbaycan ərazisində kiçik feodal dövlətlərin—müstəqil xanlıqların yaranmasının əsası qoyuldu.

Nadir şah yaranmış vəziyyətlə barışmaq istəmirdi. O, Türkiyə sərhədlərindəki müvəqqəti sakitlikdən istifadə edərək, sərt qış olmasına baxmayaraq şəkiliblərlə hesablaşmaq üçün tələsdi. Hacı Çələbi yaxşı bilirdi ki, gec-tez İran qoşunu hakimiyyəti bərpa etmək üçün gələcəkdir. Ona görə də o, uzunmüddətlik ərzaq və sursat tədarükü görməyi, əhalini şəhərdən 8 km aralıda yerləşən qədim və möhtəşəm «Gələsən—Görəsən» qalasına köçürməyi qərara aldı.

1744 -cü il noyabrın 29-da Nadir şahın qoşunu Şəki üzərinə hərəkət etdi. Lakin qoşun «Gələsən—Görəsən» qalasında ciddi müqavimətə rast gələrək, Bərdəyə çəkilməyə məcbur oldu. 1745-ci ilin yazında İran qoşunu ikinci dəfə Şəkiyə doğru irəlilədi. Nadir şah şəkilibləri itaətə gətirmək üçün «yaşayış yerlərinin yaxınlığındakı bağları və taxıl zəmilərini məhv etməyi, ağacları kəsməyi əmr etdi». Lakin bu tədbirlər də ona kömək etmədi. Şəkiliblər inadla müqavimət göstərir, dağların çətin keçidlərindən düşməne qəfləti zərbələr endirirdilər, Şəkilibləri itaətə gətirə bilməyən Nadir şah Şəki şəhərini yandırmağı əmr etdi. Lakin bu da «Gələsən—Görəsən»in müdafiəçilərinin iradəsini qıra bilmədi. Türkiyə ilə münasibətlər yenidən gərginləşdiyindən şah qala ətrafında bir dəstə saxlayıb, 1745-ci ilin ortalarında Türkiyə ilə İran arasında hərbi əməliyyat yerinə qayıtdı. «Gələsən— Görəsən» iki ildən çox mühasirədə qaldığından 1746-cı ildə qalada ərzaq ehtiyatı, demək olar ki, tükənmişdi. Ona görə də Hacı Çələbi vəkil vəzifəsində qalmaqla Nadir şahla güzəştə gedib, onun hakimiyyətini tanımağa

məcbur oldu. Əlbəttə, bu Hacı Çələbinin təslim olması yox, xalqı iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün onun bir növ siyasəti idi. Nadir şahın da öz növbəsində Şəki və Şirvanda geniş nüfuz malik olan Hacı Çələbidən istifadə etmək niyyəti vardı. Qalanın müdafiəsinin dayandırılması, hələ Azərbaycanın Nadir şah tərəfindən tam istilası demək deyildi.

Ağır feodal istismarına məruz qalan xalq 1747-ci ilin əvvəllərində yenidən İran zülmünə qarşı silaha əl atdı. Belə bir tarixi şəraitdə Hacı Çələbi yenidən İran əleyhinə hərəkətin təşkilatçısı rolunda çıxış etdi. Tezliklə o, özünü mərkəzi Şəki xanlığının hakimi—xanı e'lan etdi.

1747-ci ildə İran əleyhinə ən iri, lakin qısa müddətli üsyan Ərdəbil və Təbrizdə Sam Mirzənin başçılığı ilə oldu. Bu Səfəvi taxtı uğrunda mübarizə aparın III Sam Mirzə idi. O, şiələrin Novruz bayramının birinci gününü (martın 21-ni) əfşarlılara qarşı mübarizə günü seçərək, güclü silahlı dəstə ilə inzibati idarə nümayəndələrinin demək olar ki, hamısını qılıncdan keçirdi və Təbrizdə özünü hakim e'lan etdi.

Bu dövrün üsyanlarının səciyyəvi cəhəti, onların çoxunun eyni vaxtda başlanması idi. Bu isə şah qüvvələrinin parçalanmasına və maddi ehtiyatların tükənməsinə səbəb oldu. Lakin üsyanların əksəriyyətinin kortəbiiyi, aydın məqsədinin olmaması və daxili ziddiyyətlər onların taleyini əvvəlcədən həll edirdi. O zamankı tarixi şəraitdə üsyançılar öz məqsədlərinə nail ola bilməzdilər. Bununla belə, həmin üsyanların böyük tarixi əhəmiyyəti vardı. Azərbaycan, Dağıstan və ətərətə alınmış digər ölkələrdə azadlıq hərəkətinin genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaranırdı. Aramsız müharibələr, gərgin iqtisadi vəziyyət, sinfi mübarizə nəticə e'tibarilə Nadir şah dövlətinin süqutuna səbəb oldu. 1747-ci il iyunun 20 -də sui-qəsd nəticəsində Nadir şah öldürüldü, onun silah gücünə yaradılmış dövləti



tamamilə dağıldı. İran dövlətini yenidən ara müharibələri bürüdü.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. Nadir şahın siyasətinə qarşı ilk üsyan nə vaxt və harada başlandı? Şirvandakı üsyanın gedişi barədə danışın.
2. Nadir şahın əleyhinə Dərbənddə və Muğanda baş vermiş üsyanların gedişini şərh edin.
3. Məlik Nəcəflə Hacı Çələbinin münasibətləri barədə danışın.
4. Nadir şahın yaratdığı dövlətin süqutunun səbəbi nə idi?

### III FƏSİL

## AZƏRBAYCAN XANLIQLARI

### §11. CƏNUBİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARI

XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın cənubunda Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Xoy, Qaradağ, Marağa, Maku və Sərab xanlıqları yarandı. Bu xanlıqlar içərisində Urmiya xanlığı mühüm yer tuturdu. Xanlığın əsasını Nadir şahın əmisi oğlu Fətəli xan Əfşar qoymuşdu.

Təbriz və Xoy xanlıqları Dünbuli tayfasından olan nəslin əlində idi. Çox da böyük ərazisi və əhalisi olmayan Qaradağ xanlığının başçısı Qaradağ tayfalarının rəhbəri Kazım xan (1747—1752) idi. Marağa xanlığı hələ Nadirin sağlığından burada hakim olan Əliqulu xan Müqəddəmin əlində idi. Ərdəbil xanlığını 1792-ci ilədək Nəzərli xan Şahsevən idarə edib. O, Ərdəbil, Xalxal və Muğandakı şahsevən tayfalarını birləşdirmiş, mahalların e'tibarlı idarəsini təşkil edə bilmişdi. Nəzərli xandan sonra oğlu Nəsirəli taxta çıxdı.

Maku xanlığını bayat tayfasından olan Əhməd Soltan (1747—1778) yaratmışdı. Sərab xanlığının banisi Şəqaqi tayfasından olan Əli xan (1747—1786) olmuşdu.

Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının yaranması prosesinin gedişi göstərir ki, onlar əvvəllər müəyyən ictimai-siyasi və mədəniyyət mərkəzləri olan şəhərlər ətrafında təşəkkül tapırdı. Xanlar əsasən, el-tayfa başçıları içərisindən çıxırdı.

**Urmiya xanlığının birləşdirmə siyasəti.** Urmiya xanlığının mərkəzləşdirmə siyasəti İranda mütləq hakimiyyət uğrunda mübarizənin güclənməsi şəraitində baş verirdi.

İranda taxt-tac uğrunda mübarizənin ilk mərkəzi Xorasan oldu.

Xorasan ətrafında mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizənin cərəyan etdiyi zamandan etibarən Cənubi Azərbaycan ictimai-siyasi həyatda mühüm yer tuturdu. Nadir şahın qardaşı İbrahim xanın özünü Təbrizdə şah e'lan etməsi də təsadüfi deyildi. Az sonra o, öldürüldü. Təbrizdə baş vermiş üsyan nəticəsində şəhərin hakimi Məhəmməd xan Əfşar qətlə yetirildi. Fətəli xan Əfşar yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Təbrizi tutdu və paytaxtını buraya köçürtdü. Təbrizin Cənubi Azərbaycan torpaqlarının mərkəzləşdiricisi kimi əhəmiyyəti artdı. Fətəli xan Əfşar Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda fəaliyyətə başladı. Nadir şahın sərkərdələrindən olan Azad xanın Fətəli xan Əfşar tərəfinə keçməsi də bu işdə mühüm rol oynadı.

Xoy xanlığının hökmdarı, Dünbuli tayfasından olan Şahbaz xan da Fətəli xanla ittifaq yaratmağa məcbur oldu. Müttəfiqlər Qaradağ, Marağa, Sərab xanlıqlarını tutdular. Beləliklə, Urmiya, Təbriz, Xoy, Qaradağ, Marağa və Sərab xanlıqları, yə'ni Ərdəbil və Maku xanlıqları istisna olmaqla, bütün Cənubi Azərbaycan xanlıqları birləşdirildi.

Fətəli xan Əfşar birləşdirilmiş torpaqlarda daha da möhkəmlənmək əvəzinə, bir tərəfdən Cənubi Qafqazın ələ keçirilməsi uğrunda, digər tərəfdən isə İranda mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladı.

O, bu məqsədlə müxtəlif xanlıqlara müttəfiqlik haqqında müraciətnamələr göndərdi. Bu müraciətnamələrə mənfi cavab alan Fətəli xan, hərbi vasitələr tətbiq etməyə başladı. 1751-ci ilin axırlarında İrəvan xanlığına hücum təşkil edildi. Lakin İrəvan xanı gürcülərdən kömək alaraq Azad xanın qoşununu məğlubiyyətə uğratdı. Fətəli xan Əfşar Azad xanın qoşunlarını möhkəmləndirərək, hücumu Gürcüstana yönəltdi. Çar II İrakli məğlub edildi.

**Fətəli xan Əfşarın və qacarların İranla mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizəsi.** XVIII əsrin 50-ci illərində Xorasandan taxt-tac uğrunda

mübarizə mərkəzi İrana keçdi. Bu mübarizədə Zənd tayfası xüsusilə fərqləndi. Zəndlərin başçısı Kərim xan (1704/5—1779) idi.

Şimali İranda möhkəmlənən Məhəmməd Həsən xan Qacar da mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladı. Məhəmməd Həsən xan Nadirin ölümündən sonra özünü şah e'lan etmiş Əliqulu xan Əfşarın—Adil şahın eşik ağası başı idi. Lakin sonra Adil şahla aralarında yaranan ixtilaf nəticəsində Astrabada çəkilməmişdi. Adil şah bunu ona bağışlamayaraq Astrabada hücum etmiş, Məhəmməd Həsən xan qaçmağa məcbur olmuş və onun bütün ailə üzvləri əsir düşmüşdü. Əsir düşənlər arasında gələcək İran şahı Məhəmməd də (1742—1797) var idi. Adil şahın ölümündən sonra geri qayıdan Məhəmməd Həsən xan Astrabaddan başqa, Mazandaran və Gilanı da ələ keçirmiş, İsfahana yürüşə hazırlıq görmüşdü. Bu zaman İsfahan hakimi Kərim xan Zənd Astrabadı tutmaq istədi. Yürüş Kərim xanın məğlubiyyəti ilə qurtardı. Kərim xan Tehrana qaçdı. Sonra yeni qüvvə toplayaraq Azərbaycana yürüşə başladı. Fətəli xan Əfşar Kərim xan Zəndi məğlub edərək, onu tə'qib etməyə başladı. İsfahana qaçan Kərim xan Əfşarın gəlməsi xəbərini eşidən kimi Şiraza yola düşdü. Şəhər əhalisi qapını onun üzünə açmadı. Kərim xan geriye qayıtmağa məcbur oldu. İsfahan yolunda Qəmşə adlanan yerdə Kərim xanın üç minlik atlısı ilə Fətəli xanın qoşunlarının ön hissəsi üz-üzə gəldi. Məğlubiyyətə uğramış Kərim xan Fars vilayətinə qaçdı.

1753-cü ilin sonu—1754-cü ilin əvvəllərində Mərkəzi və Qərbi İran Fətəli xanın hakimiyyəti altına düşdü.

Belə bir vəziyyətdə Fars hakim dairələrinin Kərim xana köməyi nəticəsində əvvəlcə Şiraz, sonra isə İsfahan azad edildi. Bununla da Cənubi Azərbaycan hakim dairələrinin İranda Mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizəsi zəiflədi. Qacarlar isə əksinə xeyli fəallaşdılar. Onlar 1755-ci ilin



yazında zəndlər üzərində qələbə çaldı. Məhəmməd Həsən xan 1756-cı ilin martın sonunda İsfahana daxil oldu. Kərim xan yenidən Şiraza qaçdı.

Bu dövrdə xanlar arasında mübarizənin kəskinləşməsi Kərim xan Zəndin vəziyyətini yaxşılaşdırdı. Məhəmməd Həsən xan Şirazi mühasirəyə alan zaman, Azad xan və Fətəli xan Gilanı ələ keçirdilər. Bu xəbəri eşidən Məhəmməd Həsən xan dərhal geriye qayıtdı və 1757-ci ilin əvvəllərində Rəsti azad etdi. Bundan sonra o, Təbrizi, Urmiyanı tutdu.

Fətəli xan Əfşar Məhəmməd Həsən xanın öldürülməsindən (1759-cu ilin fevralında) sonra Təbrizə qayıtdı və hakimiyyətini möhkəmləndirməyə başladı. O, birləşdirmə siyasətini davam etdirdi. Növbəti hücum Qarabağ xanlığına yönəldilmişdi.

**Fətəli xan Əfşar və Qarabağ xanlığı.** 1759-cu ilin yazında Fətəli xan Qarabağ xanlığına hücumu keçdi. Az sonra Şuşaya yaxınlaşdı və onu mühasirəyə aldı. Hər iki tərəf döyüslərdə böyük qəhrəmanlıq göstərirdi. Lakin Pənahəli xan mühasirədə olduğundan, çıxış yolunu Fətəli xanla sazişə gəlməkdə gördü. Bu məqsədlə oğlu İbrahim Xəlil ağanı girov kimi onun yanına göndərdi. Bu asılılığı qəbul etmək əlaməti idi.

Qarabağ xanlığının Fətəli xandan asılı vəziyyətə düşməsi onun digər xanlıqları da tabe etməsini nisbətən asanlaşdırdı. Lakin İranın siyasi həyatında yaranmış dəyişiklik buna imkan vermədi. Belə ki, Məhəmməd Həsən xanın ölümündən sonra Kərim xan başlıca qüvvəyə çevrildi. Əvvəla o, Fətəli xan tərəfindən məğlubiyyətini unutmamışdı, ikincisi isə Fətəli xanın güclü dövlət yaratmasını istəmirdi.

**Kərim xan Zəndin Urmiya xanlığını tutması.** Kərim xan 1760-cı ilin payızında Cənubi Azərbaycana hücumu başladı. Bir müddətdən sonra Təbriz mühasirəyə alındı. Dörd ay davam edən bu mühasirə uğursuz oldu. 1761-ci ilin yayında Kərim xan yeni qüvvə ilə hücumu keçdi. Ucan düzündə, Qaraçəmən kəndi yaxınlığındakı döyüşdə zəndlər məğlub oldu. Fətəli xanın qoşunları bu qələbədən arxayınlaşdı. Bundan istifadə edən Şıxəli xan Zənd onlara qarşı hücumu keçdi. Güclü tə'qib nəticəsində

Təbrizdə duruş gətirə bilməyərək Fətəli xan Əfşar Urmiya qalasına çəkildi. Kərim xan Fətəli xan Əfşarın bütün düşmənlərini, o sıradan qarabağlı Pənahəli xanı son həlledici döyüşdə köməyə çağırırdı.

Urmiya qəhrəmanlıqla müqavimət göstərirdi. Fətəli xan müdafiə işinə özü başçılıq edirdi. Lakin qüvvələr getdikcə tükənirdi. Nəhayət, 1763-cü ilin ortalarında 9 ay mühasirəyə tab gətirən Urmiya süqut etdi, Fətəli xan əsir alındı. Şəhər düşmənlər tərəfindən qarət edildi, əhali kütləvi qırğınlara məruz qaldı. İsfahanda üsyanlar başladığından Kərim xan Zənd geri qayıtmağa məcbur oldu, Urmiya xanlığı Rüstəm bəy Əfşara həvalə edildi.

**Şiraz «qonaqları».** Kərim xan Zənd Fətəli xanı ailəsi ilə birlikdə Şiraza aparmağı əmr etdi. O, Fətəli xan üzərində qələbəni birlikdə qeyd etmək bəhanəsilə müttəfiqləri olan xanları da özü ilə apardı. «Qonaqlar» arasında Qarabağlı Pənahəli xan, Qaradağlı Kazım xan, Xoylu Şahbaz xan və başqaları da var idi. Kərim xan Fətəli xan Əfşarı yolda, vaxtilə Kərim xanın qardaşı İskəndərin Fətəli xan tərəfindən öldürüldüyü yerdə e'dam etdirdi.

1765-ci il iyulun 21-də Kərim xan dövlətin yeni paytaxtı Şiraza daxil oldu. «Qonaqlığın» mahiyyəti də burada aşkar oldu. Kərim xan bu yolda xanları könüllü didərginlərə çevirmək, vətənlərindən uzaq salmaq və ona qarşı üsyan qaldırılmasının qarşısını almaq istəyirdi. Girov götürülmüş Azərbaycan xanları Kərim xanın bütün cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, «qonaqlığın» zahiri cəhətlərinə aldanmayaraq müxtəlif yollarla xilas olmağa çalışır, hər vasitə ilə xanlıqlar ilə əlaqə saxlamağa və onları möhkəmləndirməyə sə'y göstərirdilər. Bir sözlə, Şiraz «qonaqlığı» istənilən nəticəni vermədi.

**Xoy xanlığının yüksəlişi.** Kərim xan Urmiya xanlığını işğal etdikdən və «qonaqlıq» bəhanəsilə Azərbaycan xanlarını girov apardıqdan sonra belə bu xanlıqlar müstəqil idarə olunurdular. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycan xanlıqları içərisində Xoy xanlığı fərqlənirdi. Dünbuli Əhməd xan (1763—1786) Təbrizdə də möhkəmlənmişdi. O, İrəvan, Naxçıvan və Qaradağ xanlıqlarını da özünə tabe etmişdi. Qarabağ

xanlığı ilə müttəfiqlik onun hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstərirdi.

Əhməd xan Kərim xanın qoşunlarının zərbəsindən sonra dirçəlməkdə olan Urmiya xanlığının tabe edilməsinə də çalışırdı. Buna görə də Əhməd xan Təbriz xanının qoşunları ilə birgə Urmiyalı İmamqulu xan və onun müttəfiqi Sərablı Əli xan Şəqaqiyyə qarşı çıxdı. 1783-cü ilin payızında Təbriz yaxınlığındakı döyüşdə qələbə Xoy xanlığının nüfuzunu daha da artırdı.

İrəvan xanlığı da Xoy xanlığından asılı vəziyyətdə idi.

Xoy xanlığının yüksəlişi hakimiyyət uğrunda mübarizə ilə zəiflədi. Xanlığın uğurlu siyasətindən ehtiyat edən Kərim xan Zənd onun gələcəkdə böyük təhlükəyə çevriləcəyini nəzərə alaraq vaxtilə Əhməd xana qarşı düşmənçilik tədbirləri hazırlamışdı. Bu məqsədlə o, ailəliklə Şiraza girov aparılan və orada ölən əvvəlki Xoy xanı Şahbaz xanın oğlanları ilə Əhməd xan arasında düşmənçilik yaradır, onları əmilərinin üstünə qaldırırdı.

Şahbaz xanın oğlanlarının Kərim xan Zəndin ölümündən (1779-cu il) sonra geri qayıtması ilə bu düşmənçilik xeyli qızışdı. Onun 1786-cı ildə sui-qəsd nəticəsində Əhməd xan, Cəfərqulu xan, Hüseyinqulu xandan başqa bütün oğlanları və baş sərkərdəsi Süleyman xan qətlə yetirildi. Hüseyinqulu xan Xoy xanı oldu. Belə bir şəraitdə xanlıq əvvəlki mövqeyini nisbətən itirdi. İrəvan xanlığı müstəqillik əldə etdi, digər xanlıqlar da asılılıqdan çıxdı. Xanlıqlar arasında çəkişmələr yenidən qızışdı.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. Azərbaycanın mərkəzləşdirilməsində Urmiyalı Fətəli xan Əfşarın fəal iştirakının səbəbləri hansılardır?
2. İranda mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizədə Fətəli xan Əfşar və Məhəmməd Həsən xan Qacarın uğursuzluqlarını nə ilə izah etmək olar?
3. Urmiyanın Kərim xan Zənd tərəfindən tutulmasının nəticələrini izah edin.
4. Şiraz «qonaqlığının» mahiyyəti barədə danışın.

#### §12. ŞİMALİ AZƏRBAYCAN XANLIQLARI, SULTANLIQ VƏ MƏLİKLİKLƏR. CAR-BALAKƏN CAMAATLARI

**Şimali Azərbaycan xanlıqları.** Nadir şahın ölümündən sonra Şimali Azərbaycanda da müstəqillik uğrunda hərəkət genişləndi. Quba və Salyan hakimi Hüseyinli xan Xudad qalasını köçürüb, Quba şəhərinin Qudyal adlı yerində tikdirdi, sonra buradakı mahalları özünə tabe etdi. Dərbənddə Məhəmməd Həsən bəy Qorcu hakimiyyəti ələ aldı. Bakıda Mirzə Məhəmməd Səid və Ağası qardaşları hakimiyyəti ələ keçirdilər. Şəkili Hacı Çələbi isə Şəki, Ərəş və Qəbələ mahallarında möhkəmləndi. Azərbaycanın cənub-şərqində, Talış dağları, Xəzər dənizi və Muğan düzü arasında Talış xanlığı yarandı.

Qarabağın ərazisində iki xanlıq—Qarabağ və Gəncə xanlıqları yarandı. Qarabağın hüdudları cənubdan-Araz çayı, şərqdən Kür çayı, şimaldan Goran çayı, qərbdən Küşbək, Salvartı və Ərikli dağları idi.



**Bakixanov Abbasquluğa Mirzə Məhəmməd oğlu** (1794—1847)—Azərbaycan alimi, şair, maarifpərvər. Bakı xanı II Mirzə Məhəmmədin oğludur.

A. Bakixanovun 1841-ci ildə fars dilində yazdığı «Gülüstan-İrəm» əsəri Azərbaycan tarixşünaslığının inkişafında böyük rol oynamışdır. Əsər Azərbaycan və Dağıstan tarixinin qədim zamanlardan 1813-cü ilədək olan dövrünü əhatə edir. Bakixanov bu əsərində antik dövr, rus, gürcü və Şərq qaynaqlarından istifadə etmişdir. Əsərdə Qafqaz Albaniyası, Babək hərəkəti, Şirvanşahlar, monqol hücumları, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri, Azərbaycan xanlıqları, onların Rusiyaya birləşdirilməsi və s. haqqında

mə'lumat vardır.

A. Bakixanov arxeologiya, dilçilik, numizmatika, etnoqrafiya, toponimika məsələləri ilə də maraqlanmışdır.



Qarabağın əhalisi cavanşirlər, iyirmidördlər, otuzikilər, kəbirlilər, baharlılar və başqa türk tayfaları idi.

XVI əsrin birinci yarısından bu bölgə qızılbaş Qacar tayfasının Ziyəddin oymağının Ziyad oğlu sülaləsinin hakimiyyəti altında idi. Nadirin şah «seçilməsindən» sonra cəza tədbirləri nəticəsində ziyadoğluların hakimiyyəti zəiflədi, erməni mülklərinin mövqeyi isə gücləndi. Qarabağ torpaqları üçün belə bir ağır dövrdə Pənahəli bəy Cavanşir burada hakimiyyətini bərqərar edərək, müstəqil Qarabağ xanlığının yaradılmasına nail oldu.

Pənahəli bəy Qarabağın Sarıcalı kəndində anadan olmuşdu. O, gənc yaşlarında igidliyi ilə xalq arasında böyük şöhrət qazanmış, İran-Türkiyə müharibəsindəki şücaətinə görə Nadir şahın sarayına dəvət edilmişdi.

Lakin Muğan qurultayından sonra Nadir şah, onun hakimiyyətini qəbul etmək istəməyən qarabağlılara divan tutmağa, əhalini Əfqanıstan və Xorasana sürgün etməyə başlamışdı. Bu tədbirə e'tiraz etdiyinə görə Pənahəli bəyin qardaşı Fəlzəli xan e'dam olundu. Bunu gören Pənahəli bəy 1737—38-ci ildə, şah Xorasanda olduğu zaman, bir neçə qohumu və yaxın adamları ilə Qarabağa qaçdı. Şahın onu tutmaq səyləri baş tutmadı. Pənahəli bəyin tapılması haqqında Azərbaycan sərdarına, Tiflis, Gəncə və Şirvan hakimlərinə göndərilən fərmanlar da nəticəsiz oldu. Bunun müqabilində Pənahəli bəyin ailəsi və qohumları tə'qiblərə mə'ruz qaldı. Bu faktlar hələ Nadir şahın sağlığında Pənahəli bəyin müxalifətə keçdiyini göstərir. Lakin Pənahəli bəy bununla kifayətlənməyərək tərəfdarlarının birləşdirilməsinə, yeni dövlət qurumu yaradılmasına başlayır. Nadir şahın ölümündən sonra bu proses sür'ətləndi və müstəqil Qarabağ xanlığı meydana gəldi.

*Mirzə Adıgözbəy (təqribən 1780—1848)—Azərbaycan tarixçisi. Qarabağ feodallarının orta silkinə mənsub idi. Rus ordusunda qulluq etmişdir.*

*1845-ci ildə, Qarabağın 1736-cı ildən 1828-ci ilədək olan müddətdəki tarixi hadisələrini əhatə edən «Qarabağnamə» əsərini*

*yazmışdır. Əsərdə Səfəvilər dövlətinin süqutu, Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi, Pənahəli və İbrahimxəlil xanların hakimiyyəti, Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağa hücumu, Rusiya—İran müharibələri, Qarabağ xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi və s. öz əksini tapmışdır. Müəllifin bir sıra hadisələri birtərəfli işıqlandırılmasına, bəzi mə'lumatların natamamlığına baxmayaraq, konkret tarixi məzmun və materiallarla zəngin bu əsəri 19-cu əsrin 40-cı illərinə aid Azərbaycan tarixşünaslığının ən mühüm əbidələrindəndir.*

Nadir şahın ölümü Gəncədən didərgin salınmış Ziyadoğluların da geri qayıtmasına və burada dövlət yaratmasına şərait yaratdı. Burada yeni meydana gələn Gəncə xanlığının banisi II Şahverdi xan Ziyadoğlu idi. O, 1747-ci ildə Gəncəyə gələrək burada hakimiyyətini qurdu. O, Gəncədəki İran qarnizonunu darmadağın etməkdə ona köməklik göstərən II İrakliyə 10 min tükən qızıl pul verməyi öhdəsinə götürmüşdü. Şahverdi xanın oğlu Məhəmməd Həsən xan (1760—1778) bu pulu verməkdən imtina etdi. Sonra hakimiyyətə gələn Məhəmməd xan da bu siyasəti davam etdirirdi.

Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da dövrün ictimai siyasi həyatında müəyyən yer tuturdu.

**Sultanlıq və mülkiyyətlər.** Şimali Azərbaycan ərazisində Qazax, Şəmsədil, Ərəş, Qəbələ, İlisu sultanlıqları da yarandı. Yuxarıda göstəriləni kimi, Nadir onun şah seçkilərini tanımaqdan imtina edən Ziyadoğluları cəzalandırmaq üçün Qazax, Şəmsədil və Borçalını Kartli çarı Teymuraza vermişdi. Nadirin ölümündən sonra Qazax və Şəmsədildə sultanlıqlar yarandı. 1752-ci ildə Hacı Çələbi xan II İrakli üzərində qələbə çaldıqdan sonra, Qazax sultanlığı Şəki xanlığına keçdi, lakin II İrakli sonra onu qaytarmağa nail oldu. XVIII əsrin sonunda Qazax və Şəmsədil sultanlıqları II İraklidən asılı idi.

Qəbələ və Ərəş sultanlıqları da XVIII əsrin 50-ci illərində Şəki xanlığının tabeliyində idi. Əsrin axırlarında sultanlıqlar ləğv edilərək Şəki xanlığının tərkibinə qatılmışdı.

İlisu sultanlığının hakimləri Səfəvi hökmdarları tərəfindən sultan titulu ilə təsdiq və təyin olunurdular. İlisu sultanlığının hakimləri nominal müstəqilliklərini müəyyən müddət qoruya bilmişdi.

lər, lakin sonralar İlisu sultanlığı Car-Balakən camaatından asılılığa düşdü.

Xaçın, Vərəndə, Dizaq, Gülüstan (Talış), Çiləbörd məliklikləri Qarabağ xanlığının ərazisində yerləşirdi və xandan asılı idi.

Xaçın istisna olmaqla, qalan məlikliklərin əhalisi gəlmə idi. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar.

### Qarabağ məliklikləri

Məlikliyin adı	Qarabağa gəlişi	
	Nə vaxt	Haradan
Xaçın	XVIII əsrdə yaranmışdır	Yerli
Vərəndə	1603	Göycə mahalı
Dizaq	XVIII əsrin əvvəlləri	Lori vilayəti
Gülüstan (Talış)	XVIII əsrin əvvəlləri	Şirvan, Qəbələ sultanlığının Nic kəndi
Çiləbörd	1637	Zəngəzur (Sünik)

**Car-Balakən camaatı.** Ərəb sözü «camaat» ayrıca icmanı, bəzən isə müəyyən sosial-siyasi vahid mənasında icmalar ittifaqını bildirirdi. Car-Balakən camaatı Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşirdi, özündə altı camaatı—Car, Balakən, Qala, Muxax, Kaxet və Cınıxı birləşdirirdi.

Car-Balakən camaatı qədim Azərbaycan torpaqlarında yaranıb. I Şah Abbasın dövründə (XVI əsrin sonu—XVII yüzilliyin əvvəllərində) Şimal-Qərbi Azərbaycana Dağıstandan xeyli avar ailəsi köçürüldü. Avarlar yerli və başqa xalqlar yaşayan Balakən, Car, Muxax, Tala və Kaxet kəndlərində məskunlaşdılar. Köçüb gəlmə XVIII əsrdə də davam etdi. Camaat azadlıq uğrunda mübarizədə istiqlaliyyətini qoruya bilirdi, lakin bu həmişə mümkün olmurdu. XVIII əsrin sonu—XIX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Car-Balakən camaatı Şəki xanlığından asılı idi. XVII əsrin sonunda Camaat müstəqilliyə nail ola bilmişdi.

### Sual və tapşırıqlar:

1. Şimali Azərbaycan ərazisində hansı xanlıqlar yaranmışdı?
2. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının yaranmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri hansılardır?
3. Qarabağ məlikliklərinin mənşəyi haqqında danışın.
4. Car-Balakən camaatı necə yarandı?

### SƏNƏD

#### *Mirzə Adıgözəl bəy erməni məliklərinin mənşəyi haqqında*

Bu mahallardan biri—Dizaqdır. Məlikləri Məlik Yekan adlanır. O, Loridən qaçıb gəlmiş, Nadir şahın səltənəti dövründə və onun əmrilə məliklik taxtında oturub hörmət qazanmışdır. İkincisi—Vərəndədir. Məlikləri Məlik Şahnəzərlilər olmuşdur. Onlardan daha qədim bir nəslə mənsub və daha çox e'tibar sahibidirlər. Əsilləri də Göycə əsilzadələrindəndir... Üçüncü—Xaçındır. Məlikləri Həsən Cəlalıyan övlədidir... Bu ailə məliklik mənşəbindən məhrum olduğdan sonra, bu mahalın müstəqil bir məliki olmamışdır... Bu zaman xıncızırstanlı Məlik Mirzə xan... bu ədəbi dövlət mə'murlarının əmrilə məliklik sikkəsini gümüş kimi səf olan adına kəsirdi. Ondan sonra da oğlu Məlik Allahverdi və nəvəsi Məlik Qəhrəman... məliklik bayrağını göylərə qaldırdılar. Dördüncü—Çiləbörd mahalıdır. Məlikləri Məlik Allahquludur. Əsilləri Mağavizdən gəlmədir. Bunlar gəlib Çiləbördə məlik olmuş, Tərtər çayının ortasında vəqə ən möhkəm bir məmləkətdə yerləşmişlər. Çiləbördə müstəqil olaraq yiyələnmiş və böyük bir şöhrət qazanmışlar... Beşinci—Talış mahalıdır. Məlikləri Məlik Usubdur. Əsilləri Şirvandan gəlmədir. Bir müddət Talış kəndində sakin olmuşlar. Onlardan bir çoxu dəfələrlə məliklik etmişdi. Sonralar Məlik Usub Gülüstan qalasını zəbt edib orada sakin olmuşdur.

*Qarabağnamələr. Birinci kitab. Bakı, 1989, səh. 36—37.*



**Şəki xanlığı.** XVIII əsrin 40—50-ci illərində Şimali Azərbaycanın ən güclü xanlıqlarından biri Şəki xanlığı idi. Nadir şahın ölümündən sonra Hacı Çələbi xan Təbrizdək gedib çıxmışdı. Lakin Təbriz hakimi Əmiral xan onu geri oturmağa bildi.

Hacı Çələbi xanlığın ərazisini genişləndirmək üçün Qarabağ torpaqlarını ələ keçirməyə çalışdı. O, böyük qüvvə toplayaraq, Pənah xan tərəfindən yenidən inşa edilmiş Bayat qalasına hücum edib, onu mühasirəyə aldı. Qalanın mühasirəsinin bir ay davam etməsinə baxmayaraq, onu tutmaq mümkün olmadı. Əksinə, Pənah xan dəfələrlə əks-hücumlar edərək, rəqibinə böyük itgiler verirdi. Vəziyyəti belə gören Hacı Çələbi məqsədinə çatmadan geri döndü.

*Fateh (Şəki xanov) Kərim ağa Fətəli xan oğlu (1787/88—1859)—Azərbaycan tarixçisi, şair. Onun babası Məhəmməd Hüseyin xan Muştəq (?—1780) Hacı Çələbi xanın (?—1754/55) nəvəsi idi.*

*Ana dilimizdə yazdığı «Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi» (1829) əsərini B. Dorn 1858-ci ildə Sankt-Peterburqda, 1926-cı ildə N. Aşmarin Bakıda Qazi Əbdüllətif Əfəndinin adı altında nəşr etdirmişlər. 1929-cu ildə S. Mümtaz müəllifin Kərim ağa Fateh olduğunu sübuta yetirmiş, əsər ilk nəşrdən yüz il sonra—1958-ci ildə ilk dəfə əsl müəllifin adı ilə buraxılmışdır. «Şəki xanlarının ixtisar üzrə tarixi»ndə orta əsrlərdən Xoylu Cəfərqulu xanadək olan dövrdə Şəki vilayətində baş vermiş hadisələrdən, burada hakimlik etmiş xan və xan zadələrin əsl-nəcəbatından geniş danışılır. Bu əsər Şəkinin tarixi üzrə ən dəyərli yazılı qaynaqlardandır.*

Bu savaş tarixə «Bayat müharibəsi» adı ilə daxil oldu. Bu uğursuzluqdan sonra Hacı Çələbi mövqeyini möhkəmləndirmək üçün bəzi diplomatik tədbirlərə əl atdı, oğlu Ağakəşi bəyi qazıqumuxlu Məhəmməd xanın qızı ilə evləndirdi, Dağıstan hakimləri ilə dostluq əlaqələri yaratdı.

Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarının tabe edilməsi onun gücünü daha da artırdı. Lakin Hacı Çələbi bununla kifayətlənmək istəmirdi. O, elə həmin dövrdə Şəkiddə tikdirdiyi məscid üzərindəki mərmərdə yazdırmışdı ki, «Şəki hakimi, Şirvan əmiri (hökmdar) Hacı Çələbi sultan Qurban oğlu. Tarixi

1162-ci il hicri (1748/1749-cu il)». Göstərilən vaxtda Hacı Çələbi Şirvan əmiri deyildi, deməli Şirvana da yiyələnmək istəyirdi.

Şəki xanlığının getdikcə güclənməsi və yeni ərazilər tutmaq siyasəti digər xanlıqları, eləcə də qonşu Gürcüstanı narahat edir, ona qarşı düşmənçilik yaranırdı. 1751-ci ildə Kartli və Kaxet çarları Teymuraz və İrakli Carda Hacı Çələbi ilə vuruşmalı oldular. Hacı Çələbi bu döyüşdən qalib çıxdı. Bu qələbə onun əleyhinə olan qüvvələrin ittifaq yaratmasını sür'ətləndirdi. Qarabağlı Pənah xan, Qaradağlı Kazım xan, Naxçıvanlı Heydərqulu xan və Gəncəli Şahverdi xan ümumi razılıqdan sonra İrakliyə müraciət etdilər. İrakli də fürsəti itirmədən cavab məktubu yazıb, onları tezliklə hərəkət etməyə dəvət etdi. Xanlar hərəkət edərək, Gəncə yaxınlığındakı Qızıl qaya adlı yerdə dayandılar. Lakin İrakli xəyanət edərək, 1752-ci il mart ayının 21-də xanları əsir tutdu. Hacı Çələbi xan Şəki xanlığına qarşı ittifaq yaranmasından xəbər tutduqda, hərbi hazırlıq gördü və Kürün sol sahilində, Mingəçevir keçidində dayandı.

«Bu əsnada qarşıda bir atlı göründü. Hacı Çələbi əmr etdi ki, onu gəmi ilə Kür çayından keçirsinlər. O, çaydan keçib, Hacı Çələbinin hüzuruna gəlincə: «Qoca baba, vali xanları tutdu» dedi. Hacı Çələbi ona «Qoca baban onları xilas edər, onları qurtarmaq üçün müharibəyə və davaya girişər»—deyə cavab verdi. Sonra o, öz dövlətinin ərkanı və yaxın adamları ilə məşvərət etdi. Onlar məsləhət adı ilə bəhanə gətirdilər. Hacı Çələbi onların ürəyindəkini başa düşdü. Müşavirə məclisinə getdikləri zaman əmirələrə dedi: «Nə məsləhət görürsünüz görün, ancaq Kürü keçmək içində olsun».

Onlar bu sözləri eşitcək Hacı Çələbinin hüzuruna gəlib dedilər: «Biz müşavirə yığıncağını ona görə düzəldirdik ki, işin içində Kürü keçmək (məsələsi) olmasın; indi ki, Siz buyurursunuz, əmr verin, qoşun hərəkət etsin».

Hacı Çələbi dediyi sözün üstündə durdu və Şeyx Nizaminin qəbri yanında baş verən döyüşdə qalib gəldi. İraklini qovdu. Borçalını ələ keçirdi və oğlu Ağakəşi bəyi ora hakim təyin etdi.

**Hacı Seyid Əbdülhəmid** (1795/96—?)—Azərbaycan tarixçisi. Uzun müddət Yaxın Şərqi ölkələrini gəzmiş, vətəna qayıtdıqdan sonra şəriət məhkəməsində qazilik etmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında yazdığı «Şəki xanları və onların nəsiləri» əsərində XV—XIX əsrlərdə Şəki xanlığının tarixindən danışır. Əsərdə Şəki xanlarının soy ağacı (şəcərəsi), Şəkiddə hakimiyyət uğrunda gedən daxili mübarizələr, «Galasın-Görəsan» və Kiş qalaları, şəkililərin İran əsarətinə qarşı mübarizəsi və s. haqqında məlumat verilmişdir.

Bu hadisə tariximizin ən ibretli səhifələrindən biridir. Kartli çarı Teymuraz Kabardadan aldığı hərbi qüvvə hesabına qoşununu möhkəmləndirərək, Ağakışi bəyi yeni tutulan torpaqlardan çıxarda bildi. Lakin onun Car üzərinə hücumu yenə də məğlubiyyətlə qurtardı.

Hacı Çələbi də Şirvanı ələ keçirmək planından əl çəkməmişdi. O, 1755-ci ildə Şirvan üzərinə hücum etdi. Hacı Məhəmmədəli xan Quba hakimi Hüseyinli xandan kömək istədi. Hüseyinli xan da özünün 3000 nəfərlik qoşunu və əmir Həməzinin 500 nəfərlik qüvvəsilə gələrək, Məhəmmədəli xanı və Hacı Çələbini barışdırmağa çalışdı. Hacı Çələbi barışıqı qəbul etməyib müharibəyə başladı və məğlubiyyətə uğradı.

**Salman Mümtaz** (Salman Məmmədəmin oğlu Əsgərov) (1884—1941)—Azərbaycan ədəbiyyatşünası, mətnşünası, tarixçi şair. Klassik ədəbi və elmi irsimizin toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində olduqca səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Məhz onun tədqiqi nəticəsində sübut olunmuşdur ki, müəllifi Əbdüllatif Əfəndi sayılan «Şəki xanlığının tarixindən» əsərinin əsl müəllifi «Fələh» təxəllüslü Kərim Ağadır. Salman Mümtaz həmçinin XIX əsr tarixçisi Hacı Seyid Əbdülhəmidin «Şəki xanları və onların nəsləri» əsərini tapmış və müqəddimə yazaraq nəşr etdirmişdir.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə dair tapıb üzə çıxardığı xeyli sərəmənlar və başqa tarixi sənədlər indi Azərbaycan EA Salman Mümtaz adına Olyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Elə həmin il Hacı Çələbi vəfat etdi. Onun varisi Ağakışi bəy də qazıqumuxlu Məhəmməd xan tərəfindən öldürüldü. Bundan sonra Məhəmməd xan Şəkini tutdu və dağıtdı. Lakin qubalı Fətəli xanın köməyi ilə Hacı Çələbinin nəvəsi Hüseyin xan hakimiyyətə gətirildi. Urmiyalı Fətəli xan isə Ərəş sultanı Məlik Əlinin köməyi ilə Hüseyin xanı hakimiyyətdən salmağa cəhd etdi, lakin bu niyyət baş tutmadı. Hüseyin xan qubalı Fətəli xandan asılılığını bildirdi, Ərəş sultanını öldürərək onun torpaqlarını Şəki xanlığına qatdı.

**Şamaxı xanlığı.** Şimali Azərbaycanda xanlıqların yaranmasından bəhs olunarkən göstərilirdiyi kimi Şirvanda iki hakimiyyətlik əmələ gəlmişdi: Yeni Şamaxıda (əsas 1736-cı ildə qoyulmuşdur) 1748-ci ildən Məhəmmədəli bəyin, qalan torpaqlarda isə Məhəmməd Səid və Ağası qardaşlarının hakimiyyəti qurulmuşdu. Bu ikihakimiyyətlik daxili çekişmələrə səbəb olur, təkhakimiyyətlik uğrunda mübarizəyə rəvac verir. Belə bir vəziyyət 1763-cü ilədək davam etdi. İranda hakimiyyət uğrunda mübarizədə məğlub olan Azad xan Yeni Şamaxıya, Məhəmmədəli xanın yanına gəlmişdi. Məhəmmədəli xan onu şadlıqla qarşılamaş və hər cür əlverişli şərait yaratmışdı. Lakin Azad xan və onun adamları yerli camaatı incitməyə və özlərindən narazı salmağa başladılar. Məhəmmədəli xan isə buna fikir vermir, şikayətləri cavabsız qoyurdu. Buna görə də xana qarşı çıxışlar baş verdi. O, hakimiyyətdən uzaqlaşdırılaraq, zindana salındı. Vəziyyətdən istifadə edən Məhəmməd Səid və Ağası qardaşları təkhakimiyyətliliyə nail oldular. Xanlığın mərkəzi köhnə Şamaxıya köçürüldü. Lakin Şamaxı xanlığı beş ildən sonra Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

**Sual və tapşırıqlar:**

1. Nə üçün Hacı Çələbi «Bayat müharibəsi»ndə qələbə qazana bilmədi?
2. Hacı Çələbi xanın özünü «Şirvan hakimi» adlandırmaqda məqsədi nə idi?
3. Qızıl qaya xəyanətinin dərsləri haqqında nə deyə bilərsiniz?





4. «Nə məsləhət görürsünüz görün, ancaq Kürü keçmək içində olsun» ifadəsinin mənasını izah edin.
5. Nəyə görə Şeki xanlığı Hacı çələbi xanın ölümündən sonra zəiflədi?
6. Şamaxı xanlığında ikihakimiyətliliyə nə vaxt və necə son qoyuldu?

#### Ş14. QUBA XANLIĞI. ŞİMAL-ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN YARADILMASI

**Şimal-Şərqi Azərbaycanın birləşdirilməsi.**  
XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın həyatında Quba xanlığı mühüm yer tuturdu. Bu xanlıq Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinə də böyük diqqət yetirirdi. 1757-ci ildə Salyan nahiyəsi, 1759-cu ildə Dərbənd və 1767-ci ildə Bakı xanlıqları, 1768-ci ildə Şamaxı və Cavad xanlıqları birləşdirildi. Birləşdirmə siyasətinin müvəffəqiyyəti xanlığın 7 əlverişli hərbi-strateji mövqedə olması, XVIII əsrin ilk onilliklərində baş verən hadisələrin, xüsusilə Nadir şahın yürüşləri zamanı Quba torpaqlarının az zərər çəkməsi, burada əhalinin sayının getdikcə artması və təsərrüfatın inkişafı, nəhayət, xanlığa Fətəli xan (1758—1789) kimi görkəmli dövlət xadimi və sərkərdənin başçılıq etməsilə izah edilməlidir.

*Hacinski İsgəndər bəy Məmmədkərim oğlu (1809—1878)—Azərbaycan tarixçisi. Ərəb və fars dillərinin mükəmməl bilicisi olan İ. Hacinski 1835-ci ildə tərcüməçi kimi rus ordusunda qulluğa girmiş, sonralar Əlahiddə Qafqaz korpusu qarargahında və Qafqaz canişini dəstərxanasında çalışmış, Dağıstan və Krım müharibələrində iştirak etmiş, 1877-ci ildə mayor rütbəsində istefaya çıxmışdır.*

*Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti olan «Qubalı Fətəli xanın həyatı» əsəri ilk dəfə 1847-ci ildə Tiflisdə «Qafqaz» qəzetində hissə-hissə dərc olunmuşdur.*

*Burada Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycandakı siyasi vəziyyət, bir sıra müstəqil xanlıqların meydana çıxması, onların arasındakı ədavət və s. təsvir edilmişdir.*

**Azərbaycanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizə.** Fətəli xan Şimal-Şərqi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirdikdən sonra mərkəzi iqamətgahını Şamaxı şəhərinə köçürmək istəyirdi. Bu arzu həm

iqtisadi, həm də siyasi tələblərdən irəli gəlirdi. Şamaxının iqtisadi cəhətdən mərkəzə çevrilməsinin məqsədəuyğunluğu əlverişli ticarət yolları və geniş təsərrüfat imkanları ilə bağlı idi. Şamaxının siyasi mərkəzə çevrilməsi Şeki və Qarabağ xanlıqlarının da birləşdirilməsində, Cənubi Azərbaycan torpaqlarına doğru irəliləməkdə mühüm rol oynamalı idi. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər ciddi müqavimətə rast gəlirdi. Ona mane olmaq məqsədilə Quba əleyhinə iki qruplaşma formalaşmışdı. Onlardan biri Şeki, Qarabağ xanlıqlarını və Ağası xanı, digər isə Cənubi Dağıstan hakimlərindən—Qaraqaytaq üsmisi Əmir Həmzəni, qazıqumuxlu Məhəmməd Rüstəmi, canqutaylı Əlisultanı, Dişsiz Məhəmmədi və başqalarını birləşdirirdi. II İrakli birinci ittifaqa qoşuldu. Gilan xanı da qonşuluğunda belə güclü dövlətin yaranmasından narahat olaraq, İran hökumətinə arxalanmağa başladı. Qubanın mərkəzləşdirmə siyasətinin əleyhinə olan daxili qüvvələr də birləşməyə başladılar. Beləliklə, düşmən qüvvələrin cəbhəsi formalaşdı.

1773-cü il noyabrın sonu—dekabrın əvvəllərində Şeki, Avar və Qarabağın birləşmiş qüvvələri Fətəli xana qarşı çıxdı. Şamaxı zəbt edildi. Lakin Fətəli xan qüvvələrini səfərbər edərək öz mövqelərini bərpa edə bildi.

1774-cü ilin iyulunda Xudat yaxınlığında, Gavduşan çölündə döyüş baş verdi. Bu döyüşdə məğlub olan Fətəli xan Salyana qaçdı. Qaraqaytaq hakimi əmir Həmzə Fətəli xanın öldürülməsi haqda yalan xəbəri öz bacısına, Fətəli xanın arvadı Tutu Bikəyə göndərdi və Dərbənd qalasının təslimini tələb etdi. Tutu Bikə ona inanmayıb özü qalının müdafiəsinə başçılıq etdi və düşməni şəhərdən uzaqlaşdırdı. Qazıqumuxlu Məhəmməd xan Qubanı aldı, Üsmi də Bakının üzərinə yeridi. Qalanı almaq mümkün olmadığından, Məlikməhəmməd xanın ilxısını və kəndlərin mallarını qarət edib geri qayıtdı.

Fətəli xan Salyandan Dərbəndə qayıtmağa nail oldu. Əmir Həmzə qoşununu möhkəmləndirərək bir

daha Dərbəndə yönəldi. Lakin şəhəri tuta bilməyərək onu mühasirəyə aldı və doqquz ay orada dayandı.

**Fətəli xanın mühasirədən çıxması. Birləşdirmə siyasətinin davam etdirilməsi.** Fətəli xan vəziyyətin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, həm daxili qüvvələrin səfərbərliyə alınmasında, həm də beynəlxalq münasibətlərdə yaranmış dəyişikliklərdən istifadə edilməsində çeviklik göstərdi. Türkiyə ilə müharibəni (1768—1774) başa çatdırmış II Yekatrina 1774-cü il sentyabrın 5-də general İ. F. de Medemə alim-kəşfiyyatçı S. Qmelinin ölümündə günahkar olan Əmir Həməzəni cəzalandırmaq haqda fərman verdi. De Medem 1775-ci ilin martında Fətəli xanın müttəfiqi Şamxal Murtuzəli xanla birlikdə Əmir Həməzəyə qarşı yürüşə başladı. Əmir Həməzə Dərbəndin mühasirəsindən əl çəkməli oldu. De Medem isə Dərbəndə daxil olaraq, 1775-ci ilin iyun ayınadək orada qaldı. O, Dərbəndi tərk edərkən şəhərdə bir dəstə rus əsgəri saxlamışdı ki, onlar da daha bir il burada yaşadılar.

Fətəli xan Dərbəndin mühasirə təhlükəsi aradan götürüldükdən sonra mövqelərinin möhkəmlənməsindən istifadə edərək sərhədlərini genişləndirməkdə davam etməyə başladı. Bu siyasət öncə Qarabağ xanlığına qarşı yönəlmişdi. Fətəli xan Qarabağ xanlığını tabe etmək üçün diplomatiya yoluna əl ataraq, İbrahim xanı müqavilə bağlamaqla asılı vəziyyətə salmağa cəhd göstərdi. O, 1779-cu ilin əvvəllərində Bakı xanı Məlik Məhəmmədi İbrahim xanın yanına göndərdi. Lakin İbrahim xan bu vasitəçiliyin mahiyyətini başa düşərək Məlik Məhəmməd xanı həbs etdi. Bu hadisə Azərbaycanın iki güclü xanlığı arasındakı münasibətləri kəskinləşdirdi.

Bu vaxt İranda Kərim xanın vəfatı ilə qüvvələr nisbəti dəyişdi. Qarabağ xanlığı uğrunda qardaşı İbrahim xanla mübarizə aparan Mehreli bəy də Fətəli xanın tərəfinə keçdi.

1780-ci ilin əvvəllərində Fətəli xan Qarabağa yürüşə başladı. Lakin bu yürüş uğursuzluqla bitdi. Həmin ilin avqust ayında və 1781-ci ilin əvvəllərində

təşkil edilmiş hücumlar da bu cür nəticələndi. Ağası xana qarşı hər iki tərəfdən qoşun göndərildi. Ağası xan məcbur qalıb Fətəli xanın hüzuruna gəldi.

1785-ci ildə Fətəli xanın himayəsinə sığınan Mehreli bəy Bakıdan Şirvana getdiyi zaman Ağası xanın oğlu tərəfindən öldürüldü. Fətəli xan onun cənazəsini hörmətlə Qarabağa göndərdi. Bununla da Fətəli xan və İbrahim xan arasındakı münasibətlər mülayimləşdi.

Təəssüf ki, Fətəli xan və İbrahim xan arasında yaranmış bu münasibətlər uzun çəkmədi. Fətəli xan 1787-ci ilin yanvarında ona qarşı çıxan İbrahim xanı məğlubiyyətə uğrattı.

Bu zaman Şəki xanlığında baş verən çəkişmələr Fətəli xanın həmin xanlıqda nüfuzunu genişləndirməyə şərait yaratdı. 1780-ci ildə Hacı Çələbinin oğlu Hacı Əbdülqadir Şəkiddə iki il hökmranlıq etmiş Hüseyn xanı öldürüb hakimiyyətə keçdi. O, Fətəli xanla ittifaqın tərəfdarı idi və siyasətini bu istiqamətdə həyata keçirirdi. Belə bir siyasət xanlıqda rəğbət qazanmadığından Əbdülqadir öldürüldü və Hüseyn xanın oğlu Məhəmməd həsən ağa Şəki xanı oldu. Yeni xan Fətəli xana qarşı düşmənçilik siyasəti yeridirdi. Tərəflər arasındakı ziddiyyət 1785-ci ildə müharibə ilə nəticələndi. Məhəmməd həsən xan bu müharibədə məğlub oldu. Lakin mübarizə bununla dayanmadı. Məhəmməd həsən xan yenidən II İrakli ilə ittifaq bağlayan Fətəli xanın qüvvələrinə hücum etdi. 1788-ci ildə köhnə Şamaxıda baş verən döyüş Məhəmməd həsən xanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Şəki xanlığı Fətəli xandan asılı vəziyyətə düşdü. Elə həmin ilin dekabrında Fətəli xan Gəncəni tabe etdi.

Fətəli xan Cənubi Azərbaycan torpaqlarını da ələ keçirməyə cəhd edirdi. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün müəyyən ideoloji və hərbi tədbirlər həyata keçirildi. Fətəli xan 1784-cü ilin yazında Araxı keçərək Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil oldu, avqust ayında Ərdəbili və Meşkini tutdu. Lakin sonra yürüşü təxirə salıb Şirvana qayıtmalı oldu.

Fətəli xanla II İrakli arasında Cənubi Azərbaycana yürüş haqqında 1788-ci ildə əldə edilən



razılıq Fətəli xanın vəfatı ilə həyata keçirilməmiş qaldı.

**Fətəli xanın ölümü.** Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail ola bildi. Bunun nəticəsində o, nəinki Azərbaycanın, eləcə də İranın işlərində həlledici rol oynamağa başladı. Fətəli xanın siyasəti beynəlxalq münasibətlərə ciddi təsir göstərməyə başladı. Onun məhz belə bir vaxtda vəfatı müəyyən şübhələr yaratmaqdadır. Bunu nəzərə alaraq həmin ərəfədə olan vəziyyətə xüsusi fikir vermək ehtiyacı yaranır. Bu məqsədlə Abbasqulu Ağa Bakıxanov yazırdı: «...bütün istiqlal və ehtişam vasitəsinə malik olan Fətəli xan, Azərbaycan və bölgədə bütün İran işlərini intizama qoymaq xəyalilə Gürcüstan valisi İrakli xanla görüşüb məsləhətləşmək binasını qoydu. İrakli xan da öz dudmanlarında Sadıq bəy Yedigər oğlunu səfir sifətilə Fətəli xanın yanına göndərdi... Fətəli xan cah və cəllalla Nuxu şəhərinə getdi. Bir neçə gün qonaqlıq və şadlıqla keçirib, Gəncəyə yola düşdü. Cavad xan ibn Şahverdi xan Ziyadoğlu Qacar, ölkənin bütün əyanı ilə bərabər Kür çayının kənarında onu pişvaz edib qalanın qapılarını üzünə açdı. Fətəli xan da Cavad xanın əlindən çıxmış Şəmsəddin mahalını Gürcüstan valisindən alıb ona verdi.»

Xülasə, yüksək mərtəbəli iki vali, Şəmkir yaxınlığında bir-birilə görüşdülər. Rusiya dövlətindən himayə görmək ümidilə tədbirlər gördülər. Geri qayıtdığı zaman Fətəli xan şiddətli bir qızdırmaya tutuldu. Xəstəliyi gündən-günə şiddətləndi. Buna görə sür'ətlə Şirvana, buradan da Bakıya, bacısının yanına getdi. O, hicri 1203 (1789)-cu il mart ayının 22-də, 54 yaşında ikən vəfat etdi.

Fətəli xan tədbirli, mərhəmətli, əzmində sabit-qədəm, məmləkəti idarə etmək işlərində mahir bir adam idi. O, könülləri ələ almaq və düşməni aldatmaqda xüsusi bir məharətə malik idi.

Fətəli xan kimi sağlam bir hökmdarın qəflətən «şiddətli bir qızdırmaya» tutulması sui-qəsd ehtimalını artırır. Onu da unutmamaq olmaz ki, bu zaman Rusiya Türkiyə ilə müharibə aparırdı və Azərbay-

canda cərəyan edən hadisələrdə hərbi qüvvə ilə iştirak etməkdə çətinlik çəkirdi. Deməli, Azərbaycan probleminin həllində belə bir yola əl atılması mümkün idi. Hadisələrin sonrakı gedişi—Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlətinin dağılması, Rusiyanın Azərbaycanı işğal etməsi və s. məsələlər Fətəli xanın ölümünü siyasi qətl kimi qiymətləndirməyə əsas verir.

**Sual və tapşırıqlar;**

1. Quba xanlığının mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradılmasında müvəffəqiyyətlərini şərtləndirən amilləri göstərin.
2. Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlətinin yaradılması nə vaxt başa çatdı?
3. Fətəli xanın mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı düşmənciliyin səbəbi nə idi?
4. Fətəli xan Gavduşan döyüşündə nə üçün məğlub oldu?
5. Quba və Qarabağ xanlıqlarının qarşılıqlı münasibətləri necə idi?
6. Fətəli xanın ölümünü nə üçün siyasi qəsd adlandırmaq olar?

## §15. QARABAĞ XANLIĞI

**Qarabağ xanlığının möhkəmlənməsi.** Qarabağ xanlığı yarandıqdan sonra ən başlıca vəzifə onun möhkəmlənməsinə nail olmaqdan ibarət idi. Pənah xanın bu sahədə həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri vaxtilə Nadir şahın sürgün etdiyi Qarabağ əhalisini geri qaytarmaq oldu. Köçkünlərin geri qaytarılması və dədə-baba torpaqlarında yerləşdirilməsi Qarabağ xanlığını daha da gücləndirdi. İlk gələnlər içərisində Qarabağın gələcək xanı 15 yaşlı İbrahim Xəlil də var idi.

Qarabağda paytaxt etmək üçün iri şəhərlər olmadığından, yaranmış xanlıqda yeni müdafiə qurğuları və şəhərlər salınması Pənah xanın hərbi-siyasi fəaliyyətilə yanaşı quruculuq işində də uğurlarını göstərir. Bu sahədə ilk addımlardan biri 1748-ci ildə Bayat qalasının tikilməsi oldu.

**Əhməd bəy Cavanşir Cəfərqulu bəy oğlu** (1828—1903)—Azərbaycan tarixçisi. Qarabağ xanları nəslindəndir. Peterburqda hərbi məktəbdə təhsil almış, Krim müharibəsində (1853—56) iştirak etmişdir. 1854-cü ildə hərbi xidmətdən istefa çıxaraq öz malikanəsinə qayıtmışdır. Ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilən Əhməd bəyin ən qiymətli əsəri 1883-cü ildə Şuşada rus dilində yazdığı «Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər)» adlanır. Bu əsərində o, Qarabağın siyasi tarixini təsvir edir, əsas diqqətini Ağa Məhəmməd şahın qoşunlarının Qarabağa hücumu ilə əlaqədar hadisələrə yönəltdir. 1884-cü ildə Tiflisdə, 1901-ci ildə isə Şuşada nəşr olunmuş bu əsər Qarabağ xanlığının tarixini öyrənmək üçün mühüm mənbələrdən biridir.

Pənah xanın müstəqil dövlət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyəti onun rəsmən tanınması ilə nəticələndi. Bu siyasi əhəmiyyətə malik bir hadisə idi. 1748-ci ildə Adil şah Pənah xana xan adı verilməsi və Qarabağ hakimliyinə təyin edilməsi haqqında imzaladığı fərmanı qiymətli hədiyyələrlə birgə Bayat qalasına göndərdi.

Pənah xanın müstəqil dövlət başçısı kimi tanınmasında Şəki xanının Qarabağda məğlubiyyətə uğradılması mühüm yer tutur. Təsadüfi deyil ki, Şəki xanı Hacı Çələbi 1748-ci il Bayat müharibəsindən sonra özünəməxsus müdriklik və yumorla bildirmişdi: «Pənah Əli özünü xan e'lan etmişdi, mən isə öz məğlubiyyətimlə onun xanlığını təsdiq etdim». Dövrünün görkəmli hökmdarının xalq arasında zərb-məsələ çevrilmiş bu sözləri Adil şahın fərmanından daha təsirli qüvvəyə malik idi. Bayat qələbəsindən sonra Qarabağda yaşayan bütün müsəlman tayfaları müharibəsiz olaraq Pənah xanın təbəəliyinə keçdi.

«Bayat müharibəsi»qalanın yerinin düzgün seçilmədiyini, yeni yaşayış məskəni salınması zərurətini aydın göstərdi. Buna görə Şahbulağı adı ilə tanınan Tərnəkütdə qala tikintisinə başlandı. Bu qala 1751-ci ildə hazır oldu. Xanlığın mərkəzi Şahbulağa köçürüldü.

**Xanlıqdakı separatçı qüvvələrin təbə edilməsi.** Pənah xan gücləndikcə mülkiyyətlərin müqaviməti artırdı. Ona görə də onların separatizminin bölüşdürücülüynün qarşısının alınması və təbə

edilməsi, həm hərbi, həm də diplomatik-siyasi bacarıq tələb edirdi.

Mülkiyyətlər Qarabağın feodal dağılıqlığının möhkəmlənməsini arzulayan qüvvələri təmsil edirdi. Mülkiyyətlər bir tərəfdən xanlıq daxilindəki mərkəzləşdirmə prosesinə mane olur, digər tərəfdən, xaricdən Qarabağ xanlığına qarşı hücumun təşkilində və həyata keçirilməsində iştirak etməklə onun müstəqilliyini sarsıtmağa çalışırdılar.

Buna görə də mülkiyyətləri təbə etdirmək sahəsində həyata keçirilən tədbirlər mahiyyət və etnik məsələ ilə bağlı deyil, Qarabağın və bütün Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə idi.

Mülkiyyətlərdən Pənah xanın hakimiyyətini birinci tanıyan Məlik Şahnəzər oldu. Onun qızı Hürzətlə İbrahim Xəlil ağanın nigahı bu tanınmanı ənənəvi diplomatik üsulla möhkəmləndirdi.

Xaçın məliyi Ulubab Ballıqayada məğlubiyyətdən sonra Pənah xanın hakimiyyətini tanıdı. Pənah xan Xəmsə mülkiyyətlərinin (mülkiyyətlər sayına görə bəzən belə adlandırılırdı) parçalanmasına nail oldu. Dizaq, Çiləbörd, Talış mülkiyyətlərinin düşmənçilik siyasəti isə bir neçə il davam etdi.

**Qarabağ xanlığının sərhədlərinin genişləndirilməsi.** «Bayat müharibəsi»ndən sonra Qarabağ xanlıqı fəal surətdə ərazisini genişləndirməyə başladı. Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qarabağ xanları Pənah xanla yaxınlaşmağa çalışırdılar. Pənah xan imkan olduqca digər xanlıqları asılı vəziyyətə salır, onların idarəsini öz adamlarına həvalə edirdi. Belə ki, Sarıçalı Dərgahqulu bəyi Ərdəbilə hakim təyin etmişdi. Pənah xanın tədbirləri nəticəsində Tuğ və ya Dizaq məliyi Yeqanın müqaviməti qırıldı, Çiləbörd məliyi Allahqulu Sultan isə xəyanətdə ittiham edilərək öldürüldü. Bundan sonra Allahqulunun qardaşı Məlik Hətəm Talış məliyi Usubla müttəfiq olub, Pənah xana qarşı çıxdı. Pənah xanın Ağdərədə qələbəsindən sonra onlar Tərtər çayının yuxarılarındakı alınmaz Çirmix qalasına çəkildilər və bir il orada qalıb, sonra nəhayət qaçmağa nail oldular. Lakin



onlar bununla da məkrli siyasətlərini yerə qoydular.

Qarabağ xanlığının bu sahədəki fəaliyyəti uzun müddət davam etmədi. Məhəmməd Həsən xan Qacarın Azərbaycan xanlarını özünə tabe etmək uğrunda mübarizəsinin genişlənməsilə vəziyyət dəyişdi, Pənah xan həm də xanlıqlar arasındakı çəkişmələrin gücləndiyini görüb, dövlətinin müdafiəsi işini ön plana çəkdi. Bu məqsədlə yeni daha e'tibarlı, bir mərkəzdə məskunlaşmağı qərara aldı. Bu məqsədlə Şahbulaqda keçirilən məsləhət şurasında xan demişdi: «Biz gerek dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin, Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə açıq olmalı və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz kəsilməməlidir». Belə məs'uliyətli vəzifəni Şuşa öz üzərinə götürdü.

Şuşa Azərbaycanın təkcə siyasi, iqtisadi və mədəniyyət mərkəzlərindən deyil, həmçinin onun azadlıq və istiqlaliyyət rəmzinə çevrildi.

**Məhəmməd Həsən xanın Qarabağa hücumu.** Şuşa xanlığın mərkəzi olduğdan sonra Məhəmməd Həsən xan ora hücum etdi. Pənah xan Şuşanın güclü müdafiəsini təşkil etməklə bərabər, düşmən üzərinə hücumda keçirdi. Xatın arxı deyilən yerdə baş verən döyüşdə Pənah xan qalib gəldi. Vuruşmada düşmənin iki topu qənimət alındı.

Məhəmməd Həsən xandan sonra Şuşa üzərinə urmiyalı Fətəli xan Əfşar hücum etdi. Səkkiz ay davam edən mübarizə Pənah xanın asılılığı qəbul etməsi ilə nəticələndi. Lakin Kərim xan Zəndin Fətəli xan Əfşar üzərinə yeriməsi və Pənah xanı öz müttəfiqinə çevirməsi bu asılılığa son qoydu. Urmiya süqut etdikdən sonra Kərim xan Urmiyada dustaq olan İbrahim Xəlil ağanı zindandan buraxdırıb, Qarabağ xanlığına hakimiyyət fərmanı ilə Qarabağa yola saldı. Pənah xan isə «Şiraz qonaqlığına» aparıldı. Beləliklə, Qarabağ xanlığına ciddi zərbə vuruldu. Bir tərəfdən onun banisi dövlətdən uzaqlaşdırıldı, digər tərəfdən isə İbrahim Xəlil ağa həbsdə olarkən, Qarabağ hakimi kimi

tanınmış Mehreli bəylə böyük qardaşı İbrahim Xəlil arasında daxili çəkişmənin əsası qoyuldu.

**Qarabağ xanlığı XVIII əsrin 60—80-ci illərində.** İbrahim xan Qarabağa qayıtdıqdan sonra real hakimiyyəti ələ almaq üçün Mehrelibəylə mübarizə aparmalı oldu. Qanlı toqquşmalar 1763-cü ildə İbrahim xanın qələbəsilə başa çatdı. Mehreli bəy qubalı Fətəli xanın yanına qaçdı və Qarabağ xanlığına qarşı hücumlarda iştirak etdi. Bu mübarizəyə Mehreli bəyin 1785-ci ildə öldürülməsi son qoydu.

İbrahim xan ölkəni birləşdirmə siyasəti sahəsində də müəyyən işlər görməyə başladı. Bunun üçün müttəfiqlər toplamağa xüsusi fikir verirdi. Bu məqsədlə Car-Balakən camaatının başçısı Ümmə xanın bacısı ilə evləndi. Həyata keçirilən tədbirlər Pənah xandan sonra güclənən basqınların qarşısını aldı və mərkəzdənqaçma qüvvələrini ram etdi. İbrahim xan müəyyən dövrlərdə öz nüfuzunu Naxçıvan, Gəncə və Təbriz xanlıqlarına da yaya bilmişdi.

**Qarabağ xanlığına qarşı xaç yürüşü.** Pənah xanın dövründə olduğu kimi, mülüklərlə mübarizə daha kəskin və uzunmüddətli oldu. Qarabağ mülüklərindən dizaqlı Yesay, çiləbördlü Məclum və gülüstanlı Bəyləryan İbrahim xana tabe olmaqdan imtina etdilər. Vərəndli Məlik Şahnəzər və xaçınlı Mirzə xan İbrahim xanla ittifaqda idi.

1781-ci ildə İbrahim xan müttəfiqləri ilə birlikdə Tuğ qalasını mühasirəyə alıb, Yesayın təslim olmasına nail oldu. Dizaqda hakimiyyət mülük Bahtama keçdi. Lakin o, da dönük çıxdı.

İbrahim xanla onun hakimiyyətinə tabe olmaqdan imtina edən mülüklər arasındakı mübarizə Rusiyanın 1783-cü ildən bu işə fəal müdaxiləsi ilə daha da kəskinləşməyə başladı. Rusiya burada həmin mülüklərin köməyilə xristian dövləti yaratmaq istəyirdi. İbrahim xan yüksək diplomatik məharət göstərərək onunla düşmənçilik edən mülükləri Şuşaya toplamağa nail oldu, onların Qarabağ xanlığının mənafeyinə xəyanətkar mövqeyini sübuta yetirdi və həbs etdi.

Məlik Məclum və Abov Şuşa həbsxanasına salındı, məlik Bahtam isə siyasi məhbus kimi Ərdəbil xanına verildi. Bundan sonra xəyanətkar məliklərin müttəfiqi Qanzasar mə'bədinin katolikosu İoahannes beş qardaşı ilə tutuldu və layiqli cəzasını aldı.

Lakin Şuşa həbsxanasındakı məliklər həbsdən qaçdılar və Tiflisə gələrək, Qarabağ xanlığına qarşı hazırlanmış qəsdə II İrakli və polkovnik Burnaşovun köməyi ilə yerinə yetirməyə başladılar. Düşmənlər 1787-ci ilin sentyabrında Gəncəyə yaxınlaşdılar. Lakin 1787—1791-ci illər rus-türk müharibəsinin başlaması bu xaç yürüşünün dayandırılmasına səbəb oldu. Beləliklə, İbrahim xan Qarabağ xanlığının bütövlüyünü və müstəqilliyini təmin etdi.

#### Sual və tapşırıqlar;

1. Pənah xanın Qarabağda müdafiə qurğuları tikilməsi və şəhərsalma işinə xüsusi əhəmiyyət verməsini nə ilə izah edə bilərsiniz?
2. Adil şahın Pənah xanı Qarabağ hakimiyyətinə təyin etmək haqqındaki fərmanını hüquqi cəhətdən necə qiymətləndirmək olar?
3. Məliklərin separatizminin səbəblərini açıqlayın.
4. Məhəmməd Həsən xan Qacar və urmiyalı Fətəli xan Əfşarın Qarabağ xanlığına hücumunun nəticələri haqda danışın.
5. Qarabağ xanlığına «xaç yürüşü» nə üçün baş tutmadı?

## §16. İRƏVAN, NAXÇIVAN VƏ TALİŞ XANLIQLARI

**İrəvan xanlığı.** İrəvan xanlığı Ağrı düzənliyi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yerləşirdi. Xanlığın əhalisinin əksər hissəsi azərbaycanlılar idi. İrəvan xanlığındakı yer adlarının da əksəriyyəti Azərbaycan mənşəlidir. Bunlar sübut edir ki, azərbaycanlılar İrəvan xanlığının köklü, yerli xalqdır.

İrəvan xanlığı yarandığı vaxtdan müstəqilliyini saxlamaq uğrunda mübarizə aparmalı olmuşdu. Kartli-Kaxet çarı II İrakli xanlığ üçün böyük təhlükə törədirdi. Belə şəraitdə İrəvan xanlığının daxilindəki çəkişmələr onu sarsıdır və düşmən hücumu qarşısında müdafiəsini zəiflədirdi.

1779-cu ildə II İrakli İrəvan xanlığına hücum edərək, onun bə'zi kəndlərinin əhalisini köçürüb apardı. 1780-ci ildə Hüseynəli xan (1762—1783) II İrakli ilə barışığa gələrək, ona ildə 3000 tuman bac verməyə razı oldu. II İrakli isə Gürcüstana köçürtdüyü əhalini geri qaytarmağı və İrəvan xanlığının müdafiəsini üzərinə götürdü. Bu barışıq İrəvan xanlığı ilə Kartli-Kaxet çarlığı arasındakı ziddiyyətləri tam həll etmədi. Hüseynəli xan bir müddət sonra diplomatiya yolu ilə digər Azərbaycan xanları ilə əlaqələrini möhkəmləndirib, II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi. Bununla razılaşmayan II İrakli Hüseynəli xanı hakimiyyətdən devirmək üçün, onun qardaşı Məhəmməd Həsən xanla sazişə girdi. 1784-cü ildə hər iki qardaş üsyan etmiş İrəvan əhli tərəfindən qətlə yetirildi. Hüseynəli xanın oğlu Qulaməli xan hakimiyyətə gəldi.

II İraklinin Rusiya ilə yaxınlaşması İrəvan xanlığında da ruspərest qüvvələrin güclənməsinə təsir göstərdi. Bu hadisədən istifadə edən Osmanlı sultanı Qulaməli xanı II İrakliyə qarşı qaldırmağa çalışdı, lakin xan İraklinin adamları tərəfindən öldürüldü. Hakimiyyətə Qulaməli xanın qardaşı Məhəmməd xan (1784—1805) keçdi. Türkiyənin Məhəmməd xanı Rusiya və Gürcüstana qarşı çıxmağa təhriki nəticəsiz qaldı.

Rusiyanın hələ I Pyotr zamanında burada xristian dövləti yaratmaq məqsədilə başladığı siyasəti həyata keçirmək üçün İrəvan xanlığında yaşayan ermənilər fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Ermənilər tərəfindən II Yekaterinaya yazılan məktublarda Zaqafqaziyada erməni çarlığı yaradılması məsələsi xüsusi olaraq vurğulanırdı. 1787—1791-ci illər rus-türk müharibəsi Rusiyanın bu planı həyata keçirmək istəyinə imkan vermədi. 1785—1787-ci illərdə İrəvan xanlığı Qarabağ, Xoy xanlarının və avar hakimi Ümmə xanın hücumlarına məruz qaldı.

İrəvan xanlığı tədricən mövqeyini möhkəmləndirdi və özü qonşu xanlıqlara hücum etməyə başladı. 1780-ci illərin sonunda isə İrəvan xanlığı Kartli-Kaxet çarlığının asılılığını ləğv etməyə və müstəqil siyasət yeritməyə başladı.



1789-cu ildə Bayazid paşası İrəvan xanlığına hücum etdi və xanın qoşunlarını mühasirəyə aldı. Məhəmməd xan Naxçıvan xanlığından kömək alıb, mühasirədən çıxdı və əks hücumla keçərək, Bayazid qalasını mühasirəyə aldı. Lakin qalanı tuta bilməyib geri çəkildi.

1790-cı ildə İrəvan və Naxçıvanın birgə qüvvələri Xoy xanlığına hücum etdi. Sonra Xoy xanı Naxçıvan xanını öz tərəfinə çəkib İrəvan xanlığını təklədilər. Müttəfiqlər xanlığa hücum edib qalib gəldilər və 1794-cü ilin avqustunadək İrəvan xanlığı bu iki xanlığın tabeliyində qaldı.

Ağa Məhəmməd Qacarın hücumu ilə İrəvan xanlığının müstəqil siyasəti ciddi şəkildə zəiflədi.

**Naxçıvan xanlığı.** XVI—XVIII əsr Səfəvi-Osmanlı müharibələri Naxçıvana ağır zərbələr vurmuşdu. Səfəvi hökmdarı II Təhmasiblə sultan arasında bağlanan 16 yanvar 1732-ci il Kirmanşah müqaviləsinə görə Naxçıvan Türkiyənin tərkibində qalmışdı. Sonra Nadir işğal olunmuş torpaqları, o cümlədən Naxçıvanı Osmanlı imperiyasından geri aldı. Nadirin dövründə Naxçıvan əhalisi ağır zülm altına düşdü. İran əyanlarının soyğunçuluğuna qarşı əhali arasında həyəcanlar baş verirdi. Bu həyəcanları yatırmaq üçün xanlığa cəza dəstələri göndərilirdi. Naxçıvanın irsi hakimləri olan Kəngərli qəbiləsinin nüfuzlu əyanları Nadirin göstərişi ilə Əfqanıstana köçürülmüşdü. Mərkəzi hakimiyyətin Naxçıvanı möhkəm əsarətdə saxlamaq niyyətinə uyğun olaraq, burada özünəməxsus idarə sistemi yaradıldı. Naxçıvanı iki hakim idarə edirdi, onlardan biri ölkə hakimi, digəri isə tümən hakimi (süvari dəstənin komandanı) adlandırılırdı. Hər iki vəzifəni Kəngərli qəbiləsindən olanlar tuturdu. Ölkə hakimi Mirzə Rza yığılan vergiləri gizlətdiyinə görə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldıqdan sonra, tümən hakimi Ağa Həsən təkhakimiyyətliliyə nail oldu. Lakin bu uzun çəkmədi. Nadirin ölümündən sonra Kəngərli qəbiləsinin başçısı Heydərqulu xan Ağa Həsəni qovdu və Naxçıvan xanlığını yaratdı.

Pənah xanın Bayatdakı qələbəsindən sonra Naxçıvan xanlığı Qarabağ xanlığından asılılığı qəbul

etdi. Naxçıvan xanlığı Şəki xanlığına qarşı yaranan ittifaqa qoşuldu. Lakin bu ittifaq istənilən nəticəni vermədi.

Heydərqulu xanın vəfatından sonra xanlıqda hakimiyyət Kəngərli Hacı xana keçdi. Kərim xanın Azərbaycan xanlarını girov saxlamaq siyasəti Naxçıvan xanlığından da yan keçmədi. Hacı xan Şiraza çağrılaraq həbs olundu. Bununla xanlıqda çəkişmə üçün şərait yaradıldı. Əliqulu xan Hacı xanın oğlunu devirərək hakimiyyətə keçdi. Onun hakimiyyəti cəmi üç il davam etdi. Bu dəfə Vəliqulu xan xanlıq taxtına oturdu. Bu çəkişmələr xanlığı zəiflətdiyindən, qonşu xanlar, həmçinin İran və Gürcüstan Naxçıvanda nüfuz uğrunda mübarizəni genişləndirdilər. Xoy hakimi öz adamını hakimiyyətə keçirməyə nail oldu. Qarabağlı İbrahim xan Naxçıvanda yenidən möhkəmlənmək üçün, 1787-ci ildə ora hücum etdi. Naxçıvan xanlığında yeni hakimiyyətə gələn Kəlbali xan İbrahim xanın beş il sonrakı hücumunun qarşısını ala bildi. Ağa Məhəmməd Qacarın hücum təhlükəsilə xanlıqlar arasındakı ziddiyyət azaldı.

**Talış xanlığı.** Talış Səfəvi dövləti tərkibində özünəməxsus yer tutur, bəzən daxili idarəetmədə müstəqilliyə nail olurdu. XVII əsrin sonu—XVIII əsrin başlanğıcında, Səfəvi dövlətinin dağıldığı şəraitdə, nüfuzlu Talış əyanlarından bir neçəsi özünü müstəqil hakim e'lan edərək rəqiblərinə qarşı mübarizəyə başladı. Bu mübarizədə qızılağacılı Musa xan qalib gəldi və Astaranı Talışın mərkəzinə çevirdi. Lakin Nadir şahın hakimiyyəti dövründə mərkəzi hakimiyyətin güclənməsilə vəziyyət dəyişdi. Musa xan Talışda hakimiyyətdən əl çəkməli oldu. Bu zaman Talışda ərdebilli Seyid Abbas yüksəlməyə başladı. O, Nadirin hakimiyyətini tanıyaraq, oğlunu—gələcək Talış xanı Cəlalı (Qara xan) onun yanına göndərdi. Seyid Abbas Nadirin fərmanı ilə Talışın irsi hakimi e'lan edildi. Nadirin ölümündən sonra Talışda da xanlıq yarandı. Onun banisi Seyid Abbas oldu. Seyid Abbas öldükdən sonra Talış xanlığını qırx ilə yaxın dövr ərzində Qara xan idarə etdi. Qara xan hakimiyyəti möhkəmləndirmək

üçün silahlı qüvvələrini artırdı, tabe olmayan əyanların torpaqlarını müsadirə etdi, xanlığın mərkəzini Lənkərana köçürdü. Bundan sonra Lənkəranın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı sür'ətləndi.

Bu dövrdə Gilan xanlığı Talış üçün ciddi təhlükə yaradır, onun dincliyini pozurdu. İran hökmdarı Kərim xan Zənd gilanlı Hidayət xanı müdafiə edir, Talış xanlığı ilə mübarizədə ona hər cür köməklik göstərirdi. Astara Talış xanlığından alınıb, Gilan xanına verilmişdi. Quba xanlığına qarşı açıq silahlı hücumu hazırlaşan Gilan xanı Hidayət xan 1778-ci ilin yanvarında Talış xanlığına qarşı çıxdı. Talış xanlığı Hidayət xana müqavimət göstərsə də, onun qarşısını ala bilmədi. Talışların bə'ziləri Cavada çəkilərək, mübarizəni davam etdirirdi. Talış xanlığının düşmənlə mübarizəsində qubalı Fətəli xan ona böyük kömək göstərirdi. 1779-cu ildə Kərim xan Zəndin ölümündən sonra, Gilan xanlığının hücumları ara verdi. 1785-ci ilin yayında Talış xanlığı Quba xanlığının vassalına çevrildi. 1786-cı ildə Talış xanlığında hakimiyyətə Mir Mustafa xan gəldi. 80-ci illərin sonunda Quba xanlığının dağılması ilə Talış xanlığı da vassal asılılığından çıxdı. Mir Mustafa xan müstəqil siyasət yeritməyə başladı.

#### Suallar:

1. İrəvan xanlığının Azərbaycan xanlıqları sırasındakı yeri haqqında nə deyə bilərsiniz?
2. İrəvan xanlığı Kartli-Kaxet çarlığının asılılığından nə vaxt çıxa bildi?
3. Naxçıvan xanlığının siyasi həyatının xüsusiyyətləri hansılardır?
4. Qara xan hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün hansı tədbirləri həyata keçirdi?

#### §17. XANLIQLARIN XARİCİ SİYASƏTİ (XVIII ƏSRİN 40-CI İLLƏRİNİN SONU—80-CI İLLƏR)

**Xarici siyasətin əsas istiqamətləri.** Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi onun beynəlxalq münasibətlərdə mühüm yer tutmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda xanlıqlar şəklində dövlətçilik bərpa edildikdən sonra, bu xanlıqlarda müstəqil xarici siyasət yeridilməyə başladı. Bu siyasətin əsas istiqamətləri, başlıca olaraq, xanlar tərəfindən taxt-tacda öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirməyə nail olmaqdan, onu qorumaqdan, xarici iqtisadi əlaqələri təmin etməkdən və s. ibarət idi. Urmiya, Şəki, Quba və Qarabağ xanları xarici siyasətdə Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinə nail olmağa xüsusi diqqət yetirirdilər. Azərbaycan xanlıqları bu məqsədləri həyata keçirmək üçün, əsasən, İran, Türkiyə, Rusiya və Gürcüstanla müvafiq münasibətlər yaratmağa çalışırdılar.

**İranla münasibətlər.** Nadir şahın ölümündən Kərim xan Zənd dövlətinin yaranmasınadək olan dövrdə (1747—1760-cı illərin başlanğıcı), Urmiya xanlığı İranda mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparırdı. Lakin Kərim xan Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını, əsasən, tabe etdikdən sonra onları asılı vəziyyətə saldı.

Kərim xanın tabe edilmiş xanlarla münasibəti qoyulmuş vergilərin vaxtında ödənilməsi, müdafiə əhəmiyyətli tikinti işlərində onların iştirakı və onun əmrlərinin necə yerinə yetirilməsilə müəyyən edilirdi. Həmin xanlıqlarla əlaqələri möhkəmləndirmək üçün nikah bağlanması və əmanət götürülməsinə də əhəmiyyət verildirdi.

Azərbaycanın şimal xanlıqlarına da belə münasibət göstərməyə cəhd edilirdi.

XVIII əsrin 60-cı illərinin sonundan Qarabağda İbrahim xanın mövqeyinin möhkəmlənməsi, İranın təcavüzünü dəf edə biləcək hərbi-siyasi qüvvəyə malik olması ona müstəqil siyasət yeritməyə imkan verdi. Şimal-Şərqi Azərbaycan torpaqlarını birləşdirən qubalı Fətəli xan da Kərim xanın onun daxili işlərinə qarışmasına qarşı çıxış edirdi. Kərim xan bir tərəfdən Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə mane olmaq istəyir, digər tərəfdən isə Quba xanlığının Rusiya ilə yaxınlaşmasından narahat olurdu.

Fətəli xan belə bir şəraitdə böyük diplomatik məharət göstərərək İran, Türkiyə və Rusiya arasında manevr etməli olurdu. 1774-cü il Gavduşan



döyüşündəki məğlubiyyətdən sonra İrana münasibətdə ehtiyatlı olmaq tələb edilirdi. 1775—1776-cı illərdə Fətəli xanla Kərim xan arasında elçilər mübadiləsi oldu. Lakin Fətəli xan öz müstəqilliyini heç bir vəchlə itirmək istəmirdi. Kərim xan isə müxtəlif yollarla Fətəli xanı rus hakim dairələri yanında gözdən salmağa çalışırdı. Fətəli xan İrana yaxınlıq etməklə Rusiyaya təsiri artırmaq və Quba xanlığına hərbi köməkləyə nail olmaq məqsədini güdürdü. Kərim xanın diplomatik fitnəkarlığının baş tutmadığını gören Gilan xanı Hidayət xan Quba xanlığına qarşı açıq müdaxiləyə başladı. 1778-ci ilin yanvarında Gilan qoşunları Taliş xanlığına hücum etdilər, aprel ayında isə Salyanı tutdular və Muğana çıxdılar. Gilan xanlığı tərəfindən dağıdıcı hücumlar sonralar da davam etdirilirdi. Kərim xan Zəndin ölümündən sonra ölkədə ara müharibələrinin yenidən qızışması İranın xarici siyasət xəttinə mənfi təsir göstərdi. Yalnız Ağa Məhəmməd Qacarın hakimiyyətə gəlməsilə İranın Cənubi Qafqazın siyasi həyatında rolu fəallaşdı.

**Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər.** XVIII əsrin 40-cı illərindən etibarən Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı imperiyası arasındakı münasibətlər də xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Bu münasibətlərin formalaşmasında 1768—1774-cü illər rus-türk müharibəsi vacib yer tuturdu. Osmanlı imperiyası Qafqazda ona yönəlmiş Rusiya-Gürcüstan blokuna qarşı müsəlman dövlətlərinin ittifaqını yaratmağa çalışırdı. Bu məqsədlə Azərbaycan xanlıqlarına elçilər göndərilir, xanlara çatdırılan fərmanlarda Rusiya ilə mübarizəyə qoşulmağın zəruriliyi əsaslandırılırdı.

Rusiya Osmanlı imperiyasının bu istiqamətdəki fəaliyyətini təşvişlə izləyir və müvafiq tədbirlər görməyə çalışırdı. Rus casuslarının topladığı məlumatlarda Azərbaycan xanlarının Osmanlı imperiyası ilə yaxınlaşmaları göstərilirdi. Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərdə iqtisadi və siyasi mənafeələr üstünlük təşkil edirdi. Ona görə də çar diplomatiyası hər vasitə ilə Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan xanları arasındakı münasibətləri pisləşdirməyə çalışır, bu sahədə hərbi vasitələrə də əl atırdı.

Kiçik Qaynarca müqaviləsindən (1774) sonra Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan xanlıqları arasındakı yaxınlaşma daha da artdı. Osmanlı imperiyası Rusiya ilə münasibətlərin yenidən gərginləşəcəyi halda Azərbaycan xanlıqlarından istifadə etmək niyyətində idi. Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyəti də Rusiyanın təcavüzünün genişlənməyə təqdirə, Osmanlı imperiyasının himayəsinə keçmək niyyətində idilər. Qarabağ, Şəki və Quba xanları bu məqsədlə 1785-ci ildə İstanbula elçilər göndərmişdilər. Osmanlı imperiyası Rusiyadan çəkiniyinə görə 1787—1791-ci illər rus-türk müharibəsində Azərbaycan xanlıqlarının köməyindən özünü məhrum etdi və ağır şərtlərlə Yassı sülhünü imzalamalı oldu.

**Rusiya ilə münasibətlər.** Qafqazda xanlıqların meydana gəlməsi Rusiyanın işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Lakin Osmanlı imperiyası buna mane olurdu. Ona görə Rusiyanın işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsində hərbi-strateji tədbirlərə üstünlük verildi: Qafqaz xətti möhkəmləndirilir, qoşunların sayı artırılır, torpaqlar əsasən ruslarla məskunlaşdırılır, Şimali Azərbaycan xanlıqları ilə zahiri dostluq münasibətləri yaratmağa cəhd göstərilirdi. Rusiya Osmanlı imperiyası ilə apardığı müharibələr dövründə xanlıqların bitərəfliyinə nail olmağa çalışırdı. Azərbaycanın iqtisadi-siyasi vəziyyətini öyrənmək məqsədilə Rusiyadan Azərbaycana müxtəlif ekspedisiyalar göndərilirdi. Onların içərisində S. Q. Qmelin və Q. A. Gildenşdetin ekspedisiyaları mühüm yer tuturdu.

**Abdullayev Həsi Behbud oğlu** (1910—1967)—Azərbaycan tarixçisi, tarix elmləri doktoru, professor. 1941-ci ildən Bakının ali məktəblərində dərs demiş, 1956-cı ildən ömrünün sonunadək Azərbaycan EA-nın Tarix İnstitutunda şöbə müdiri olmuşdur. Araşdırmaları Azərbaycan tarixinin son orta əsr dövrünə (XVIII əsrə) aiddir.



*H. Abdullayev XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin tədqiqatçısıdır. Əsas əsərləri: «XVIII əsrin 60—80-ci illərində Şimal-Şərqi Azərbaycanın tarixindən» (1958), «Azərbaycan XVIII əsrdə və onun Rusiya ilə qarşılıqlı əlaqələri» (1965) və s. H. Abdullayevin Azərbaycanda elmi kadrların hazırlanmasında da xidmətləri olmuşdur.*

Gavduşan döyüşündəki məğlubiyyətdən sonra əvvəlki mövqeyini bərpa etməyə çalışan Fətəli xan Rusiya ilə diplomatik münasibətlərin canlandırılmasına xüsusi fikir verir. Bu məqsədlə, 1775-ci ilin yazında Dərbənd hakimi Mirzəbəy Fərhadbəyov başda olmaqla rus sarayına elçi göndərildi. Elçi Fətəli xanın məktubunu saraya yetirir. Məktubda xanın nəslinin keçmiş zamanlardan rus sarayı ilə dostluq münasibətlərində olduğu göstərilirdi. Fətəli xan bu dostluğa sadıq qaldığını və Rusiyanın elçilərinə, tacirlərinə və bütün rus müsafirlərinə köməklik göstərməyini bildirirdi. Məktubda Quba xanlığının Osmanlı imperiyası və İranla münasibətləri də səciyyələndirilir və xanlığın müstəqilliyi əsaslandırılırdı. Fətəli xan möhkəm əmin olduğunu bildirirdi ki, Quba xanlığına münasibətdə də general-poruçikə (de Medemə—red.) göstəriş veriləcək ki, yaranmış vəziyyətdə onun düşmənlərini cəzalandırsın və susdursun, Şirvan ölkəsini Kür çayının bu tərəfi üzrə bütünlüklə düşməndən geri alaraq, ona qaytarsın ki, o, adı çəkilən vilayətlərdə böyük işlərin idarəsində sakit və müstəqil olsun. Bununla birlikdə o, Rusiyaya Dərbəndi güzəştə getməyə razılığını bildirmiş və onun açarını göndərmişdi. Məktubun diplomatik sənəd kimi əhəmiyyəti onda idi ki, əvvəla, Fətəli xan müstəqil hökmdar kimi Rusiyaya müraciət edirdi, digər tərəfdən Rusiyanın himayəsini qəbul etmək təklifinə baxmayaraq müstəqilliyini saxlamaq niyyətini gizlətmirdi.

Rusiya guya Quba xanlığının İranın tərkib hissəsi olduğunu və mehriban qonşuluq münasibətinə hörmətini nəzərə alıb, Fətəli xanın təklifinə rədd cavabı verdi.

Bu rus diplomatiyasının ikiüzlü mövqə tutduğunu və Cənubi Qafqazdakı işğalçılıq planını

məharətlə pərdələdiyini göstərirdi. Fətəli xanın təklifi Rusiyanı qane etmədiyindən, Rusiya Quba xanlığının müstəqilliyini tanımaqdan imtina etdi. Beləliklə, Azərbaycan xanlıqlarının rus sarayına ilk elçiliyi uğursuzluqla nəticələndi.

İrandakı ara müharibələrindən istifadə edən Rusiya 1781-ci ilin iyununda qraf Voynoviçin komandanlığı altında eskadranı Həştərxandan Ast-rabada göndərdi. Bu, de Medemin yürüşündən sonra Rusiyanın regionda hərbi qüvvə tətbiqi sahəsində ən mühüm addımı idi. Voynoviçin ekspedisiyası geri qayıdarkən 1782-ci ilin avqustunda Bakı limanına daxil oldu. Yalnız Fətəli xanın diplomatik səyi nəticəsində gərgin münasibətlər nizama salındı.

**1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsi və Azərbaycan.** 1783-cü il iyunun 24-də Georgiyevskdə Gürcüstanın, Rusiyanın himayəsi altına keçməsi haqqında traktat imzalandı. II İrakli özünün və varislərinin adından Rusiya çarının ali hakimiyyəti və himayəsini qəbul etdi. Rusiya da üzərinə müəyyən öhdəlik götürürdü. II İrakli çarlığının bütövlüyünün təmin edilməsinə, Kaxetiya və Kartli taxt-tacına, onun ailəsinin hüququnun qorunmasına təminat verilirdi. Taxt-tacın vəliəhdi Peterburqda təsdiq edilməli idi. II İrakli daxili idarəetmə işlərində müstəqilliyini saxlayır, xarici siyasətdə isə Tiflisdəki rus məmuru ilə hesablaşmalı olurdu. Rusiya Gürcüstanı xarici düşməndən qorumalı idi. Gürcü knyaz və zadəganlarının hüquqları rus zadəganları ilə bərabərləşdirilirdi.

Rusiyadan Gürcüstanə hərbi qüvvə yeridilməsi məqsədilə hərbi Gürcüstan yolu çəkildi. 1783-cü ilin noyabrında rus qoşunları Tiflisə daxil oldu.

Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı P. S. Potyomkin 1783-cü il avqustun 20-də traktat bağlanması haqqında **universallarla** (fərmanlarla) Azərbaycan xanlarına müraciət etdi. **Universallarla** birlikdə göndərilən «sərəncamverici məktublar»da Azərbaycan xanlarına Gürcüstanın Rusiyanın himayəsi altında olduğunu nəzərə almaq təklif edilirdi.

**Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri.** XVIII əsrin 40—80-ci illərində Azərbaycan xanlıqlarının



Gürcüstanla münasibətləri onların xarici siyasət fəaliyyətində mühüm yer tuturdu.

50-ci illərdə böyük nüfuza malik Şəki xanlığının Gürcüstanla münasibəti gərgin idi. Bu gərginlik bəzən Şəki ilə Gürcüstan arasında müharibələrə gətirib çıxarırdı.

1762-ci ildə Teymurazın ölümündən sonra II İrakli Kartli-Kaxeti çarlığını birləşdirdi. Şərqi Gürcüstan Azərbaycan xanlıqlarına qarşı işğalçılıq yoluna qədəm qoydu. Kartli-Kaxeti çarlığının belə bir siyasəti Quba xanlığının mənafeyinə zidd idi. Cənubi Qafqazda heç bir hakimin güclənməsinə imkan verməməyə çalışan II Yekaterina 1770-ci ildə Quba xanlığı və Gürcüstanın münasibətlərini nizama salmaq haqqında Xarici işlər kollegiyasına göstəriş vermişdi. Buna baxmayaraq Quba xanlığı və Gürcüstan ara-sıra münasibətlərini dava yolu ilə həll etməkdə davam edirdilər. Dağıstan, Şəki və Şamaxı hakimlərinin 1773-cü ildə Quba xanlığına qarşı hücumlarında Gürcüstan da iştirak edirdi.

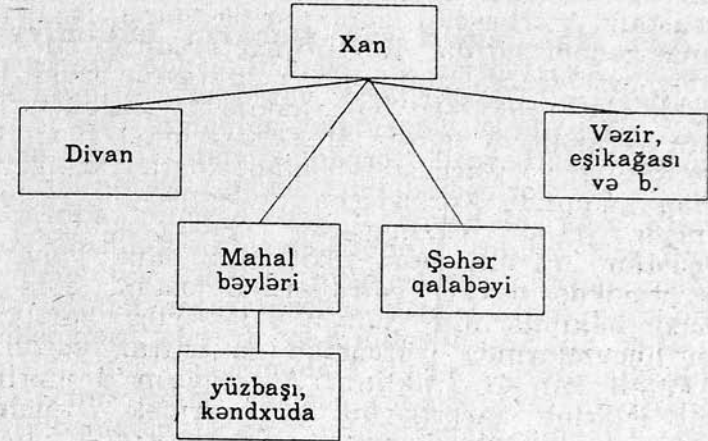
Fətəli xan II İraklinin Azərbaycan xanlarının daxili işlərinə qarışmasına yol vermək istəmirdi. Lakin Gürcüstanın Rusiyanın himayəsində olması Fətəli xanın bu problemləri hərbi yolu ilə nizama salmağını çətinləşdirirdi. Ona görə də Rusiya vasitəsilə II İraklinin təcavüzkarlıq niyyətlərinin qarşısının alınmasına cəhd göstərilirdi. Lakin bunlar da həmişə istənilən nəticəni vermirdi.

Qarabağ xanlığı ilə Gürcüstan arasında müttəfiqlik münasibətləri mövcud idi. Müttəfiqlər 1780-ci ildə Gəncə xanlığını ələ keçirərək onun gelirindən birlikdə istifadə etməyə başladılar. 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsindən sonra II İrakli Rusiyaya arxalanaraq, İbrahim xanı Gəncədən sıxışdırmağa çalışdı. Odur ki, İbrahim xan gürcü çarının nümayəndələrinin Gəncədən qovulmasına nail oldu. Bunu gören II İrakli Rusiya ilə birlikdə Qarabağ xanlığındakı məlikləri qızıxdırmağa başladı. Fətəli xanın ölümündən sonra İbrahim xan II İrakli ilə münasibətləri tənzimləməyə nail ola bildi.

Gəncə xanlığı ilə Gürcüstan xanlığı arasında münasibətlər də gərgin idi. Gəncə 1780-ci ildən

İbrahim xanın və II İraklinin adamları tərəfindən idarə olunurdu. Sonralar İbrahim xanın burada tək hakimiyyətliyə nail olması da uzun sürmədi. 1786-cı ildə Gəncə xanlığı müstəqil oldu. 1787-ci ildə hakimiyyətə gələn Cavad xan müstəqil siyasət yeridərək, Gürcüstandan asılılığa son qoydu.

Beləliklə, XVIII əsrin 40–80-ci illərində Azərbaycan xanlıqlarının fəal xarici siyasət yeritdikləri



aydın oldu. Bu xəttin əsas məqsədi xanların müstəqilliklərini və hakimiyyətlərini saxlamaqlarına xidmət edirdi. Göstərilən dövrdə beynəlxalq münasibətlər bu məqsədi həyata keçirməyə imkan verirdi. Lakin ayrı-ayrı xanlıqlar kifayət qədər hərbi-strateji və iqtisadi potensiala malik olmadığından belə siyasət uzun müddət davam edə bilməzdi. Yeganə çıxış yolu mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradılmasında idi. Qonşu dövlətlər isə Azərbaycana qarşı siyasətlərində buna yol verməməyə çalışır və ona nail olurdular.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən amillər hansılardır?
2. Azərbaycan xanlıqlarının İranla münasibətlərini səciyələndirin.
3. 1768–1774-cü illər rus-türk müharibəsinin Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan xanlıqları arasındakı əlaqələrdə yeri haqqında nə deyə bilərsiniz?

4. Nə üçün Rusiya hər vasitə ilə Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərini pozmağa çalışırdı?

5. M. Fərhadbəyovun elçiliyinin uğursuzluğunu nə ilə izah etmək olar?

6. Azərbaycan xanlıqlarının Gürcüstanla münasibətlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən edin.

## §18. AĞA MƏHƏMMƏD QACARIN ŞİMALİ AZƏRBAYCANA YÜRÜŞÜ

**Ağa Məhəmməd şah Qacarin hakimiyyətə gəlməsi.** XVIII əsrin 40—80-ci illərində Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilərək vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradılması uğrunda mübarizə bir nəticə vermədi. Azərbaycan torpaqlarından fərqli olaraq İranda mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradıldı. Bu dövlətə Ağa Məhəmməd xan başçılıq edirdi. O, Kərim xan Zəndin ölümündən sonra Tehrana gəlib, burada qoşun yaratmağa başladı və müəyyən müddətdən sonra faktiki olaraq İranın hakimi oldu.

90-cı illərin əvvəllərində İranda mövqelərini möhkəmləndirən Ağa Məhəmməd xan Cənubi Azərbaycanı tabe etməyə başladı. Sadıq xan Şəqaqi istisna olmaqla digər xanlar Ağa Məhəmməd xanın tabeçiliyini qəbul etdilər. Sadıq xanın dayağı olan Sərab darmadağın edildi. Sərabdan sonra Qaracadağ, Xoy tabe oldu. Urmiya ələ keçirildi. Lakin Talışın işğalı planı baş tutmadı. Ağa Məhəmməd xan xanların onun siyasətinə qarşı yaranmış sui-qəsdini amansızlıqla yatıraraq, Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını özünə tabe etdi.

**Qacarlar dövlətinin mənsubiyyəti haqqında.** Ağa Məhəmməd şah Qacarin hakimiyyətə gəlməsində türk soyları başlıca rol oynasalar da dövlətin siyasi mərkəzi İran torpaqları idi və o, İran imperiyasının bərpası uğrunda mübarizə aparırdı. O, bu mübarizəyə İsfahan, Yəzd, Kirman və Şirazi tutmaqla başlamışdı. Rəsmi sənədlərdə də o, İran hökmdarı kimi qeyd edilirdi. Ağa Məhəmmədin Azərbaycanın Şimal hissəsini tutmamış özünü şah e'lan etməsi də təsadüfi deyildi. Ağa Məhəmməd şah Qacar özünü İranın hökmdarı kimi dərk edirdi. Şuşada sui-qəsd nəticəsində öldürülərkən söylədiyi

fikir də deyilənləri təsdiq edir. Ölüm məqamında Ağa Məhəmməd şah qatillərə demişdi: «Məl'unlar!.. Nə edirsiniz?..... Siz İrani viran eyləyirsiniz!»

Ağa Məhəmməd özünü şah e'lan etdikdən sonra, İran dövlətçilik ən'ənəsinə sadıq qalaraq keçmişdə İrana məxsus olmuş torpaqlar uğrunda mübarizəyə başladı.

**Qacarin hücumu ərəfəsində Şimali Azərbaycanda vəziyyət.** Qacarin hücumu ərəfəsində Şimali Azərbaycanın siyasi həyatı çox mürəkkəb idi. Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlətinin parçalanması nəticəsində xanlıqlar arasında çekişmələr artmışdı.

Bu dövrdə Qarabağ xanlığı Şimali Azərbaycanda hərbi-siyasi cəhətdən ən güclü quruma çevrilmişdi. İbrahim xan yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Qarabağ xanlığının qüdrətini artırmağa çalışırdı. O, Gəncə xanlığının torpaqlarına göz dikmişdi. Bu dövrdə qubalı Şeyxəli xan və şəkili Məhəmməd həsən xan şamaxılı Mustafa xanla ədavət aparırdılar. Şeyxəli xan həm də Bakı xanı ilə çekişirdi.

Ağa Məhəmməd Qacarin güclənməsi və onun Şimali Azərbaycan xanlıqlarının müstəqilliyini təhlükə altına alması ilə xanlar siyasi fəaliyyət istiqamətlərini nəzərdən keçirməli oldular. Qacara qarşı düşmən mövqedə olan xanlıqlar daha fəal xarici siyasət xətti yeritməyə və özlərinə müttəfiq axtarmağa çalışırdılar. Belə bir şəraitdə Osmanlı imperiyası, Gürcüstan və onun himayəçisi Rusiya ilə münasibətlər ön plana çıxırdı.

Qarabağ xanı İbrahim xan və İrəvan xanı Məhəmməd həsən xan Osmanlı imperiyası ilə diplomatik əlaqələr saxlayırdı. Lakin obyektiv çətinliklər üzündən Osmanlı imperiyası onlara köməklik göstərə bilmirdi.

Azərbaycan xanlıqları Ağa Məhəmməd Qacarin hücumundan xilas olmaq üçün Rusiya ilə əlaqələri də fəallaşdırdılar. II Yekaterina hökuməti Azərbaycan xanlıqları ilə, Gürcüstanla 1783-cü ildə bağladığı Georgiyevsk müqaviləsi tipli sənədlər imzalamaq istəyirdi. Xanlar isə Rusiyaya e'timad göstərə bilmirdilər.



Ağa Məhəmməd Qacar da hərblə yanaşı diplomatik fəaliyyəti genişləndirirdi. Bu məqsədlə Osmanlı imperiyası ilə danışıqlar aparılırdı. Sultan Qacarı Cənubi Qafqaza hücumunu razılıqla qarşılamış, Gürcüstanı ələ keçirəcəyi halda onu İran şahı kimi tanıyacağını bildirmişdi. Çarizm də Ağa Məhəmməd şah Qacarla eyni vaxtda Azərbaycanı tutmaq üçün fəaliyyət proqramı hazırladı. Lakin Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya e'timad göstərməməsi, bu niyyəti həyata keçirmək üçün çarizmin hərbi qüvvələrinin kifayət etməməsi, Şərqdə İngiltərə və Fransanın ona qarşı durması və Ağa Məhəmməd Qacarı hücumu həmin planı reallaşdırmağa imkan vermədi.

Qacar İngiltərə və Fransanın köməyinə də arxalanmağa çalışırdı. XVIII əsrin sonlarında Rusiyanın güclənməsindən narahat olan İngiltərə və Fransa Şərqdə İran-Rusiya və Osmanlı-Rusiya ziddiyyətlərinin kəskinləşməsinə, Osmanlı imperiyası ilə İranın Rusiyaya qarşı birgə çıxışının təşkilinə cəhd göstərirdilər.

İranda baş verən hadisələr Rusiyanın mənafeyiylə sıx bağlı olduğundan hakim dairələr onu diqqətlə izləyir və Qafqazda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görürdü. 1787—1791-ci illər rus-türk müharibəsi Rusiyanın İrana qarşı hələlik ehtiyatlı hərəkət etməsini tələb edirdi. Yassı sülhü Rusiya üçün əlverişli şərtlərlə imzalandıqdan sonra, onun əl-qolu açıldı. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanına Rusiyaya xeyirxahlıqla yanaşı bütün xanların onun ali hakimiyyəti altına qəbul olunacaqları barədə arxayın edilməsinə göstəriş verildi. Əsas məqsəd isə Şimali Azərbaycana müdaxilə etmək idi.

**Qacarı Şimali Azərbaycana yürüşü.** Qacar Şimali Azərbaycanı tabe etmək üçün geniş təbliğat işi aparır, sülh yolu ilə xanları tabe etməyə çalışırdı. Bu baş tutmadıqda iri miqyaslı hücumu hazırlamağa başladı. Bu məqsədlə Qarabağlı İbrahim xana xələt, qılınc, qızıl yəhər və at göndərmişdi. İbrahim xan əmisi oğlu Əbdülsəməd bəyi girov kimi Qacarı yanına göndərmişdi. Lakin sonra Əbdülsəməd bəy

öldürüldü. Qacar onun əvəzinə başqa girov tələb etdikdə, xan imtina etdi.

**Mirzə Camal Cavanşir** (təqribən 1773—1853)—Azərbaycan tarixçisi. Qarabağ xanlığında baş mirza, 1797—1822-ci illərdə isə vəzir olmuşdur. Xanlığın ləğvindən sonra əyalət məhkəməsinə mirzə təyin edilmiş, 1840-cı ildə iste'faya çıxmışdır.

1847-ci ildə Qafqaz canişini M. S. Vorontsovun tapşırığı ilə fars dilində «Tarixi-Qarabağ» («Qarabağ tarixi») əsərini yazmışdır. Qarabağın qədim dövrlərindən 1828-ci ilə qədərki siyasi tarixindən bəhs edən əsərdə Qarabağın sərhədləri, coğrafi şəraiti, qalaları, qədim adət-ənənələri, Pənahəli və İbrahimxəlil xanların hakimiyyəti dövründə baş vermiş hadisələr, Ağa Məhəmməd şah Qacarı Qarabağa hücumları, Qarabağın Rusiyaya birləşdirilməsi və s. haqqında qiymətli mə'lumat verilmişdir.

Qacar rədd cavabı aldıqdan sonra bir neçə min nəfərlik dəstəni Qarabağ və İrəvan üzərinə göndərdi. Həmin dəstə Qarabağ və Gürcüstanın birləşmiş qüvvələri tərəfindən məğlub edildi. Talış xanlığı da kəşfiyyat səciyyəli hücumu mə'ruz qalaraq dağıdıldı, bir sıra bəylər şahın tərəfinə keçdi, xan özü isə Sarı adasına qaçdı.

Ağa Məhəmməd Qacar kəşfiyyat yürüşlərindən əsaslı hücumu keçməyin mümkünlüyü nəticəsinə gəldi. 1795-ci ilin yayında Ağa Məhəmməd şahın 80 (bə'zi qaynaqlara görə 85) minlik qoşunu Ərdəbili tutdu. Bundan sonra Ordu üç hissəyə bölündü. Birinci dəstə Muğan düzü və Şirvandan keçib Dağıstana zərbə vurmali, ikinci dəstə İrəvan xanlığını tabe etməli, üçüncü dəstə Qarabağı tutub Gürcüstana hücum etməli idi. Üçüncü dəstəyə şahın özünün başçılıq etməsi bu istiqamətin mühüm hərbi strateji əhəmiyyətini göstərirdi.

İbrahim xan Qacarı yürüşünə mane olmaq üçün Xudafərin körpüsünü dağıtmağı əmr etdi. Bunu gören Ağa Məhəmməd Qacar üzən körpülər hazırladaraq, Araz çayını keçdi və Şuşa qalasına tərəf hərəkət etdi. İrəvanı tabe edən ikinci dəstə və Dağıstana hücum etməli olan birinci dəstə də şahla birləşdi. Beləliklə, Ağa Məhəmməd Qacarı başlıca qüvvəsi Qarabağ xanlığının tabe edilməsinə yönəldi. Məqsəd onu az müddətə məğlub edib, Gürcüstana getmək idi.

**Şuşanın 33 günlük müdafiəsi.** İbrahim xan Şuşa qalasına çəkildi. Şuşa müdafiəyə ciddi hazırlaşmışdı. 1795-ci il iyunun axırlarında Şuşa mühasirəyə alındı.

Söz davasında da layiqli cavab alan Qacar şəhərə həmlə etməyə başladı, lakin o boşa çıxdı. Qaladakı döyüşçülər yalnız müdafiə olunmaqla kifayətlənmir, özləri də əks-hücum keçirdilər. İyulun 1-də İbrahim xanın başçılığı ilə Qacarin dəstəsinə gecə hücum olmuş və düşməne ciddi zərbə vurulmuşdu. Qacar qalaya ərzaq göndərilməsinin qarşısını almaqla müdafiəçiləri aclıqla boğmaq planını da həyata keçirə bilmədi. Qalanın müdafiəçiləri Qacarin qoşununa hücumlar edir, onların azuqə sursatını ələ keçirirdilər.

Qacar İbrahim xanı yola gətirmək üçün sonuncu vasitəyə—danışıklara əl atdı. İbrahim xanla Qacarin elçisi Pirqulu xan arasında aparılan danışıklar heç bir nəticə vermədi.

Şuşanın mühasirəsi getdikcə uzanırdı. Bu bir tərəfdən Qacarin döyüşçülərinin ruh yüksəkliyini aşağı salır, itgileri, fərariliyi artırır, digər tərəfdən Gürcüstan üzərinə hücumu təxirə salmaqla onun müdafiəyə hazırlaşması, Rusiyadan kömək alması üçün vaxt verirdi. Bunu nəzərə alan Qacar Şuşanın 33 günlük mühasirəsindən sonra, 1795-ci il avqustun əvvəllərində Gürcüstana yola düşdü.

**Qacarin Tiflisi tutması.** Ağa Məhəmməd Qacar Tiflisə hücum etməmişdən əvvəl II İrakliyə ultimatum göndərərək, onu tabe etməyə çağırırdı, lakin II İrakli e'tinasızlıq göstərdi. Belə olduqda Qacar Tiflis üzərinə yürüş təşkil etmək üçün Şuşadan Ağdama gəldi. Gəncəli Cavadxan, şəkili Məhəmməd Həsən xan, İbrahim xanın düşmənləri məlik Məclun və Abov dəstələrilə Ağa Məhəmməd şaha qoşularaq onun yürüşünə bələdçilik etdilər. Avqustun 20-də Qacarin qoşunları Ağdamdan çıxaraq Tiflisə doğru irəlilədi.

Bu zaman Gürcüstan siyasi böhran keçirirdi. II İrakli Kartli-Kaxeti çarlığını öz oğulları və nəvələri arasında bölmüşdü. Çar ailəsində çəkişmə hökm sürdüyündən Tiflisin müdafiəsini təşkil etmək

mümkün olmadı. Rusiya da Gürcüstana hərbi köməklik göstərmədi. Ağa Məhəmməd şah 1795-ci il sentyabrın 12-də Tiflisə daxil oldu. Səkkiz gün orada qaldıqdan sonra ordunun təchizatı vəziyyətini, Şimali Qafqazdan rus qoşunlarının hücum təhlükəsini, Nadirin nəvəsi Şahruh Mirzənin Xorasanda qiyam qaldırmasını və s. nəzərə alaraq oradan Gəncəyə çəkildi.

**Qacar Muğanda.** Qacarin qoşunları noyabrda Muğanda cəmləşdi. O, buradan Şimali Azərbaycan xanlıqlarını ələ keçirmək siyasətini davam etdirmək istəyirdi. Xanlıqlar arasındakı ədavət də bunun üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Qacar Muğandan Şuşa qalasını zəbt etmək üçün Süleyman xan başda olmaqla dəstə göndərdi. Şirvanın zəbt edilməsində şəkili Məhəmməd Həsən xan mühüm rol oynadı. O, qoşunlarını Qacara köməyə göndərdi. Qacar fürsətdən istifadə edərək qoşunlarından bir dəstəni şəkiliblərlə birgə Şamaxı xanlığının üzərinə yeritdi. Şamaxı hakimi Mustafa xan Fit dağa çəkildi və 1796-cı ilin fevralınadək orada qaldı. Ağa Məhəmməd şah və Məhəmməd Həsən xanın birləşmiş qüvvələri Yeni Şamaxıya daxil olub, onu dağıtdılar. Məhəmməd Həsən xan Mustafa xanı mühasirəyə alarkən, qardaşı Səlimin özünü Şəkide xan e'lan edəcəyi xəbərini eşidib, təcili geri qayıtdı. Qacar, sərkərdəsi Dəvəli Mustafa xanı Şirvana hakim təyin etdi. Lakin Mustafa xanın zülmünə tab gətirməyən əhali onu qətlə yetirdi.

Məhəmməd Həsən xan yenidən geriye dönərkən Səlim xan avarlı Ümmə xanın və qarabağlı İbrahim xanın köməyindən istifadə edərək, 1795-ci ilin dekabrında hakimiyəti yenidən ələ aldı və Qacarin tə'qibindən xilas olmaq üçün «Gələsən-Görəsən» qalasına köçdü. Beləliklə, Qacar Şirvan və Şəkini ələ keçirə bilməyərək, yalnız Gəncə və Quba xanlıqlarını zəbt edə bildi.

**Sual və tapşırıqlar:**

1. Ağa Məhəmməd Qacarla İbrahim xanın münasibətlərinin gərginləşməsinin səbəbi nə idi?



2. Qacarın hücum istiqamətləri nəyə əsasən müəyyən edilmişdi?

3. Qacar Şuşa qalasını nəyə görə ala bilmədi?

4. Qacarın Tiflisin süqutundan sonra Şimali Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmək üçün apardığı siyasətini şərh edin.

## §19. RUSİYANIN ŞİMALİ AZƏRBAYCANI İŞGALININ BOŞA ÇIXMASI. QACARIN YENİ HÜCUMU

**Rusiyanın Şimali Azərbaycana yürüşü.** Ağa Məhəmməd şah Qacarın Tiflisi tutması xəbəri II Yekaterinaya çatdırılanda, şəhər artıq tərk edilmişdi. Belə bir vəziyyət Gürcüstanı himayə altına almış, lakin onu müdafiə edə bilməyən Rusiyanın nüfuzuna zərbə idi. II Yekaterina sarsılmış nüfuzunu bərpa etmək məqsədilə 1795-ci il 16 noyabr fərmanı ilə müvafiq göstərişlər verdi. Bu fərmanda yalnız Gürcüstan deyil, Şirvan və Bakının da rus qoşunları tərəfindən «Müdafiəsi» tələb olunurdu. «Müdafiə» adı altında Rusiyanın Şimali Azərbaycana ələ keçirmək siyasətinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu fərmanı həyata keçirərək, 1795-ci il noyabrın ikinci yarısında Rusiya Gürcüstana hərbi qüvvə göndərdi. 1796-cı ilin əvvəllərində rusların və gürcülərin birləşmiş qüvvələri Gəncəni mühasirəyə aldılar. Cavad xan bac verməyə razılıq verməklə şəhəri dağıntıdan xilas etdi.

Ruslar Dərbəndi də ələ keçirmək üçün general-mayor Savelyevin komandanlığı altında 1795-ci il dekabrın 9-da ora hərbi qüvvə göndərdi. Bu dəstə 1796-cı il fevralın 15-də şəhərə çatdı. Şeyx Əli xan sarayındakı ruspərəst qüvvələrin iradəsinin əksinə, Dərbəndi müdafiə etməyi qərara aldı və Qubadan ora yola düşərək, Tabasaran qazısı Qazıqumux və Bakı xanlarının köməyi ilə şəhərin müdafiəsini təşkil etdi. Düşmən Zubovun başçılığı ilə əsas qüvvələri gözləməli oldu.

Ağa Məhəmməd Qacar isə Dərbəndə kömək etmədən əsas qüvvələri ilə birgə Tehrana yola düşdü.

II Yekaterina Zubovun yürüşünə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu məqsədlə, sələfi I Pyotrın dövründə olduğu kimi, xüsusi «manifest» vermişdi. O, məzmun

və mahiyyət e'tibarı ilə 1721-ci il manifestinin oxşarı idi.

Zubovun Qızlar yaxınlığında toplanmış qoşunları tərkibində ermənilər də var idi. Onlardan biri, İ. Arqutinski Cənubi Qafqaz ermənilərini, xüsusilə Qarabağ məliklərini Rusiya tərəfinə çəkmək üçün onlara məktubla müraciət edir, burada xristian dövləti yaratmağın zəruriliyindən söz açırdı.

Zubov kifayət qədər qüvvə topladıqdan sonra aprelin 15-də yola düşdü və Dərbənd ətrafında Savelyevin qüvvələri ilə birləşdi. Mayın əvvəllərində düşmən Dərbəndə yaxınlaşdı. Qısa bir müddətdən sonra nəinki Cənubi Qafqaz, eləcə də Yaxın və Orta Şərq dövlətlərinə zərbə vurmaq üçün mühüm strateji əhəmiyyəti olan Dərbənd zəbt olundu. Onun belə asanlıqla ələ keçirilməsində şəhərin müdafiəsindəki çətinliklərlə bərabər, ermənilərin satqınlığı da böyük rol oynadı.

Şeyx Əli xan Zubovun hüzuruna gətirildi və Qraf imperatriçə adından onun bağışlanacağını və'd etdi. Sonralar Şeyx Əli xan hakimiyyətdən devrildi və Fətəli xanın qızı Pəricə xanım Dərbəndə hakim, şəhərin I Pyotr dövründə işğalı zamanı onun idarəçiliyində iştirak edənlərdən birinin nəslindən olan Nadirxan isə naib təyin edildi.

Dərbənd tutulduqdan sonra rus qoşunları Qubaya irəlilədi. İyunun 6-da Quba tutuldu, Bakı, Şamaxı və Salyana yol açıldı. Bakı xanı Hüseynqulu xan iyunun 13-də Bakı şəhərinin açarını Zubova təqdim etdi. Zubov general-mayor Mayorovun başçılığı ilə 3 piyada batalyonu, 2 süvari eskadronu və 3 səhra topunu Bakıya göndərdi.

Rus qoşunları Bakıda möhkəmləndikdən sonra Şamaxıya istiqamət götürdü. Şeyx Əli xan Zubovun nəzarətinin zəifliyindən istifadə edib qaçmağa nail oldu və mübarizəni davam etdirməyə başladı.

**Şimali Azərbaycan xanlarının Rusiyaya qarşı ittifaqı.** Rus qoşunları əvvəlcə Qurdbulaq yaylağında sonra Pirsaatda düşərgə saldılar. Bu zaman Şimali Azərbaycan xanları və bəzi Dağıstan hakimləri Rusiya qoşunlarına qarşı ittifaq yaratdılar. İttifaq Zubova sui-qəsd təşkil etdi. Zubovu

qətlə yetirmək Ağa Məhəmməd Qacanın tə'qiblərindən Rusiyaya qaçmış və bu vaxtlar Zubovun qərargahında olan Nurəli xana tapşırıldı. Təsadüf nəticəsində sui-qəsdin üstü açıldı, Nurəli xan tutularaq Həştərxana sürgün edildi. Lakin Rusiya işğalına qarşı silahlı mübarizə davam edirdi və bu işdə əvvəlki kimi Şeyx Əli xan başçılıq edir, antirus qüvvələri açıq müharibə üçün birləşdirirdi. Şeyx Əli xan Mustafa xan, Səlim xan və Dağıstanın bə'zi hakimlərlə əlaqə yaratmışdı. Sentyabrın sonunda Şeyx Əli xan Qazıqumux xanı ilə birləşərək Quba xanlığının Alpan kəndi yaxınlığında 500 nəfərlik rus hərbi dəstəsinə ağır zərbə vurdu.

Məğlubiyyətə baxmayaraq rus qoşunları Şimali Azərbaycanda işğalçılıq siyasətini davam etdirirdi. 1796-cı il oktyabr ayının əvvəllərində Zubov knyaz Sisiyanovun başçılığı ilə yeni hərbi qüvvə aldı. Bu, Gəncə xanlığının ələ keçirilməsi üçün imkan yaratdı. Oktyabrın 21-də general Rımski-Korsakovun komandanlıq etdiyi dəstə Gəncəyə yola düşdü. Gəncə tutuldu. Rus qoşunları tədricən hərbi əməliyyatları Cənubi Azərbaycana keçirmək və Qacara zərbə endirmək niyyətində idi. Bunun üçün ordunun qışlamasını tə'min etmək və 1797-ci ilin yazında yenidən hərbi əməliyyatlara başlamaq nəzərdə tutulurdu.

1796-cı ilin noyabrında II Yekaterinanın ölümü vəziyyəti dəyişdi. Hakimiyyətə gələn yeni çar I Pavelin əmri ilə rus qoşunları Şimali Azərbaycandan çıxarılmaya başladı və bu 1797-ci ilin yazınadək davam etdi.

Zubovun komandanlığı ilə rus qoşunlarının işğalçılıq yürüşü, ələ keçirilmiş torpaqlardakı siyasi-iqtisadi tədbirlər, xüsusilə müsəlman əhalisinə qarşı dini ayrı-seçkilik, Cənubi Qafqazda ermənilərə arxalanmaqla güclü xristian dövləti yaratmaq planı öz mənfi tə'sirini göstərdi. Ona görə də XIX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya işğalına qarşı silahlı mübarizə geniş hal aldı.

**Ağa Məhəmməd şahın Şimali Azərbaycana ikinci yürüşü.** Rus qoşunları Azərbaycanın hüddurlarını tərk etdikdən sonra Qacar Cənubi Qafqaza

yeni hücum planını həyata keçirməyə başladı. Ağa Məhəmməd şahın hücumu ərəfəsində Şimali Azərbaycan xanlıqları ağır günlər keçirirdi. Əhali var-yoxdan çıxmış, xanlıqlar iqtisadi cəhətdən zəif düşmüş, talan edilmişdi. Əhali arasında epidemiya yayılmağa başlamışdı.

1797-ci ilin yazında Qacar yenidən Şuşaya hücum etdi. Bu vaxt aclıq və xəstəliyin hökm sürdüyü şəhəri müdafiə etməyin mümkün olmadığını başa düşən İbrahim xan Şuşanı tərk edərək, öz ailəsi ilə birlikdə Car-Balakən vilayətinə getdi. Fransız tədqiqatçısı Jan Küre yazırdı ki, İbrahim xan Qacara möhkəm müqavimət göstərdi, lakin onun nəticəsiz qaldığına əmin olduqdan sonra Şuşanı tərk edərək Cara getdi. Bunu eşidən Qacar Şuşanı tutdu. Şəhərdə qəddar cəza tədbirləri başlandı. Gəncəli Cavad xan və bakılı Hüseynqulu xan, İbrahim xanın vəziri Molla Pənah Vaqif zindana atıldılar.

**Qacanın qətli.** Belə bir şəraitdə Ağa Məhəmməd şah sui-qəsd təşkil edildi və o, öldürüldü. Bir qaynaqda onun öldürülməsindən təfsilat yazılır ki, «...İbrahim xan qaladan çıxıb Balakənə getdikdən sonra, Ağa Məhəmməd şah heç bir maneəyə rast gəlmədən Şuşa qalasına girib bir həftə orada qaldı. Bir gecə xoşu gəlmədiyi bir işə görə Səfərəli bəy və Abbas bəy adlı iki nəfər yaxın xidmətçisinə acıqlanıb dedi: «Səhər açılan kimi hər ikinizə ağır cəza verəcəyəm». Onlar bildilər ki, şah heç vaxt öz dediyindən dönmür. Odur ki, canlarının qorxusundan səhər açılana qədər onu öldürməyi lazım bildilər. Sübh açılan zaman şah yuxuda ikən şahın otağına girib iki xəncərlə onu öldürdülər».

«Batmanqılınc» ləqəbi almış İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Qacanın qaldığı imarətdən Ağa Məhəmməd şahın başını götürüb İbrahim xana göndərmişdi. Qacardan sonra İranda hakimiyyətə gələn Fətəli şah öz mövqeyini möhkəmləndirməklə məşğul olduğundan, müəyyən müddət Şimali Azərbaycana qarşı hərbi qüvvə tətbiq etmədi.

Lakin Şimali Azərbaycan xanlıqları bu cür əlverişli vəziyyətdən xanlıqlarının dirçəlişi naminə



istifadə etmək əvəzinə, bir-birinə qarşı yenidən ara müharibələrinə başladılar.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. Dərbənd nə vaxt və necə zəbt edildi?
2. Şeyx Əli xanın Rusiya işğalına münasibəti necə idi?
3. Rus qoşunlarının Şimali Azərbaycandan geri çəkilməsinin səbəbləri hansılardır?
4. Qacarın Şimali Azərbaycana ikinci yürüşü haqda danışın.

### §20. XANLIQLARIN SOSIAL-İQTISADI VƏZİYYƏTİ

**İqtisadi vəziyyət.** Xanlıqların iqtisadi həyatında əsas yeri kənd təsərrüfatı tuturdu. Əhalinin əksər hissəsi kəndlərdə yaşayır, əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, bostançılıq və sairə ilə məşğul olurdu. XVIII əsrin ikinci yarısında ayrı-ayrı bölgələrdə müəyyən kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə ixtisaslaşma prosesi genişlənməkdə idi. Qarabağ, Gəncə, Quba və Şəki xanlıqlarında dənli bitkilər, Talış xanlığı, Şirvan xanlığının Bərgüşad mahalında çəltik, Dərbənd, Quba və Bakı xanlıqlarında qızıl boya, zəfəran yetişdirilirdi. Şəki və Şirvan yenə də ipəkçilik mərkəzi kimi böyük rol oynayırdılar. Demək olar ki, bütün xanlıqlarda bağçılıq və bostançılıq mühüm yer tuturdu. Azərbaycanın bəzi bölgələrində (Gəncə, Şəmkir, Xəzərsahili ərazilər və s.) əkinçilik tədricən ticarət səciyyəci alırdı.

Kənd təsərrüfatı alətləri hələ təkmil deyildi. Əkinçilikdə xış və kotan əsas rol oynayırdı.

Torpaqların becərilməsində sün'i suvarmadan da istifadə olunurdu. Şamaxı, Cavad, Qazax, Aran Qarabağ, Gəncə, Talış və başqa yerlərdə Kür və Araz çaylarının suyundan istifadə olunurdu. Kür, Araz, Bərgüşad, Əkərə, Tərtər və başqa çaylardan çəkilmiş arxların suyu ilə suvarılan torpaqlar əkin üçün yararlı torpaqların müəyyən hissəsini təşkil edirdi. Qarabağ xanlığında Külək arxı, Luvar arxı, Meymənə arxı, Gəmirçi arxı, Sarı arx, Ayvaz arxı, Taşqay arxı, Müqəddəs arx, Taybaşmaqlı arxı,

Govurarx və s. var idi. Pənah xan və İbrahim xan bu arxların bərpa olunmasına və onlardan istifadəyə xüsusi diqqət verirdilər.

Suvarma şəbəkəsində kəhrizlər də müəyyən yer tuturdu. Geniş suvarma şəbəkəsi kənd təsərrüfatı sahələrində məhsuldarlığın artırılmasında da mühüm amil idi.

Kənd təsərrüfatının digər ən mühüm sahəsi maldarlıq idi. Quba, Qarabağ, Ərdəbil, Şamaxı, Dərbənd, Salyan, Cavad başlıca maldarlıq bölgələri idi.

Balıqçılıq Şimal-Şərqi Azərbaycanda, həmçinin Şəki və Gəncə xanlıqlarında üstünlük təşkil edirdi. Balıq tutulması bəzən yerli və ya rus tacirlərinə iltizama verilirdi. Balıqçılıqda həm muzzdlu, həm də icbari əməkdən istifadə olunurdu.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycan kəndində aqrar münasibətlər sahəsində ciddi dəyişiklər baş vermədi. Dövlət (divan) və saray (xassə) torpaqları xan torpağı adlanmağa başladı. Xanların əlində böyük maddi sərvət cəmlənmişdi.

Torpaq mülkiyyətinin formalarından biri mülk idi. Mülk üzərində mülkədarın, mülk sahibinin tam mülkiyyət hüququ var idi. O, xan qarşısında xidmətlə bağlı deyildi, alınıb-satıla bilirdi.

Torpaq mülkiyyətinin digər forması tiyul idi. Tiyul şərti torpaq mülkiyyəti olub, müəyyən xidmətlərə görə verilirdi. Xan tiyul verərkən onu təliqə adlanan sənədlə təsdiq edirdi. Tiyul tədricən nəqli xarakter alırdı. Naxçıvan xanlığında tiyul digər xanlıqlara nisbətən az inkişaf etmişdi. Tiyulun mülkə çevrilməsi prosesi baş verirdi.

Bu bir tərəfdən inkişafın obyektiv nəticəsi kimi, digər tərəfdən tiyuldarların ictimai-siyasi həyatda mühüm rol oynaması ilə izah olunurdu. Qulluq əyanlarının mülk sahiblərinə çevrilməsi separatizm əhval-ruhiyyəsi yaradırdı.

Müsəlman məscidlərinə və digər dini idarələrə məxsus olan torpaqlar vəqf torpaqları adlanırdı. Torpaqla bərabər, evlər, dükanlar, karvansaralar da vəqf ola bilirdi. Vəqf, xan xəzinəsi xeyrinə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idi.

Kənd icması—camaatı torpağı da mövcud idi. İcma kəndliləri ərazi əlamətinə görə birləşdirirdi. Lakin tez-tez icma torpaqlarının zorla tutulması halları baş verdiyindən onların sahəsi getdikcə azalırdı.

Xanlıqların yaranması şəhərlərin sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi inkişafına şərait yaradırdı. Bu dövrdə XVIII əsrin I yarısında dağıdılmış şəhərlər bərpa edilməyə və hətta Pənahabad (Şuşa) kimi şəhər yüksəlməyə başladı. Şəhərlərin dirçəlməsinin ən mühüm göstəricisi əhalinin sayının artması idi. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Şamaxıda 5—10 min, Bakıda 4—5 min, Şəkiddə 6 min, Şuşa və Dərbənddə hər birində 10 min nəfərədək əhali yaşayırdı.

Azərbaycanda əhalinin əksər hissəsi sənətkarlıqla məşğul olurdu. İri sənətkarlıq e'malatxanaları isə şəhərlərdə idi.

Quba şəhəri və onun ətraf yerlərində karxanalarda əl dəzgahlarından istifadə edilirdi. Orada toxunan «Çiçi» xalçaları xarici bazarlara belə yol tapmışdı.

Şamaxı XVIII əsrin ortalarında əvvəlki şöhrətini bərpa etməyə başlamışdı. Şəhərin sənətkarlıq həyatında ipək parça istehsalı üstünlük təşkil edirdi.

Şəki ipək istehsalı mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdı. Burada ipək parçalar toxunur, mis mə'mulatları, ağacdan şəkəllər düzəldilirdi. Şəki tikmələri də geniş yayılmışdı.

Metal e'malı sahəsində Lahıc kəndi böyük şöhrət qazanmışdı. Lahıcda xəncər, qılınc və çaxmaqlı silahlar, hətta kiçik toplar—zumbraqlar hazırlanırdı. Azərbaycan şəhərlərində metal mə'mulatlardan satılması üçün çoxlu dükən var idi. Qızıl və gümüşdən zərgərlik mə'mulatları hazırlanmasına da xüsusi fikir verilirdi.

Gəncə, Şamaxı, Dərbənd, Şuşa, Cavad kimi maldarlıq bölgələrilə yaxınlıqda olan şəhərlərdə dəri istehsalı və onun e'malı yayılmışdı. Bu sənətkarlıq e'malatxanalarında satış məqsədilə yəhər, başmaq, ayaqqabı, çarıq və başqa məhsullar istehsal olunurdu.

Bakıda boyaqçılıq, Təbriz və Ərdəbildə yun və ipək parçalar, zərgərlik mə'mulatları istehsalı inkişaf etmişdi.

Ticarətin inkişafında da müəyyən dəyişikliklər özünü göstərirdi. Xanlıqlar arasında, həmçinin İran, Türkiyə, Rusiya və başqa ölkələrlə ticarət aparılırdı. Xanlıqlararası ticarət əlaqələri genişləndirdi, lakin hələlik ümummilli daxili bazarın yaranması üçün obyektiv səbəblər tam formalaşmamışdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan xanlıqlarının özünəməxsus pul sistemi formalaşmağa başladı. Pul dövriyyəsinə nizama salmaq məqsədilə xanlıqların mərkəzi şəhərlərində (Şamaxı, Quba, Dərbənd, Şəki, Gəncə, Təbriz və s.) zərbxanalar yaradılmışdı. Zərbxanalarda yalnız mis və gümüş pullar kəsilirdi.

Yerli pul vahidlərlə birgə İran, rus, holland və hind pullarından da istifadə edilirdi.

**Sosial-zümrə quruluşu.** XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycan cəmiyyətinin tədricən İranın tərkibindən çıxaraq müstəqilləşməyə başlanması sosial-zümrə quruluşunda da əks olunurdu. Belə bir şəraitdə Azərbaycanın hakim zümrəsi formalaşmağa başladı. Bu zümrənin başında xanlığın ali hakimi—xan dururdu. Xandan sonrakı yeri sultan və məliklər tuturdu. Bu titullar nəslən keçirdi. Lakin bu hüquq lazım gələn hər bir halda xan tərəfindən təsdiq edilməli idi. Sultanlar və məliklər geniş məhkəmə və inzibati hüquqlarına malik idilər. Qarabağdakı məlikliklərin başçıları, Qəbələdə və Şəki xanlığındakı bə'zi hakimlər də məlik titulu daşıyırdılar.

Ali silkin əsas hissəsini bəylər təşkil edirdi. Onlar irsi və şəxsi bəylərə bölünürdü. Vaxtilə İran şahlarından bəylik titulu alanlar daha varlı və böyük nüfuzlu idilər. Bəylərin mülki hüququ nəslə idi. Bəylər kəndlilər üzərində inzibati polis hakimiyyətinə malik idilər və öz növbəsində xana lazım olan xidmətə hazır olmalı idilər.

Qazax, Şəmşədil və Borçalıda kəndlərin idarəsinə hüququ olanlar ağa adlanırdı. Onlar da bəylər kimi hüquqlara malik idilər.

Bəylər həmçinin böyük siyasi qüvvə idi. Xanın hakimiyyətinin möhkəmliyi xeyli dərəcədə bu



zümredən asılı idi. Bununla birgə xanlar bu və ya digər bəy ailəsinin güclənməsinə ehtiyatla yanaşır, buna yol verməməyə çalışırdılar.

Ali zümre içərisində ruhanilər də mühüm yer tuturdu. Ruhanilər vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idi. Onlar vəqflərin və dini rüsum (zəkat, xüms və s.) hesabına dolanırdılar.

Azərbaycan cəmiyyətinin sosial zümre quruluşunda xüsusi imtiyazlı təbəqə—maafilər fərqlənirdi. Maaf rütbəsi xanlar tərəfindən verilirdi. Onlar xanlıqda polis rolunu yerinə yetirir, qoşunun əsasını təşkil edirdilər. Maafilərin üzərinə qoyulan vəzifəni layiqincə yerinə yetirmək üçün xan onlara torpaq sahələri bağışlayırdı, onları vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edirdi. Adətən, maafıq nəslə keçirdi.

Azərbaycan cəmiyyətinin aşağı zümrəsini kəndlilər təşkil edirdi. Kəndlilər hüquqi və mülki vəziyyətlərinə görə rəiyyət, rəncbər, elat və başqalarına bölünürdü.

Rəiyyətlər kənd icmasının xəzinəyə və ya ali zümərəyə məxsus torpaqlarda yerləşmələrindən asılı olaraq dövlət və sahibkar rəiyyətlərinə bölünürdülər. Xəzinə rəiyyətlərinə nisbətən, sahibkar rəiyyətlərin vəziyyəti daha ağır idi, çünki onlar həm xəzinə, həm də sahibkarlar tərəfindən istismar olunurdular.

Vergilərin miqdarının dəqiq müəyyən edilməməsi onların toplanması zamanı ciddi özbaşınalıqlara gətirib çıxarırdı. Bu da rəiyyətlərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı.

Təsərrüfatı olmayan kəndlilər rəncbər adlandırılırdı. Rəncbərlər sahibkarlardan təsərrüfat fəaliyyəti üçün lazım olan iş heyvanları, əmək alətləri, toxum və s. alır. Bundan asılı olaraq, məhsulun yalnız 1/3-dən 1/2-ədək hissəsi rəncbərlərə çatırdı. Talış xanlığında belə kəndliləri əkər adlandırırdılar.

Qarabağ, Şirvan, Ərdəbil və başqa xanlıqlarda maldarlıqla məşğul olub yarımköçəri həyat sürən əhali elat adlanırdı. Elat bəyin sürüsünü otarır və başqa mükəlləfiyyətlər yerinə yetirir, peşkəş şəklində vergilər verirdi. Elatın vəziyyəti rəiyyətə və rəncbərə nisbətən yüngül idi. Bu, bir tərəfdən hakim təbəqənin əsas gəlirini əkinçi əhalidən toplaması, digər tərəfdən elatın xan qoşununun başlıca hissəsini təşkil etməsi ilə əlaqədar idi.

Azərbaycan kəndliləri hüquqi vəziyyətcə sahibkarlardan şəxsən asılı olmadıqlarından təhkimçilik münasibətləri də yox idi. Sahibkarla kəndli arasındakı münasibət kəndlinin onun torpağından istifadə etməsilə müəyyən olunurdu.

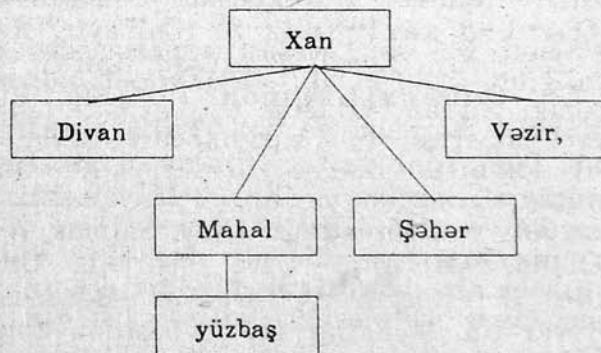
Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-zümre quruluşunda tacirlər, sənətkarlar və şəhər yoxsulları da müəyyən yer tuturdu.

Kəndlilərin və şəhər yoxsullarının ağır vəziyyəti bəzən onları hakim silklərə qarşı mübarizəyə qaldırırdı. Bu mübarizə müxtəlif formada təzahür edirdi. Kəndlilər e'tiraz əlaməti olaraq qaçırdılar, silahlı çıxışlar baş verirdi. Bütövlükdə xanlıqlar dövrü üçün geniş sinfi mübarizə səciyyəvi deyildi.

**İdarəetmə sistemi.** Hakimiyyətin siyasi təşkilinin formalarından biri kimi xanlıq təhkimçiliyə əsaslanırdı. Xanlığın başında qeyri-məhdud qanunverici, məhkəmə və icra hakimiyyətinə malik olan xan dururdu. Bir sıra xanlıqlarda, o cümlədən Şəki, Şirvan, Quba və Qarabağda xanın yanında məşvərətçi rol oynayan divan və ya şura fəaliyyət göstərirdi. Divan və ya xan şurası mühüm dövlət vəzifələrini tutan şəxslərdən ibarət idi. Divanın mövqeyi xanın bu və ya digər qərar çıxarmasına təsir göstərə bilirdi.

İdarəetmə sistemində saray mə'murları geniş yer tuturdu. Onların içərisində vəzir xüsusi mövqeyə malik idi.

#### XANLIQLARIN İDARƏETMƏ SİSTEMİ



Xan sarayında vəzirdən başqa sərkərali (maliyyə işlərinə baxan), eşikağası (xanın şəxsi təsərrüfatının idarəçisi), əmiraxur (baş mehtər), sandıxdar ağası (xəzinədar), anbardar ağası və digər vəzifələr də var idi.

Saray mə'murluğu ilə birgə xanlıqda maliyyə, polis xidməti və hərbi qüvvəyə xüsusi fikir verilir.

Maliyyə fəaliyyətinin əsasını pul sisteminin yaradılması, onun tənzimlənməsi, vergilərin toplanması təşkil edirdi. Bu sahədə naib, yasavul, kəndxudalar və xüsusi olaraq xan tərəfindən təyin olunan sərkərdələr əsas rol oynayır. Natural vergilərin yığılması ilə dağalar məşğul olurdu. Polis xidməti xanın əmirlərinin vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməsinə köməklik göstərir, cəza tədbirlərini icra edirdi.

Xanın hakimiyyətinin əsasını onun hərbi qüdrəti təşkil edirdi. Qoşunun hissəsi maafılar və elatlardan ibarət idi. Müharibələr və böyük döyüşlər zamanı qoşunun daimi hissəsinin sayı artırılırdı. Döyüşçülərin silahlandırılması və xərci əhali hesabına ödənilirdi.

Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara bölünürdü. **İrəvan xanlığında** 14 (Qırxbulaq, Vedibasar, Şəhur, Sürməli, Saathı, Seyidli, Sərdarabad, Talin, Zəngibasar, Abaran, Dərəçiçək, Dərəkənd, Gərnibasar, Göyçə), **Şəki xanlığında** 8 (Şəki, Xaçmaz, Qəbələ, Ərəş, Padar, Ağdaş, Alpout, Göynük), **Gəncə xanlığında** 5 (Samux, Kürəkbasan, Gəncə, Şəmkir, Ayrım), **Qarabağ xanlığında** 21 (Çalbayır, Kəbirli, Cavanşir, Zəngəzur, Mehri, Bərgüşad, Qafan, Qaraçarlı və b.), **Quba xanlığında** 7 (Quba, Rustov, Buduq, Xanlıq, Bərmək və b.), **Talış xanlığında** 6 (Ərkivan, Darı, Alar və b.), **Naxçıvan xanlığında** 5 (Əlincəçay, Naxçıvan, Xoy, Mavazixatın və Dərələyəz), **Xoy xanlığında** II (Xoy, Salmas, Avacıq, Qotur, Ələnd, Çaldıran, Çore və b.), **Urmiya xanlığında** 14 (Mərgəvər, Tərgəvər, Bərdəsur və b.) mahal var idi. Mahallar öz növbəsində kəndlərə bölünürdü.

Mahalların idarəsilə iri torpaq sahiblərindən təyin olunan mahal bəyləri və ya naiblər məşğul olurdu. Bu vəzifə irsi olsa da, hər dəfə xan tərəfindən təsdiq edilməli idi. Kəndlər yüzbaşı və ya kəndxuda, şəhərlər isə kələntər və yaxud qalabəyi tərəfindən idarə olunurdu.

Xanlığın idarəetmə sisteminə çalışanlar demək olar ki, maaş almırdı. Onların xidməti xəzinə üçün toplanan vergi hesabına ödənilirdi.

Xanlığın idarə olunmasında məhkəmə orqanlarının rolu mühüm idi. Məhkəmə sisteminə başlıca yeri şəriət məhkəməsi tuturdu. Bununla yanaşı xanın da bu sahədə müstəsna hüququ var idi. Bəzən məhkəmə funksiyalarını mahal bəyləri də yerinə yetirirdilər.

Xanlığın idarə sistemi bütövlükdə xanın qeyri-məhdud hakimiyyətinin qorunmasına və onun iradəsinin sözsüz yerinə yetirilməsinə əsaslanır və bu vəzifəni kifayət qədər ardıcılıqla yerinə yetirirdi.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. Xanlıqlarda əhalinin əsas məşğuliyyəti hansılar idi?
2. Kənd təsərrüfat istehsalında ixtisaslaşma getdiyini əsaslandırın.
3. Torpaq mülkiyyətinin formalarını sayın.
4. Xanlıqların sosial-zümrə quruluşunun əsas xüsusiyyətləri hansılardır?
5. Xanlıqların idarəetmə sistemində daxil olan əsas orqanlar və onların vəzifələri haqqında nə deyə bilərsiniz?

#### §21. XVIII ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

**Mədəniyyətin inkişafının zəmini.** XVIII əsrdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi sahədəki çətinlikləri, gərgin siyasi hadisələr mədəniyyətə də təsir göstərirdi. Azərbaycan torpaqlarının arası kəsilməyən müharibələr meydanına çevrilməsi mədəniyyət abidələrinin dağılmasına, mədəniyyət xadimlərinin məhvinə, köçürülüb aparılmasına və ya yurdunu tərk etməsinə gətirib çıxarırdı. Bütün bunlar XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafının qarşısını ala bilməmişdi.



XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti Səfəvi və ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi olaraq qalır, digər xalqların mədəni inkişafına əlverişli təsir göstərir və onlarla qarşılıqlı əlaqədə zənginləşirdi.

Xanlıqların yaranması ilə Azərbaycan mədəniyyətində özünəməxsusluq artmağa başladı. Şuşa, Şəki, Quba və başqa şəhərlər mühüm mədəniyyət mərkəzlərinə çevrildilər. Bu dövrün mədəniyyəti ümummillə mədəniyyətin təşəkkülündə böyük yer tutur.

**Maarif. Elm.** Azərbaycan maarif sistemində mövcud ənənəyə görə təhsil müəssisələri ruhanilərin ixtiyarında idi. Məktəblər yoxsullar üçün ümumi idi. Cəmiyyətin varlı təbəqələri isə uşaqlarına təhsili evdə («sər-e xanə») verirdilər. Şagirdlər Qur'anı, klassik Azərbaycan və fars ədəbiyyatından nümunələr öyrənirdilər.

Təhsil müəssisələri başlıca olaraq şəhərlərdə idi. XVII əsrdə Azərbaycanda müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş təhsil müəssisələri XVIII əsrin birinci yarısında baş vermiş viranedicə yürüşlər və döyüşlər nəticəsində dağıdılmışdı. Şəhərlərin viran edilməsi, şəhər əhalisinin qırılması təhsil müəssisələrində də işlərin pozulmasına səbəb olmuşdu.

Xanlıqların meydana gəlməsilə idarəetmə işində savadlı adamlara ehtiyacın artması yenidən məktəb və mədrəsələrin bərpasını zəruri etdi. Bu maarif sahəsində müəyyən inkişafa gətirib çıxartdı. Şəhərlərə nisbətən maarifin zəif inkişaf etdiyi kənd yerlərində də müəyyən irəliləyiş özünü göstərirdi.

XVIII əsrdəki mürəkkəb tarixi şəraitə baxmayaraq Azərbaycan alimləri elmi axtarışlarından qalmır, elmi biliklər xəzinəsini zənginləşdirirdilər. Fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya sahəsində əvvəlki dövrlərdəki nailiyyətlər, qismən də olsa, davam etdirilirdi. Tarix sahəsində də yeni əsərlər meydana gəlirdi. XVIII əsrdə Azərbaycan türkcəsində də tarixi əsərlər yaranması diqqətəlayiq haldır.

Coğrafiya elmi üzrə də əsərlər yaranmışdı. XVIII əsrdə yaşamış coğrafiyaşünas alim Hacı

Zeynalabdin Şirvani dünyanın bir sıra ölkələrinə səyahət etmiş və qiymətli əsərlər yazmışdı.

**Ədəbiyyat və ədəbi dil.** Azərbaycan Səfəvi dövləti məzmunca dəyişib, İran dövlətinə çevrildikdən sonra belə Səfəvi sarayında türk dili mühüm yer tuturdu. Səfəvilərin ana dili olan türk dilinin sarayda geniş yayılmasına baxmayaraq, bu dil dövlət idarələrində az işlənirdi. Odur ki, Azərbaycanda yazılı ədəbiyyat zəifləməyə başladı. Folklor üslubu aparıcı mövqeyə keçdi.

XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış Nişat, Şakir, Məhcur Şirvani və b. yazılı ədəbiyyat ənənələrini davam etdirirdilər.

Xanlıqlar dövrü Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında yeni realist meyillər güclənirdi. Bu meyillər Arif Təbrizi, Arif Şirvani, Ağa Məsih Şirvani və başqa şairlərin yaradıcılığında üzə çıxırdı. Lakin onun zirvəsi Molla Vəli Vidadi (1709—1809) və Molla Pənah Vaqifin (1717—1797) yaradıcılığı idi.

Vidadinin Vaqiflə deyişməsi, «Vaqif», «Çoxdandır», «Durnalar» və başqa bu kimi şe'rləri onun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Azərbaycan ədəbiyyatında qoşma və gəraylılar müəllifi kimi məşhur olan Vidadinin yaradıcılığı lirik məzmunu ilə diqqəti cəlb edir, bəzən də şair bədbinliyə qapılırdı. Bu isə xanlıqlar dövründəki ara müharibələri ilə haqsız tökülən qanlarla Vətənin ağır günlərilə əlaqədar idi.

M. P. Vaqifin həyatının otuz ili Qarabağ xanlığı ilə bağlı olmuşdur. O, 1759-cu il «Eldöndü»sü zamanı Qazaxdan Qarabağa gəlmiş, 1769—1770-ci illərdən saraya cəlb edilmiş, ömrünün sonunadək Şuşada yaşamışdır. Vaqifin Qarabağdakı hörmət və nüfuzu «Hər oxuyan Molla Pənah olmaz» kimi zərb məsəlin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bütövlükdə Vaqifin yaradıcılığını dövrünün bədii salnaməsi adlandırmaq olar. Vaqif siyasi xadim kimi Azərbaycan xanlıqları arasında dostluq münasibətlərinin yaranmasına çalışırdı. Lakin XVIII əsrin ikinci yarısında hökm sürən ara müharibələri şəraitində buna nail olmaq çətin idi. Vaqifin sarayda yüksəlməsinə, xanlığın idarə olunmasında mühüm roluna baxmayaraq, bu

onun doğma xalqının vəziyyətini obyektiv təsvir etməyə mane olmurdu. Şair «Görmədim» müxəmməsində deyir:

*Mən cahan mülkündə mütləq doğru halat görmədim  
Hər nə gördüm, ayri gördüm, özgə babat görmədim.*

XVIII əsrdə şifahi xalq yaradıcılığı da inkişaf edirdi. Şifahi xalq yaradıcılığı Azərbaycan əhalisinin geniş hissəsinin arzu və iradəsini ifadə edir, ictimai-siyasi həyatın ən mühüm hadisələrini bədii cəhətdən tərənnüm edərək, xalq yaddaşında əbədiləşməsinə, onun tarixi dərslərindən nəticələr çıxarılmasına nail olmağa çalışırdı.

Bu dövr şifahi xalq poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri XVII əsrin sonu—XVIII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Xəstə Qasım idi. Xəstə Qasım Təbrizin yaxınlığındakı Tikmədaş kəndində dünyaya göz açmış, Azərbaycan torpağını qarış-qarış gəzərək onun gözəlliyini, dərd-sərini xalq yaradıcılığı nümunələrində əbədiləşdirmişdir.

**Azərbaycan kitabı.** Avropada kitab çapının XV əsrin ortalarından məlum olmasına baxmayaraq, Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda bu sahədə ənənəvi üsullardan istifadə olunurdu. Kitab evləri—kitabxanalara böyük diqqət və qayğı göstərilirdi. Şah İsmayıldan başlayaraq dövrün ən görkəmli adamlarını saray kitabxanasının kələntəri—himayəçisi təyin edirdilər. Bu da kitabxana işinin və kitab mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanası dünya şöhrəti qazanmışdı. XVIII əsrdə bu kitabxanada minlərlə nadir kitab var idi. Şah Sultan Hüseynin (1694—1722) ölümündən sonra kitabxanaya münasibət dəyişdi, baxımsızlıq üzündən kitabxanada işlər pozuldu. Azərbaycan xalqının bu misilsiz mədəniyyət xəzinəsinin faciəli taleyi bununla bitmədi. Kitabxana 1828-ci ildə ruslar tərəfindən ələ keçirilərək Sankt-Peterburqa köçürüldü.

Bu dövrdə Azərbaycan (türk) dilinə kitab tərcümə işində də müsbət hadisələr baş verirdi. «Kəlilə və Dimnə» kimi ibrətamiz kitabın tərcüməsi xüsusilə diqqətəlayiq idi.

Kitabların oxucular içərisində yayılmasında onun üzünü köçürənlər mühüm yer tuturdular. Bu kitab çapını əvəz edə bilməsə də, kitabların çoxaldılmasında yeganə üsul idi. Ona görə də xəttatlıq mədəni həyatda mühüm yer tutmaqda davam edirdi.

**İncəsənət.** XVIII əsr Azərbaycan incəsənətinin ən mühüm sahələrindən biri musiqi idi. Bu dövrün hadisələri musiqiyə də öz təsirini göstərmiş, musiqidə şikayət və inilti, bununla birgə azadlıq mübarizəsinə çağırış motivləri əks olunmuşdu. Azərbaycan muğam musiqisinin əvvəlki kimi böyük şöhrəti var idi. Muğamlara təsniflər də qoşulurdu. Muğamların ifası xanəndəlik sənətinin təkmilləşməsinə tələb edirdi.

Aşiq yaradıcılığının inkişafı aşiq musiqisinə də təsir göstərirdi. Aşıqlar məclislərdə dastanlar və yeni-yeni mahnıların çıxış edirdilər. Aşiq sənətinin inkişafı sazın da təkmilləşməsinə səbəb oldu. XVIII əsrdə sazla birlikdə kamança, balaban, zurna, tütək, nağara, dəf kimi musiqi alətlərindən istifadə olunurdu.

XVIII əsrdə Azərbaycanda dekorativ tətbiqi sənət sahələrində (xalçaçılıq, toxuculuq, metaldan ev avadanlığı, silah, bəzək əşyaları düzəldilməsi və s.) müəyyən irəliləyiş özünü göstərirdi.

XVIII əsrin ikinci yarısında dekorativ tətbiqi sənət sahələrində yerli xüsusiyyətlər özünü büruzə verməyə başlayır. Bütün islam dünyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da təsviri sənət başlıca olaraq ornamental dekorativ səciyyə daşıyırdı. Azərbaycan şəhərlərindəki saraylar, yaşayış evləri və ictimai binalar üzərindəki rəsmlərdə bu özünü aydın göstərir. Lakin divar rəsmləri içərisində müharibə və ov səhnələri, musiqi məclisləri və bu kimi süjetli kompozisiyalara da rast gəlmək olur. Tədqiqatçıların fikrincə «XVIII—XIX əsr divar rəsmlərinin bütün keyfiyyətlərini, üslub xüsusiyyətlərini tam və parlaq şəkildə özündə əks etdirən ən səciyyəvi əsərlər Şəkiddə xan sarayı və Şəkixanovların evində, Şuşada Mehmandarovların və Səfibəyovun evində saxlanmışdır».



Azərbaycan ərazisindəki dağıdıcı müharibələr köhnə me'marlıq abidələrini xarabazara çevirir və yeni tikinti işlərinin aparılmasını çətinləşdirirdi. Bununla birgə me'marlıq—tikinti işlərinin qarşısını tamam almaq mümkün olmamış, az da olsa bu sahədə diqqətəlayiq abidələr yaradılmışdı.

Xanlıqlar dövründə mərkəzi şəhərlərdə me'marlıq tikinti işləri aparılmasında nisbətən irəliləyiş baş verdi. 1762-ci ildə Şəkiddə dövrün əsl görkəmli me'marlıq abidəsi olan Şəki xan sarayı tikildi.

Qarabağ, Bakı, Quba və digər xanlıqlarda da me'marlıq—tikinti işlərində müəyyən uğurlar var idi. 1760-cı ildə İrəvanda tikilmiş Göy Məscid Azərbaycan me'marlığının görkəmli nümunələrindən idi. Xanlıqda tikinti işini genişləndirmək üçün Xoylu Əhməd xanın baş me'marı İrəvana dəvət edilmişdi. 1791-ci ildə xan sarayının güzgülü salonu, yay imarəti tikilmişdi.

Azərbaycanın cənub xanlıqlarında da tikinti-me'marlıq sahəsində müəyyən işlər görülmüşdü.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərən amillər hansılardır?

2. XVIII əsrdə folklor üslubunun aparıcı mövqeyə keçməsinə nə ilə izah etmək olar?

3. M. P. Vaqifin yaradıcılığında dövrün tarixi hadisələrindən hansıları öz əksini tapmışdır?

4. Azərbaycan incəsənətinin inkişafında o dövrə xas olan yenilikləri göstərin.

## IV FƏSİL

### RUSİYANIN ŞİMALI AZƏRBAYCANI İŞGALI

#### AZƏRBAYCANIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ. XANLIQLAR DÖVRÜHYH BAŞA ÇATMASI (XVIII əsrin sonu—1828-ci il)

#### §22. XVIII ƏSRİN SONU—XIX ƏSRİN BAŞLANĞICINDA AZƏRBAYCANIN DAXİLİ VƏ BEYNƏLXALQ VƏZİYYƏTİ

**Daxili vəziyyət.** Ağa Məhəmməd şah Qacar öldürüldükdən sonra bölgədə siyasi vəziyyətin dəyişməsi hər şeydən əvvəl özünü Qarabağın mərkəzi Şuşada göstərdi. Bakı və Gəncə xanları öz xanlıqlarına qayıtdılar. Qarabağda isə İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy hakimiyyəti ələ keçirdi. Lakin az sonra İbrahim xan yaxın adamları ilə birgə Şuşaya qayıtdı. Məhəmməd bəy isə Şəki xanı Məhəmmədhəsən ağaya pənah apardı. Lakin Məhəmmədhəsən ağa onu tutdu və Şirvan xanı Mustafa xana verdi. Mustafa xan isə onu öldürdü və xanlar arasındakı ziddiyyətlər yenidən kəskinləşdi.

Xanlıqlar arasında ədavətin səbəbləri getdikcə üzə çıxdı. Şirvan xanı Mustafa xan Şəki xanı Səlim xanı Şəkiddən qovub onun qardaşı kor Məhəmmədhəsən xanı hakimiyyətə gətirdiyinə, həm də İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəyi qətlə yetirdiyinə görə Qarabağ xanının düşməyinə çevrilmişdi. Məhəmmədhəsən xan və Cavad xan da İbrahim xanla əvvəlki düşmənçiliklərini davam etdirirdilər.

Bakı xanlığında Hüseynqulu xan və II Mirzə Məhəmməd xan arasında mübarizə gedirdi. Bu xanlığın bölüşdürülməsi ilə nəticələndi.

Təbriz və Xoy əyalətlərini idarə edən Cəfərqulu xan Dünbuli, Səraba hücum edib onu xaraba qoydu. Cəfərqulu xan düşməni Sadıq xanla birləşib şaha qarşı çıxdı. Lakin Sadıq xan Cəfərqulu xandan ayrılaraq, şahın hüzuruna gəldi və elə burada da öldürüldü. Cəfərqulu xan isə Xoyu ələ keçirməyə nail oldu. Abbas Mirzə onu məğlub edərək buradan Makuya, oradan da Türkiyə sərhəddinə qovdu.

Qubalı Şeyx Əli xan, Şirvan xanı Mustafa xan və Tahş xanı Mir Mustafa xan arasında da ziddiyyətlər kəskinləşdi. Şeyx Əli xan Salyanı tutdu. Mustafa xan Şeyx Əli xanın geri qayıtmasından istifadə edib Salyanı ələ keçirdi.

Azərbaycan əhalisinin vəziyyəti də olduqca ağır idi.

1799-cu ildə Şirvanda baş vermiş taun xəstəliyi kütləvi insan tələfatı ilə nəticələnmişdi.

1800-cü ilin əvvəllərində Dərbənddə də taxıl qəhətliyi oldu.

Xanlıqların apardığı müharibələr xeyli adamı dinc əməkdən ayırır, iqtisadiyyata ağır zərbə vururdu. Hərbi xərclər də əhalinin üzərinə düşür və onu var-yoxdan çıxarır, narazılıq yaradırdı.

Beləliklə, Ağa Məhəmməd şah Qacarın öldürülməsindən sonra daha da kəskinləşən ara müharibələri, ağır sosial-iqtisadi vəziyyət ölkəni taqətdən salır, gözü Azərbaycanın torpaqlarında olanların buraya nüfuzu üçün şərait yaradırdı. Belə bir vəziyyət özlüyündə xanlıqların müstəqilliyini təhlükə altında qoyurdu.

*Hacı Şeyx Həsən Mollazadə (1853—?)—Azərbaycan tarixçisi. Bir müddət qazi işləmiş, sonralar şeyxülislam seçilmişdi. Onun dörd cildlik «Zübdət üt-təvaxix» (1905—1913) əsərində ən qədim dövrlərdən başlamış XX əsrin əvvəllərindəki islam ölkələrində baş vermiş hadisələrdən bəhs olunur. Dördüncü cildin birinci hissəsində Teymurun hərbi yürüşlərindən, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərindən, Nadir şahın fəaliyyətindən danışılır. Əsərdə tarixi faktların çox vaxt dini baxımdan şərh edilməsinə baxmayaraq, Şeyx Şamil hərəkəti, Rusiyanın Azərbaycanı işğalı, 1905—1911-ci illər İran inqilabı və s. haqqında obyektiv məlumat verilmişdir.*

**Beynəlxalq münasibətlər.** Böyük fransa inqilabı (1789—1794) və onun nəticələri beynəlxalq münasibətlərə həlledici təsir göstərdi. Onun ideyalarına qarşı mübarizədə antifransız koalisiyası yarandı. Fransanın Avropada və Şərqdə yürütdüyü işğalçılıq siyasəti bu koalisiyanı daha da gücləndirdi. Rusiya, İngiltərə və Avstriya blokunun 1798—1799-cu illərdə Fransa ilə apardığı müharibə başa çatdıqdan sonra, beynəlxalq vəziyyətdə yeni dəyişikliklər baş verdi. Rusiya—İngiltərə münasibətlərinin kəskinləşməsi zəminində rus-fransız yaxınlaşması başlandı. I Pavelin 1801-ci ilin martında öldürülməsi ilə Rusiya—İngiltərə münasibətləri nizama salındı. İranda nüfuz uğrunda mübarizə də genişləndi.

1800-cü ilin dekabr və 1801-ci ilin yanvarında İngiltərə ilə İran arasında müqavilələr imzalanmışdı. Lakin Rusiya ilə İngiltərənin yaxınlaşması ingilislərin İranda siyasətinin zəifləməsinə səbəb oldu. Bundan istifadə edən Fransa İranda üstünlüyə nail oldu.

XVIII əsrin sonu—XIX əsrin başlanğıcındakı belə bir ziddiyyətli və qeyri-sabit beynəlxalq şəraitdə Cənubi Qafqaz məsələləri, o cümlədən Azərbaycan mühüm yer tuturdu. Bu, Azərbaycanın mühüm strateji mövqedə yerləşməsi və başqa mühüm amillərlə əlaqədar idi.

Vahid Azərbaycan dövlətinin olmaması xarici siyasətdə də özünü göstərirdi. Azərbaycan xanlıqları özlərini qoruyub saxlamaq üçün ölkəyə göz dikmiş müxtəlif qüvvələr arasında manevr edirdilər. Bu qüvvələri bir tərəfdən İran və Türkiyə, digər tərəfdən isə Rusiya, İngiltərə və Fransa təmsil edirdilər.

Əlbəttə, belə bir şəraitdə İran və Türkiyə Azərbaycanın istiqlaliyyəti üçün təhlükəli deyildi, çünki bu dövlətlər bəhs edilən dövrdə işğalçılıq siyasəti yeritmirdilər. Avropa dövlətləri isə, əksinə, müstəmləkələr ələ keçirmək uğrunda geniş müharibələr başlamışdılar. İngiltərə və Fransanın Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana münasibəti onların bilavasitə İranda mövqeləri ilə müəyyən edilirdi. Azərbaycana qarşı əsas təhlükə şimalda—çar Rusiyası idi. Rusiyanın işğalçılıq planları Rusiya—İran münasibətini pisləşdirmişdi.



**Rusiya-İran münasibətləri və Azərbaycan.** Həm Rusiya, həm də İran hökmdarlarının ölümü bu dövlətlər arasındakı münasibətlərə və onların Azərbaycana dair siyasi xəttinə mühüm təsir göstərdi. Rus çarı I Pavel və İran hökmdarı Fətəli şah sələflərinin müharibə siyasətindən, strateji məqsədlərə dinc yolla çatmaq siyasətinə keçdilər.

I Pavel öz siyasi istəyini Qafqaz xəttindəki qoşunların komandanına göndərdiyi fərmanda Rusiyaya meyl göstərən Azərbaycan və Dağıstan hakimlərindən asılı olan federativ dövlət təşkil edilməsini irəli sürdü. I Pavelin Rusiyanın himayəsi altında federativ dövlət yaratmaq siyasəti təsadüfi deyildi. Bu həmin torpaqların Rusiyanın tərkibinə qatılması üçün zəmin hazırlamalı həm də həmin torpaqların işğalına keçid olmalı idi.

Ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarının Rusiya ilə danışıqlar aparmaq üçün Peterburqa nümayəndə hey'əti göndərməsinə və bəzən Rusiyanın himayəsinə keçməsi haqqında razılığınə baxmayaraq, 1802-ci il Georgiyevsk müqaviləsinədək real iş görülmədi.

Fətəli şah İranda taxta çıxdıqdan sonra, mərkəzdənqaçma qüvvələrini zəifləndirmək və hakimiyyətini möhkəmləndirmək onun başlıca qayğısı oldu. Buna görə də o, Rusiya ilə münasibətləri də nizama salmağa çalışdı. Real vəziyyət Fətəli şahın Azərbaycan xanları ilə münasibətinə müsbət təsir göstərirdi. Şimali Azərbaycan xanlıqları ilə sülh münasibətləri yaradıldı. Lakin Rusiyanın təcavüzkar xətti bu münasibətlərin yenidən pozulmasına səbəb oldu.

1801-ci ilin yanvarında Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında I Pavelin verdiyi manifest Pavel sui-qəsd nəticəsində öldürüldüyündən, həyata keçirilmədi. Rusiyada hakimiyyətə çar I Aleksandr (1801—1825) keçdi.

**Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi və Azərbaycan.** I Aleksandr hakimiyyətə gəldikdən sonra 1801-ci il sentyabrın 12-də Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest və fərman verdi. Azərbaycan torpaqları Qazax və

Şəmsədil sultanlıqları da Şərqi Gürcüstanın tərkibində getmişdi. Manifestə əsasən Baqrationlar sülaləsi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Kartli-Kaxeti çarlığı ləğv edildi. 1803—1804-cü illərdə Minqreliya və Quriya, həmçinin İmeretiya Rusiyanın himayəsinə qəbul edildi.

Beləliklə, Rusiya Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün strateji cəhətdən əlverişli meydan yaratdı. Bu Orta Şərqdə Rusiyanın nüfuz dairəsi uğrunda mübarizəsini asanlaşdırdı, həm də Rusiya Azərbaycan xanlıqlarına dair müəyyən edilmiş proqramı həyata keçirməyə başladı. 1802-ci il sentyabrın 11-də P. D. Sisiyanovun Qafqaza baş komandanı təyini edilməsi ilə bu iş daha da sür'ətləndi. I Aleksandrın bu vəzifəyə Sisiyanovu təyini etməsi təsadüfi deyildi. O, mənşəcə gürcü olub, qədim knyaz familiyasına məxsus idi. II Yekaterinanın göstərişilə V. Zubovun yürüşündə iştirak etmiş, 1796—1797-ci illərdə Bakı qalasının komendantı olmuşdu.

Sisiyanov özündən razı, həm də qəddar bir hərbiçi idi. O «mən hərbi meydanımı sevirəm, qoy qan çaylara tökülsün, kəsilmiş insan başları alma kimi ayaqlar altında diyirlənsin» deməkdən zövq alır və bunu öz fəaliyyətində həyata keçirməyə çalışırdı.

İran bu siyasətlə razılaşmayaraq, Avropa dövlətlərinin köməyinə arxalanmaqla Gürcüstanı Rusiya hakimiyyətindən qurtarmağa çalışır, antirus hərəkətinə yardım göstərirdi.

Azərbaycan xanlıqları ilə dil tapmağa xüsusi diqqət verilirdi. 1802-ci ildə Qarabağ və Bakı xanlıqlarına İrana tabe olmaq haqqında təkliflər edildi.

**1802-ci il Georgiyevsk müqaviləsi.** I Aleksandrın tapşırığı ilə Sisiyanov 1802-ci ilin dekabrında Georgiyevskdə xanlarla danışıqlara başladı. Görüşə Quba, Dərbənd, Talış xanları və Dağıstanın bəzi hakimləri gəlmişdilər. Bakı xanı görüşə gəlmədi. Dekabrın 26-da imzalanmış müqaviləyə görə onu imzalayan xanlar və hakimlər aralarındakı düşmənçiliyi, narazılığını, mübahisələri və s. kənara qoymalı və ara müharibələri aparmamalı, ortaya çıxan

mübahisələr yalnız dinc yolla həll edilməli idi. İranın hücum edəcəyi halda ona qarşı birgə çıxış etmək ayrıca göstərilirdi. Müqavilədə ticarətin inkişaf etdirilməsindən, dənizçiliklə bağlı məsələlərdən və s.-dən bəhs olunurdu.

1803-cü ildə Bakı xanlığı ilə də belə bir müqavilə imzalandı.

Georgiyevsk müqaviləsi bağlandığı vaxtdan əhəmiyyətsiz bir sənədə çevrildi. Müqaviləyə qoşulan xanlıqlar İranın deyil, məhz Rusiyanın təcavüzünə məruz qaldılar. Ona görə Georgiyevsk müqaviləsi qüvvəsini itirdi.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. XVIII əsrin sonu və XIX əsrin başlangıcında Azərbaycanın daxili vəziyyəti necə idi?
2. Azərbaycanın dövlətlərarası münasibətlərdə mühüm rolunu nə ilə izah olunur?
3. Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi Azərbaycan xanlıqlarının siyasi həyatına necə təsir göstərdi?
4. 1802-ci il Georgiyevsk müqaviləsinin məqsədlərini açıqlayın.

### §23. ŞİMALİ AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞGALININ BAŞLANMASI

**Car-Balakənin işğalı.** Rusiya Şərqi Gürcüstanda möhkəmləndikdən sonra, əslində Azərbaycanla müharibəyə başladı. İlk hədəf kimi Car-Balakən seçildi. Bu təsadüfi deyildi, bura hərbi-strateji və siyasi məqsəd daşıyırdı. Şərqi Gürcüstanla həmsərhəd olan Car-Balakən rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsində maneə olub, İran və Türkiyənin Rusiyaya qarşı mübarizəsində mühüm rola malik idi. Şərqi Gürcüstanda hakimiyyətinin itirilməsilə razılaşmaq istəməyən və çar Rusiyası əleyhinə müqaviməti davam etdirən gürcü şahzadəsi Aleksandr da Carda idi.

Sisiyanov Car-Balakənin işğalına göndərilən qüvvələrə general Qulyakovu komandir təyin etdi. Qulyakovun komandanlığı altında 8 top, 1500-dək piyada, 200-dək kazak və 4500 gürcü milisi var idi. 1803-cü il martın 2-də hücum başlandı. Martın

8-də Balakən tutuldu və dağıldı. Bundan sonra təslim haqqında Cara ultimatum verildi. Martın 29-da Car təslim oldu. Aprel ayının 12-də Tiflisdə Rusiya və Car-Balakən arasında «andlı öhdəlik» imzalandı. Camaat 220 pud barama verməli, Tiflisə girovlar göndərməli və ərazisində rus qoşunlarını yerləşdirməli idi. Car-Balakənin tutulması Azərbaycanın sonrakı işğalını nisbətən asanlaşdırdı. Təsədüfi deyil ki, Sisiyanov Xarici işlər kollegiyasına bu qələbənin «xüsusi diqqətə layiq olduğunu» yazmışdı.

«Andlı öhdəliyin» şərtləri Car-Balakən üçün ağır olduğundan, onu yerinə yetirmək çətin idi. Rusiya müəyyən edilmiş baramanı vaxtında ala bilmirdi. Bu da Sisiyanovun Car-Balakən camaatına hədələyici məktublar yazmasına səbəb oldu. Lakin o, bununla kifayətlənməyərək yenidən hərbi müdaxiləyə əl atdı. Qulyakov 2500 nəfərlik qüvvə ilə 1804-cü il yanvarın əvvəllərində yenidən Car-Balakənə yürüşə başladı. Əhalinin tərki etdiyi Car tutuldu. Qulyanov camaatın müqavimətini qırmaq üçün təqiblərə başladı. Lakin 1804-cü il yanvarın 15-də o, carlılar tərəfindən öldürüldü. Vəziyyəti belə gören Sisiyanov Car-Balakən camaatı ilə barışıq bağladı.

Car-Balakəndən sonra İlisu sultanlığı da Rusiyanın təbəəliyinə keçməyə məcbur oldu.

**Gəncənin tutulması. Cavad xan.** Sisiyanovun hərbi-strateji planında Gəncənin işğalı mühüm yer tuturdu. Bu planın həyata keçirilməsində Gəncə ermənilərinə böyük ümid bəslənirdi. Ermənilər Ümumrusiya taxt-tacının müdafiəsi üçün ayağa qalxmaq barədə müraciət edilmişdi. Sisiyanov əvvəlcə Gəncəni dinc yolla ələ keçirməyə cəhd göstərdi. Bunun üçün Gəncə xanı Cavad xana (1785—1804) hədələyici məktublar yazaraq, təsir göstərməyə cəhd etdi.

*Sisiyanovun 1803-cü il noyabr ayının 29-da yazdığı ikinci məktubda deyilirdi: «...mən öz arzumla gəlmişəm ki, şəhərinizi Avropa adəti üzrə tutum. Basqına, insan qanı tökməyə başlamazdan əvvəl e'tiqadına və məzhəbimə görə təklif etməliyəm ki, şəhəri dava-dalaşsız təhvil verəsiniz. Cizdən ikicə söz tələb edirəm. Birini seçin: «hə» və «yox». Yə'ni təslim olursuz, ya yox?... Sizin təslim olmağınızı qabaqcadan müəyyən etmişəm və yalnız onda mənim*



*lütfkar padşahının sonsuz şafqət və məhəbbətini görəcəksiniz. Yox imtina etsəniz, baxtinizdən küsün. Vaxtı ilə İzmayıl, Varşava və bir çox digər şəhərlərin də aqibəti belə olmuşdu. Sabah günortayadək cavab almasam, od-alov yağacaq. Gəncəyə qılnc və atəş gətirmişəm. Onda görəcəksiniz ki, sözüüm üstündə necə dura bilirəm».*

Cavad xan Sisiyanovun hədələrini əsaslandırılmış və ləyaqətli cavablarla alt-üst etdi. O, 1803-cü il dekabrın 28-də şəhəri təslim etmək haqqındakı təklifə belə cavab verdi: «O ki, qaldı şəhərin təhvil verilməsinə, xam xəyaldan əl çək. Gəncəyə yalnız meyidimin üstündən keçib girə bilərsən. Bildin? Mən öləndən sonra. Özgə cür yox!».

Sisiyanov bu yolla Gəncənin ələ keçirilməsinə nail olmayacağını görüb, hücumla başladı.

Rus qoşunlarının tərkibində 11 topu olan 6 piyada batalyonu, 3 eskadron və 200-dək kazak var idi. İlk döyüş Gəncənin iki verstliyindəki Quluqobu adlı yerdə baş verdi. Cavad xan düşməne ciddi müqavimət göstərdi. Lakin düşmən onu sıxışdırmağa başladı. Cavad xan Gəncə qalasına çəkildi.

1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə düşmən iki dəstəyə bölünərək Gəncə qalasına hücumla keçdi. Qarabağ qapısı tərəfdən hücum edən dəstəyə general S. A. Portnyakin komandanlıq edirdi. Cavad xanın burada toplanan əsas qüvvələri iki dəfə Portnyakinin hücumunu dəf edə bildi, yalnız üçüncü hücumda ruslar şəhərə daxil ola bildilər.

Düşmənin digər hissəsi Tiflis qapıları səmtindən hücum edirdi. Onlar əsas qülləni tutduqdan sonra döyüş daha da şiddətləndi. Müdafiəçilərin ön hissəsində olan Cavad xan yaralandığına baxmayaraq, son nəfəsinədək əlində qılnc düşməne müqavimət göstərdi. Cavad xanın oğlu Hüseynqulu ağa da vuruşda həlak oldu.

Vuruş Gəncənin küçələrinə keçdi. Əhali hər bir küçə, hər bir ev uğrunda mərdliklə döyüşürdü. Lakin Gəncəni düşmənlərdən xilas etmək mümkün olmadı. Gəncə döyüşündə 1500-dən çox adam həlak oldu.

Gəncə işğal edildikdən sonra qalanın müdafiəçiləri arasında olan Cavad xanın arvadı Bəyimxa-

nım ərinin və oğlunun meyitlərinin döyüş yerindən saraya gətirilməsinə nail olmuşdu. Bu zaman Sisiyanov ağlaşma səsinə xanın cənazəsi olan otağa gəlib çıxdı. Sisiyanovu görən Bəyimxanım onu qılnc ilə öldürməyə cəhd göstərdi. Bu hadisənin şahidi olan bir rus generalı yazırdı ki, «Pavel Dmitriyeviçin yanında yavəri olmasaydı, o, qəhrəman tatar (azərbaycanlı—red.) xanın qəhrəman zövcəsinin qılncından salamat qurtarmayacaqdı. Əsgər ortaya girmiş, endirilmiş qılnc ona dəymişdi. Biz qalanı zəbt etmişdikse də, bu tatar qadını özünü qalib kimi aparırdı və əmr etdi ki, onun otağından çıxacaq. O nə ərinin, nə də oğlunun meyitləri üstə ağlamırdı. Yanaqlarında bir qətrə də olsun göz yaşı görmədim. Ağlayanlar saray adamı idi... İgid xanın dəfnindən bir gün sonra biz onun zövcəsinə başsağlığı verməyə gəldik. O, başdan-başa qara paltar içində idi, bizə qatil kimi baxırdı. Buna onun haqqı vardı...».

Xan və onun oğlu yanvarın 5-də Şah Abbas məscidinin həyətinə dəfn edildilər. Amansız düşmənlə qeyri-bərabər döyüşdə həlak olmağına baxmayaraq, Cavad xanın qəhrəmanlığı Azərbaycan tarixinin unudulmaz səhifələrindədir.

Gəncənin işğal edilməsi çar Rusiyası üçün böyük əhəmiyyətə malik oldu. Azərbaycanın digər xanlıqlarının taleyi də faktiki olaraq həll edildi. Rus qoşunlarının Xəzər sahillərinə çıxıb Həştərxanla əlaqələri təmin etməsinə şərait yarandı. Cənubi Azərbaycana da yol açıldı.

Ona görə də, çar hökuməti Gəncə xanlığı üzərində qələbəni yüksək qiymətləndirərək, onu xüsusi qeyd etmişdi. Bu qələbəyə həsr edilmiş medal təsis olundu. Gəncə xanlığı ləğv edildi. Qədim Azərbaycan şəhərinin adı çariça Yelizaveta Alekseyevnanın şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Gəncə sözünü dilinə gətirənlər cərimə edilməyə başlandı. Lakin çarizm istədiyinə nail ola bilmədi. Gəncə Azərbaycan xanlığının istiqlaliyyət uğrunda mübarizəsində mühüm mərkəzlərdən biri kimi qalmaqda davam edirdi.

### Sual və tapşırıqlar:

1. Çarizmin Şimali Azərbaycana ilk silahlı hücumunun Car-Balakən camaatına yönəlməsini nə ilə izah etmək olar?
2. Cavad xanın rus qoşunları ilə qeyri-bərabər döyüşünün əhəmiyyəti haqqında danışın.
3. Çarizm Gəncənin işğalını necə qeyd etdi?

### §24. 1804—1813-CÜ İLLƏR RUSIYA-İRAN MÜHARİBƏSİ. GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİ

**Müharibənin səbəbləri.** Gəncənin tutulması və Rusiyanın getdikcə Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi İrani qət'i tədbir görməyə məcbur etdi. Çünki İran qonşuluğunda Rusiya kimi dövlətin hökmranlığının bərqərar olmasını sakitliklə qəbul edə bilməzdi. Beynəlxalq vəziyyət də İranın Rusiyaya qarşı çıxmasına şərait yaratdı.

Müharibə hər iki tərəfdən ədalətsiz idi, çünki, özgə torpaqlarının ələ keçirilməsi uğrunda gedirdi. Eyni vaxtda İranla bərabər, Rusiya Azərbaycan xanlıqlarına qarşı da müharibəni davam etdirir, onların ərazisini ələ keçirərək Rusiyaya qatır, yerli xalqın mənafeyini tapdalayırdı. Rusiyanın ələ keçirdiyi torpaqların etnik mənsubiyyətə görə vahid inzibati ərazidə birləşdirməməsi də Balkanlarda olduğu kimi dövlət qurumları yaratmağa səy etməməsi də deyilənləri təsdiq edir.

**Müharibənin başlanması və ilk döyüşlər.** 1804-cü ilin mayında İran rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Rusiya bu tələbi rədd etdi. 1804-cü il iyunun 16-da iki dövlət arasındakı diplomatik münasibətlər kəsildi, müharibə başlandı. İran qoşunlarına şahın oğlu Abbas Mirzə başçılıq edirdi, 1804-cü il yayın əvvəllərində rus qoşunları İrəvan xanlığına hərəkət etdi.

İyulun 23-də Eçmiədzin monastırının yaxınlığında ilk döyüş baş verdi. İrəvanın 5—6 km-liyində yerləşən Qəmərli kəndində daha bir döyüş oldu. İyulun 29-dan 30-na keçən gecə tərəflər arasında 14 saatdan çox davam edən qanlı döyüş baş verdi. Bu döyüşlərdə İrəvan qalasını tutmaq mümkün olmadı və sentyabrın 4-də rus qoşunları oradan geri çəkildi.

**Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlığının Rusiya ilə müqavilələri.** Gəncə işğal edildikdən sonra Sisiyanov İbrahim xana təzyiqlə gücləndirməyə başladı. Qarabağda vəziyyətin mürəkkəb olduğu bir dövrdə—1804-cü ilin əvvəllərində, mayor Lisaneviç Rusiya təbəliyini qəbul etmək təkliflə Qarabağ xanlığına gəldi. İbrahim Xəlil xanın şərtinə görə İran qoşunları ona qarşı çıxardısa ruslar xana kömək etməli idilər. Ona görə Lisaneviçin komandanlığı ilə Qarabağa bir hərbi dəstə göndərildi.

1805-ci il may ayının 14-də Kürəkçay müqaviləsi imzalandı. II maddəli bu müqaviləyə görə Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olmağa razılıq verir, müstəqil xarici siyasət hüququndan imtina edir, çar xəzinəsinə hər il 8 min çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Müqaviləyə əsasən xanlığın daxili idarəetmə işləri xanın öhdəsində saxlanılmalı idi.

1805-ci il mayın 21-də Şəki xanı Səlim xanla da eyni məzmununda müqavilə imzalandı. Fərq onda idi ki, çar xəzinəsinə 7000 çervon verilməli idi, rus qoşunlarının yerləşməsi üçün burada ayrıca qala tikmək nəzərdə tutulurdu. Bu müqavilələr Rusiyanın günahı üzündən sonadək həyata keçirilmədi.

Qarabağla müqavilə Rusiyanın Azərbaycandakı strateji-coğrafi mövqeyini xeyli möhkəmləndirirdi. Buna görə də İranın əsas hücumu Qarabağa yönəldildi. İyunun 11-də Cəbrayıl kəndi yaxınlığında, iyun ayının 21-də Əsgəran yaxınlığında döyüş oldu. Bu döyüşdə rus dəstələrinə polkovnik P. Koryagin başçılıq edirdi. Onun dəstəsi mühasirəyə düşdü və Koryagin Gəncəyə qaçmaqla canını qurtardı. İyulun 8-də Əsgəran təslim oldu. Bu bir daha göstərdi ki, çarizm əsas hərbi qüvvələri İrana qarşı deyil, Azərbaycanın işğalına yönəlmişdi. 1805-ci ilin yay kompaniyasındakı müvəffəqiyyətlər Şirvan xanlığının Rusiyaya qatılmasını sür'ətləndirdi.

1805-ci il dekabrın 27-də Şirvan xanı Mustafa xan da müqavilə imzalamağa məcbur edildi. Müqaviləyə görə xan 8 min çervon bac verməli, Şirvandan keçən karvanların təhlükəsizliyini təmin etməli idi. Cavadda möhkəmləndirilmiş rus hərbi məntəqəsi yaratmağa razılıq verilirdi.



**Bakı xanlığının tutulması uğrunda mübarizə.** Şimali Azərbaycanın ən böyük xanlığının—Şirvanın Rusiyaya qatılması Bakı xanlığının işğalını asanlaşdırdı. Bakı xanlığının zəbti isə Şimali Azərbaycanın taleyini həll etdi. Hələ 1805-ci ilin əvvəllərində Xəzər dənizindəki rus donanması Gilanı tutmağa göndərilmişdi. Geri qayıdarkən o, Bakını ələ keçirməli idi. Avqustun 12-də ruslar Bakıya yaxınlaşdılar. Qalanı təslim etmək barəsində təklifə rədd cavabı alındıqdan sonra, avqustun 15-də qala atəşə tutuldu. Avqustun 22-də şəhər mühasirəyə alındı, ayın sonuna yaxın xanlığın ən mühüm strateji məntəqələri ələ keçirildi. Urmiya və Qubadan Bakı xanlığına kömək gəlməsindən qorxan ruslar Sarı adasına çəkildilər.

Bakı xanı Hüseynqulu xanla danışıqlar aparmaq üçün gələn Sisiyanov 1806-cı il fevralın 8-də qətlə yetirildi. Çar satrapının bu cür acınacaqlı ölümü tamamilə qanunauyğun idi.

Sisiyanovun ölümündən sonra onun qoşunları da Sarı adasına aparıldı. Cənubi Qafqazda vəziyyət gərginləşdi, xanlar arasında tərəddüdlər başlandı. Dağıstan hakimləri fürsətdən istifadə edib Azərbaycana hücum keçdilər. Həmçinin Rus-İran cəbhəsində də hərbi əməliyyatlar davam etdirilirdi.

**1806-cı il hərbi kompaniyası. İbrahim xanın öldürülməsi. Bakı və Quba xanlıqlarının tutulması.** 1806-cı ilin yazında Abbas Mirzənin komandanlığı altında 20 minlik İran ordusu Şuşaya hücum etdi. Şuşa qaləsindəki rus qarnizonunun rəisi Lisaneviç görünməmiş qəddarlıqla İbrahim xanı ailə üzvlərilə birlikdə qətlə yetirdi.

Tezliklə rus ordusunun vəziyyəti möhkəmləndirildi. Xanaşın aşırımında İran qoşunları məğlubiyyətə uğradı.

Bakı xanlığının tutulması planı yenidən ön plana çəkildi. 1806-cı ilin iyun ayının 22-də Dərbənd, oktyabrın 3-də Bakı zəbt edildi. Hüseynqulu xan ailəsilə əvvəlcə Qubaya, sonra isə İrana getdi. Az sonra Quba xanlığı da ələ keçirildi. Dərbənd və Quba xanlıqları əvvəlcə Tərki şamxalının hakimiyyətinə verildi, sonra isə əyalətə çevrildi. Beləliklə,

1806-cı ildə Azərbaycanın əksər hissəsi Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi.

**Çarizm əleyhinə çıxışlar.** Rusiyanın Azərbaycandakı işğalçılıq siyasəti ölkədə çarizm əleyhinə azadlıq hərəkatına gətirib çıxartdı. Azərbaycan xalqı nə İranın, nə də Rusiyanın əsarəti altına düşmək istəmirdi.

Qubalı Şeyx Əli xan çarizmə qarşı xüsusilə fəal mübarizə aparırdı. O, altı il ərzində üç dəfə, böyük qüvvə ilə Rusiyaya qarşı qeyri-bərabər mübarizəyə qalxmışdı.

Şəki xanı Səlim xan da bacısının—İbrahim xanın arvadının vəhşicəsinə qətlindən sonra Şəki-dəki rus qarnizonunu məhv etdi. Lakin 1806-cı ilin oktyabr ayının 22-də Şəki yaxınlığındakı döyüşdə Səlim xanın qüvvələri rus ordusu tərəfindən əzildi, şəhər hücumla alındı. Xanlığı idarə etmək məqsədilə yerli bəylərdən ibarət müvəqqəti idarə yaradıldı.

1806-cı il Car-Balakən üsyanı da amansızcasına yatırıldı. Bundan sonra Qafqazdakı qoşunların baş komandanı general Qudoviç yerli idarə sistemində müəyyən dəyişikliklər etməyə məcbur oldu. Bu, Sisiyanovun ruslaşdırma siyasətindən fərqlənirdi. Məsələn, Cəfərqulu xan Xoylu Şəki xanlığının hakimi təyin edildi. Xoydan Şəkiyə köçürülmüş əhali yeni salınmış Yenikənd, Cəfərabad və b. kənlərdə məskunlaşdılar.

**Rus-türk müharibəsinin başlanması.** Avropada üçüncü antifransız koalisiyasının yaranmasından (1805) sonra beynəlxalq münasibətlər yenidən kəskinləşdi. Türkiyə ilə Rusiya arasında müharibə başlandı. Rusiyanın Qafqazda iki cəbhədə müharibə aparmaq məqsədilə İranla sülh bağlamaq cəhdləri də baş tutmadı.

Türkiyə ilə Rusiya arasındakı hərbi əməliyyatlar Balkan yarımadasında və Qafqazda gedirdi. Arpaçay sahilindəki döyüşdə ruslar qələbə qazandılar.

Napoleon Fransa, İran və Türkiyənin iştirakı ilə Rusiyaya qarşı Üçlər ittifaqı yaratmaq haqqında 1807-ci ilin yanvarında Fətəli şahə məktub yazmışdı. May ayının 9-da Finkenşteyndə bağlanmış Fransa-İran müqaviləsinə görə Fransa İrana fəal hərbi kömək göstərməyə başladı.

**Rus-İran və Rus-Türk müharibələrinin başa çatması.** 1807-ci ilin yayında Rusiya ilə Tilzit müqaviləsinin imzalanması İranda Fransanın mövqeyini zəiflətdi. İngilis diplomatiyasının səyi nəticəsində İngiltərə İranla yaxınlaşdı.

Rus-İran cəbhəsində döyüşlər ara vermirdi. İrəvan xanlığının tutulması ruslar üçün əvvəlki kimi başlıca vəzifə olaraq qalırdı. 1808-ci ilin payızında İrəvan şəhəri mühasirəyə alındı. General Qudoviç Naxçıvanı tutmağı general Nebolsinə həvalə etdi. 1808-ci il oktyabrın sonunda Naxçıvan tutuldu. Lakin ruslar İrəvandakı uğursuzluqdan sonra Naxçıvanı da tərk etməli oldular. Müvəffəqiyyətsiz 1808-ci il kampaniyasından sonra Qudoviç istefaya çıxdı, general Tormasov baş komandan təyin edildi.

1809-cu ildə Rusiya və İran arasında yeni toqquşmalar baş verdi. Avqustun ortalarında Abbas Mirzə Arazı keçərək Gəncə yaxınlığındakı Ağbulağa yaxınlaşdı, lakin Gəncəni tuta bilməyərək İrəvana çəkildi. Bu zaman Əsgəranda yenidən sülh haqqında danışıqlar başlandı. Hər iki tərəfin Talış xanlığının kimə çatacağı barədəki mübahisəsi bir nəticə vermədi. 1809-cu ilin sentyabrında İran qoşunları Talış xanlığına soxuldu və Lənkəranı dağıtdı.

Beləliklə, Türkiyə və İranın Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatları bərpa etmək təhlükəsi yarandı. 1810-cu ilin avqustunda İran ilə Türkiyə arasında hərbi ittifaq bağlandı. Lakin bu ittifaqın da İrana real köməyi olmadı və İran sülh danışıqlarına başlamağı qərara aldı.

1810—1811-ci illərdə Rusiyanın Balkan cəbhəsindəki bəzi qələbələri Türkiyə ilə sülh bağlanmasını sürətləndirdi. 1812-ci il may ayının 16-da Buxarest sülh müqaviləsi imzalandı. Türkiyənin Qafqazdakı sərhədləri dəyişməz qaldı, o Cənubi Qafqazın xeyli hissəsinin Rusiyanın tərkibinə qatılmasına razılıq verməyə məcbur oldu.

1812-ci ilin aprel ayında general Tormasovu əvəz edən Rtişsev statusu kvo əsasında İranla müqavilə bağlamaq haqqında göstəriş aldı. Lakin bu dəfə da danışıqlar baş tutmadı.

I Diplomatik termdir. Mövcud vəziyyəti saxlamağı nəzərdə tutur.

1812-ci ilin yayında Fransanın Rusiyaya hücumundan istifadə edən İran xeyli fəallaşdı. Abbas Mirzənin 20 minlik qoşunu Xudafəridən keçərək Şahbulağa qədər irəlilədi. Lakin general P. S. Kotlyarevski onu geri oturtdu.

Avqust ayında 10 min nəfərlik İran qoşunu Talış xanlığına soxuldu. Yerli əhali hücumun qarşısını ala bildi. Oktyabrın 18-də Aslanduz döyüşündə ruslar qalib gəldilər. 1813-cü ilin yanvarın 1-də Lənkəran qalası ruslar tərəfindən tutuldu.

Rusiyanın 1812-ci il Fransa-Rusiya müharibəsindəki qələbəsi İranın bütün ümidlərini puç etdi.

**Gülüstan müqaviləsi.** İranın məğlub olması və beynəlxalq münasibətlərdə yaranmış dəyişikliklər Rusiya ilə müqavilə bağlanılmasını sürətləndirdi. İngiltərə danışıqlarda vasitəçilik etməyə nail oldu. 1813-cü il oktyabrın 12-də Gülüstanda müqavilə imzalandı.

Gülüstan müqaviləsilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından başqa Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi, Rusiya Xəzər dənizində tam hökmranlığa nail oldu, 5 faizli gömrük tarifi tətbiq edildi və s. (sənədə baxın).

I Aleksandr İranla sülh bağlanması haqqında manifestin ilkin layihəsini 1813-cü il dekabrın 12 (24)-də Friburda imzaladı. Manifest Sankt-Peterburqda alınanda orada Rusiyaya keçən Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının adı olmadığı müəyyən edildi. Bu səhvin düzəldilməsi üçün manifest 1814-cü il yanvarın 4 (16)-də geriye göndərildi. Müqavilənin ratifikasiya<sup>1</sup> fərmanları sentyabr ayının 15 (27)-də dəyişdirildi.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. 1804—1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsinin səbəbləri haqqında danışın.
2. Qarabağ, Şəki və Şirvan xanlıqları ilə müqavilələrin bağlandığı tarixi şəraiti təhlil edin.
3. İbrahim xanın öldürülməsini necə qiymətləndirmək olar?
4. Çarizm əleyhinə çıxışların mahiyyətini izah edin.
5. Gülüstan müqaviləsinin bağlanması üçün danışıqların gedişini izləyin.

1 Müqavilənin təsdiqi.



## Sənədlər və materiallar

1. Qarabağ xanı və Rusiya imperiyası arasında 1805-ci il 14 may tarixli andlı öhdəlik

### Birinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan öz adımdan, varislərim və vəliəhdlərim adından İran və ya hər hansı bir dövlətin hər cür vassalığından və ya hər hansı ad altında olsa da, hər cür asılılığından təntənəli surətdə həmişəlik imtina edirəm və bütün dünya qarşısında bununla bildirirəm ki, mən özüm və varislərim üzərində Bütün Rusiyanın böyük İ. Ə.-nin və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini tanımıram, həmin taxt-taca sədaqət vəd edirəm, çünki onun sadıq quluyam və bu haqda, adətə görə, müqəddəs Qur'ana and içməliyəm.

### İkinci maddə

İ.Ə.—zati-aliləri (xan) həzrətlərinin belə səmimi söz verməsini qəbul edərək, özünün və vəliəhdlərinin adından İmperator sözü ilə vəd edir və söz verir ki, onlar zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xandan və onun varislərindən öz sadıq təbəələri kimi mərhəmət və nəcib havadarlığını heç vaxt əsirgəməyəcəklər, buna sübut olaraq İ.Ə. zati-alilərinin (xanın) və onun varislərinin ölkəsinin bütövlüyünün saxlanılmasına öz imperator zəmanətini verir...

### ...Beşinci maddə

İ.Ə. Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın ölkəsi üzərində özünün və yeganə hakimiyyətinin tanınmasını razılıqla qəbul edərək, özünün və varislərinin adından söz verir: 1) həmin ölkənin xalqlarının böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da

1 İmperator Əla Həzrətləri

olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır. 2) İbrahim xan zati-alilərinin və onun ocağından olan varislərin və arxasının Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dəyişilməz saxlanılacaqdır. 3) Daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı ölkədən yığılan gəlir zati alilərin (xanın) səlahiyyətində qalacaqdır. 4) Zati-alilərinin və onun sülaləsinin eləcə də onun ölkəsinin qorunması üçün Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşunu qərargah və baş zabitləri ilə, (habelə) toplarla birlikdə yeridiləcək, ciddi müdafiə üçün isə Gürcüstan Baş hakimi şərait və ehtiyaca görə bu dəstəni gücləndirəcək və zati-alilərinin ölkəsinə Bütün Rusiya imperiyasına məxsus olan bir ölkə kimi qüvvə ilə müdafiə edəcəkdir.

### Altıncı maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim sadıq təbəəlik istəyimin əlaməti olaraq söz verirəm: 1) istər indi, istərsə də sonralar yuxarıda adı çəkilən qoşuna lazım olan buğda və darı yarmasını (Gürcüstan Baş hakiminin etdiyi qiymətlə) tədarük edəcəyəm, çünki onların Yelizavetpoldan gətirilməsi ya çox çətindir, ya da tamamilə qeyri mümkündür. 2) Qoşunların Şuşa qalasında yerləşməsi üçün qoşun rəisinin bəyəndiyi evləri ayıracaq və lazımi qədər odunla təmin edəcəyəm. 3) Şuşa qalasına Yelizavetpol tərəfdən yoxuşu sahmana salacaq və yolu arabaların gedişi üçün yararlı edəcəyəm. 4) Hökumət Şuşa qalasından Cavada gedən yolu qaydaya salmaq istəyə, onda bu iş üçün lazımi olan işçilər hökumətin müəyyən etdiyi məzənə ilə mənə verilməlidir...

### ...Onuncu maddə

Bu müqavilə əbədi müddətə bağlanır və bundan belə həmişəlik heç bir dəyişikliyə uğramamalıdır...

## 2. 1813-cü il 12 oktyabr Gülüstan müqaviləsi

### ...Üçüncü maddə

Şah Əlahəzrətləri Əlahəzrət Bütün Rusiya İmperatoruna səmimi dostluq hissələrinin sübutu üçün təntənəli surətdə həm öz adından, həm də İran Taxtının Ali Vəliəhdləri adından Qarabağ və indi Yelizavetpol adı altında əyalətə çevrilmiş Gəncə xanlıqları, həmçinin Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış (bu xanlığın Rusiya İmperiyasının hakimiyyəti altında olan torpaqları) xanlıqlarının, bununla bərabər Dağıstan, Gürcüstan, (Şurakəl əyaləti ilə birlikdə) İmeretiya, Quriya, Minqreliya və Abxaziya eyni dərəcədə, hazırda bərqərar edilmiş sərhəd Qafqaz xətti (bu sonuncuya və Xəzər dənizinə aid olan torpaqlar və xalqlarla birlikdə) arasındakı bütün mülk və torpaqların Rusiya İmperiyasının mülkiyyətinə mənsub olduğunu qəbul edir...

### ...Beşinci maddə

Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və onlara yan almaq hüququ verilir. Həm də gəmi qəzası zamanı iranlılar tərəfindən dostluq köməyi edilməlidir. İran ticarət gəmilərinə də həmin bu hüquq əvvəlki qayda üzrə Xəzər dənizində üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq ixtiyarı verilir, burada da gəmi qəzası zamanı, qarşılıqlı surətdə, iranlılara hər cür yardım göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, müharibədən əvvəl, habelə, sülh vaxtı və həmişə Rusiya hərbi bayrağı Xəzər dənizində tək mövcud olmuşdur. Həmin ehtiram daxilində, əvvəlki ixtiyar indi də yalnız Rusiya Dövlətinə verilir ki, ondan başqa heç bir Dövlətin hərbi bayrağı Xəzər dənizində ola bilməz.

#### §25. ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA RUSİYANIN İŞĞAL REJİMİNİN QURULMASI

**İdarə sistemində dəyişikliklər.** Rusiya Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirdikcə orada işğal rejimi

yaradırdı. Gülüstan müqaviləsi ilə qısa müddətli sülh əldə edilməsi nəticəsində, zəbt olunan torpaqlarda ciddi müstəmləkə idarə sistemi formalaşdırmağa başladı. O, zahirən hərbi hakimiyyətlə ən'ənəvi idarə üsulunu birləşdirir, rəsmi sənədlərdə «hərbi xalq» idarəsi adlandırılırdı. Əslində isə bu idarə üsulu hərbi strateji məqsədlərə xidmət edir, real vəziyyəti pərdələyirdi.

İlk vaxtlar ələ keçirilmiş Azərbaycanın qərb torpaqları Şərqi Gürcüstanın idarə sisteminə daxil edildi. I Aleksandr Şərqi Gürcüstanın idarəsi haqqında Əsasnaməni 1801-ci il sentyabrın 12-də təsdiq etmişdi. Əsasnaməyə görə ali hərbi və mülki idarə Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanına məxsus idi. Hərbi vəziyyət nəzərə alınaraq 1802-ci il mayın 8-də, başda hakim olmaqla Ali Gürcü hökuməti yaradıldı. Baş komandanın sədrliyi ilə hakimin, hökuməti təşkil edən dörd ekspedisiya rəisinin, həmçinin müşavirələrin daxil olduğu ümumi məclis fəaliyyətə başladı.

Şimali Azərbaycanın bu sistemə tabe edilməsi əhalini ikiqat zülmə mə'ruz qoyurdu. Ali Gürcü hökuməti Azərbaycan torpaqları hesabına ərazisinin genişləndirilməsi və yerli üsul-idarənin ləğv ilə öz ağalığını möhkəmləndirməyə cəhd göstərirdi.

1804-cü ildə Gəncə xanlığı işğal edildikdən sonra o, başda komendant olmaqla Yelizavetpol qəzasına çevrilərək, Gürcüstan quberniyasının tərkibinə verildi. Bakı xanlığı ləğv edilərək əyalətə çevrildi. Bu əyalətə də komendant rəhbərlik edirdi. Quba xanlığı tutulduqdan sonra, o da əyalətə çevrildisə də, lakin 1810-cu ilədək xanlıq adlanmaqda davam edirdi. 1810-cu ildə baş verən üsyan Quba əyalət idarəsinə inamı azaltdı və hakimiyyət tamamilə komendanta verildi.

Rusiya ilə müqavilə bağlamış xanlıqların idarə olunması həmin sənədlərlə müəyyən edilməli idi. Əgər xanlar onun şərtlərinə əməl edirdilərsə, çar hökuməti müqavilələrlə müəyyən edilmiş öhdəlikləri pozurdu. 1806-cı ildə günahı olmayan İbrahim xanın qətlə yetirilməsi çar hökumətinin heç bir hüquqi sənədə məhəl qoymadığını göstərdi. Çar İbrahim



xan öldürüldükdən sonra onun varisi Mehdiqulu ağanı xanlığa təsdiq etdi.

Gülüstən müqaviləsi bağlandıqdan sonra çarizm xanlıqları ləğv etmək yoluna keçdi. Burada məqsəd xalqın Rusiya üçün ciddi təhlükə hesab edilən dövlətçilik ənənəsini və ondan irəli gələn mütərəqqi nə varsa hamısına son qoymaq, İranın xanlara və ya əksinə, xanların İrana arxalanaraq Rusiyaya qarşı çevrilmiş mübarizəsini boğmaq, ölkənin imperiyanın tərkib hissəsinə çevrilməsini sür'ətləndirmək idi.

**Petruşevski İlya Pavloviç** (1898—1977)—rus tarixçisi, şərqşünas. Tarix elmləri doktoru, professor, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi. Azərbaycan Dövlət Universitetini (İndiki BDU) bitirmiş, bir müddət Bakıda dərş demişdir. O, Yaxın Şərq ölkələri, o cümlədən İran və Azərbaycanda feodal mülkiyyəti formaları, iqtisadi münasibətlər, əkinçilik, xalq hərəkatı, islam tarixi, və s. problemlərə dair 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. XV—XVIII əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində böyük xidməti vardır. Yaxın Şərq tarixində Azərbaycanın Orta əsrlər mövqeyini, Səfəvilər dövlətinin yaranması və inkişafında Azərbaycanın iqtisadi, ictimai və siyasi rolunu ilkin qaynaqlar əsasında işıqlandırmışdır. Mühüm əsərləri: «XV əsrdə Azərbaycan dövlətləri» (1951), «Azərbaycan XVI—XVIII əsrlərdə» (1949) və s. Azərbaycanda elmi kadrlar hazırlanmasında mühüm xidmətləri olmuşdur.



Xanlıqların ləğvinə aid tədbirlər hazırlandıqdan sonra onları həyata keçirmək üçün əlverişli şərait gözləmək lazım gəldi. 1819-cu ilin iyulunda şəkili İsmayıl xanın ölümündən sonra Şəki xanlığı ləğv edildi. General A. P. Yermolovun Şirvan, Qarabağ və Talış xanlarına qarşı tərribatları Mustafa xanın, Mehdiqulu xanın və Mir Həsən xanın xaricə qaçması ilə nəticələndi. Şirvan xanlığı 1820-ci, Qarabağ xanlığı 1822-ci, Talış xanlığı isə 1826-cı ildə ləğv edilərək, əyalətə çevrildilər. Əyalətlər isə dairədə birləşdirildi. Şirvan, Şəki, Qarabağ və Talış hərbi müsəlman dairəsinə, Bakı, Quba və Dərbənd Dağıstan dairəsinə daxil edildilər.

### Çarizmin xanlıq üsul idarəsini dəyişdirməsi (1801—1826)

Xanlıqlar və digər qurumlar	Rusiya işğalından sonra mövcud olduğu dövr	Necə adlandırıldı	Hansı yeni inzibati vahidə daxil edildi
Qazax sultanlığı	1801	distansiya	
Şəmsəddin sultanlığı	1801	"----"	Gürcüstan quberniyası (mərkəzi—Tiflis)
Car-Balakən camaatı	1803—1830	əyalət	Car əyaləti
Gəncə xanlığı	1804	Yelizavetpol qəzası	Gürcüstan quberniyası
Bakı xanlığı	1806	əyalət	
Quba xanlığı	1806	"----"	Dağıstan dairəsi (mərkəzi—Dərbənd)
Dərbənd xanlığı	1806	"----"	
Qarabağ xanlığı	1805—1822	"----"	Hərbi müsəlman dairəsi (mərkəzi—Şuşa)
Şəki xanlığı	1805—1819	"----"	
Şirvan xanlığı	1805—1820	"----"	
Talış xanlığı	1809—1826	"----"	

Dairələrə hərbi dairə rəisləri, əyalətlərə komendantlar başçılıq edirdilər. Çar hökuməti komendantın hüquq və səlahiyyətlərini dəqiq müəyyən etməmişdi. Bu da komendantların özbaşınalığına şərait yaradırdı. Komendantlar əyalətləri demək olar ki, qeyri məhdud şəkildə idarə edirdilər. Ölüm cəzasından başqa hər cür cəza verirdilər. Onlar torpaq sahiblərini mülkiyyət hüququndan məhrum edir və ya onlara sədaqətli adamlara torpaq bağışlayırdılar. Bu ali silkin nümayəndələrini çarizmdən asılı vəziyyətdə saxlamağa kömək edirdi.

Komendant üsul-idarəsi xanlıq dövrünün idarə sisteminin əsaslarını saxlayırdı. Lakin onları tamamilə eyniləşdirmək düz olmazdı. Xan istər daxili, istərsə də xarici siyasət məsələlərində qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olduğu halda, komendant yalnız daxili idarə məsələlərilə məşğul olurdu.

**Sosial-iqtisadi sahədə vəziyyət.** Rusiya idarəetmə sahəsində olduğu kimi, sosial-iqtisadi sahədə də mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışır, onu işğal rejiminin tələblərinə uyğunlaşdırırdı.

Çar hakimiyyətinin bu dövrdə ən başlıca qaygılarından biri müharibə nəticəsində viran olmuş təsərrüfatı bərpa etmək, onu metropoliyanın ehtiyaclarını ödəməyə yönəltməkdən ibarət idi. Bu məqsədlə həyata keçirilən ilk tədbirlərdən biri torpaqlarından didərgin düşmüş əhalinin geri qaytarılması oldu. 1812-ci ilin noyabrında Yelizavetpol dairəsinə 2 min sakin qaytarılmışdı. Gürcüstan müqaviləsindən keçən üç il ərzində min ailə Qarabağ xanlığına qayıtmışdı.

Şimali Azərbaycandakı rus ordusunun ərzaq və sursatla təmin edilməsi də mühüm məsələ kimi qarşıda dururdu. Ona görə də taxılın xəzinə üçün ucuz qiymətə alınması və ya müsadirə edilməsi üsulu tətbiq edilirdi.

Rusiya sənayesinin ehtiyacları əsas götürülərək, ipəkçiliyə xüsusi diqqət verilirdi. Bunun nəticəsində Cənubi Qafqazda əsas ipəkçilik mərkəzi olan Şəki vilayətindən Rusiyaya ipək aparılması artırıldı. Əgər 1822-ci ildə Şəki vilayətindən Rusiyaya 799 min gümüş manatlıq 1,8 min pud xam ipək aparılmışdısa, beş il sonra bu rəqəmlər müvafiq olaraq 593,5 min və 8 min olmuşdu.

Şimali Azərbaycanın işğal ilə neft quyuları, duz mədənləri və balıq vətəgələri də çar hökumətinin ixtiyarına keçdi. Çarizm hər vasitə ilə onların istismarını artırmağa və xəzinənin gəlirini çoxaltmağa çalışırdı. Neft quyularının zəbt olunmasından sonrakı 4 ay müddətində onların istismarı xəzinəyə 50 min manatdan artıq gəlir vermişdi. Lakin az xərc çəkməklə xəzinənin gəlirini artırmaq niyyəti daha üstün idi. Bu məqsədlə həmin sahələr icarəyə, yəni müəyyən haqq müqabilində imkanlı adamların inhisarına verilirdi. Zəylik kəndindəki zəy yataqları da Gəncə xanlığının işğalından sonra icarəyə verilmişdi.

Çarizmin Şimali Azərbaycandakı ticarət-gömrük siyasəti də müstəmləkəçi səciyyə daşıyırdı. 1821-ci ilin oktyabr ayında Şimali Azərbaycan və Gürcüs-

tana gətirilən xarici mallardan gömrüyü 5% həcmində müəyyən edən imtiyazlı tarif qoyuldu. Xanlıqlar dövründəki daxili rəhdar və kömrük yığmaları isə qalmaqda davam edirdi.

Rusiyanın Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinin xristian əyalətlərinə nisbətən daha ağır olması, onun yerli hakim zümrəyə münasibətində də özünü göstərirdi. Belə ki, Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra gürcü zadəganları rus zadəganları ilə bərabər hüquq aldığı halda, ali müsəlman zümrəsinə belə hüquq verilmədi.

Yerli hakim zümrənin mövqeyini sarsıtmaq üçün onların kəndlilərlə münasibətlərinə də müdaxilə edilir, hər vasitə ilə hakim zümrənin səlahiyyətləri məhdudlaşdırılırdı.

Çar hökuməti həm müsadirə və təqiblər, həm də torpaq bağışlamaq, mükafatlandırmaq və s. yolu ilə hakim zümrənin nümayəndələrindən sosial dayaq yaratmaq niyyətini həyata keçirirdi. Lakin bütün tədbirlər istənilən nəticəni vermir, çarizmin işğalçılıq planları üsyan və çıxışlarla müşayiət olunurdu.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. Çarizmin xanlıqları ləğv etməsini nə ilə izah etmək olar?
2. Komendant üsul idarəsinin səciyyəvi cəhətlərini göstərin.
3. Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında müstəmləkə rejiminin bərqərar edilməsi özünü nədə göstərirdi?

#### §26. 1826—1828-Cİ İLLƏR RUSİYA—İRAN MÜHARİBƏ-Sİ. TÜRK MƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ

**Müharibə ərəfəsində beynəlxalq vəziyyət.** Rusiya əsas Avropa dövlətləri ilə birlikdə Napoleonu məğlub etdikdən sonra Türkiyə və İrana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti gücləndirildi. XIX əsrin 20-ci illərində dünya siyasətində Rusiyanın əsas rəqibi olan İngiltərə, həmçinin Türkiyə və İranın əks siyasəti fəallaşdı.

İngiltərə hər vasitə ilə İranda Rusiya mövqeyinin möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdı. 1814-cü ildə İngiltərə ilə İran arasında Tehran müqaviləsi imzalandı. Şah sarayında İngiltərənin



nüfuzu möhkəmləndi, İran silahlı qüvvələrində ingilis zabitlərinin rolu artdı.

İngiltərə 1821-ci il gömrük tarifinin verdiyi imkandan istifadə edərək Cənubi Qafqazda, o cümlədən Rusiya Azərbaycanında iqtisadi nüfuzunu genişləndirməyə cəhd göstərirdi. İngiltərə Rusiya-İran münasibətlərinin kəskinləşdirilməsinə də xüsusi əhəmiyyət verməyə başladı. 1813-cü ildən sonrakı dövrdə Rusiya-İran münasibətləri gərgin olaraq qalırdı. İran məğlubiyyətlə razılaşmır, Rusiya isə yeni torpaqlar ələ keçirmək üçün müharibəni davam etdirmək istəyirdi.

**Müharibənin başlanması. Şuşanın mühasirəsi.** 1825-ci il dekabrın 14-də Peterburqdakı üsyan haqqında xəbər Tehrana çatdı. Şah sarayı əlverişli vaxtın gəldiyini güman edərək müharibəyə başlamağı qərara aldı. 1826-cı ilin iyul ayında İran qoşunları hücumu keçdi.

İrənin başlıca məqsədi Tiflisi tutmaq və rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmaq idi. Döyüş istiqamətləri bu plana uyğun həyata keçirilməli idi.

Rus qoşunlarının isə başlıca zərbəsi Təbrizə yönəldilmişdi.

Müharibənin başlanğıcı Rusiya üçün uğursuz oldu. İran qoşunları sərhəd boyu döyüşlərdə rusları geri oturdular. Belə bir şəraitdə Abbas Mirzənin 60 minlik qoşunu Şuşa qalasına yaxınlaşdı və iyulun 26-da onu mühasirəyə aldı. Qoşunun bir hissəsi isə Gəncə istiqamətində irəlilədi. Qalanın müdafiəsinə Şuşa qarnizonunun rəisi polkovnik Reut başçılıq edirdi. Qalanın ələ keçirilməsi uğrunda həmlələr nəticə vermirdi. Sentyabrın əvvəllərində Şəmkir altında İran qoşunları məğlubiyyətə uğradı, sonra Gəncə itirildi. Abbas Mirzə 48 günlük mühasirədən sonra Şuşanı tərk edərək, Gəncəyə hərəkət etdi.

Əsas qüvvələrin Şuşanın uzun müddətli mühasirəsinə cəlb edilməsi İran tərəfin döyüşçülərinə mənfi təsir göstərdi. Abbas Mirzə dağınıq rus qoşun dəstələrini məhv etmək əvəzinə, mühasirəni davam etdirirdi. Firsətdən istifadə edən rus komandanlığı pərakəndə vəziyyətdə olan qüvvələri birləşdirərək, strateji təşəbbüsü ələ aldı və əks hücumu keçməyə başladı.

**Çarizm əleyhinə üsyanlar.** İran qoşunları Şimali Azərbaycana daxil olan kimi çarizm əleyhinə üsyan dalğası genişləndi. XIX əsrin başlanğıcından etibarən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında çarizmin həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasəti, ictimai və milli zülm həddini aşmışdı. Bütün bunlar ölkədə çar hökumətinə qarşı nifrəti gündən-günə artırır. Lakin bu heç də əhalinin çar zülmünü İran zülmü ilə əvəz etməsi kimi başa düşülməməlidir. Hərəkatın əhalinin müxtəlif zümrələrini əhatə etməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə əsas məqsədə çevrilmişdi. Ona görə də üsyanlar bütün ölkəni əhatə edirdi. Gəncəlilər 1804-cü il dəhşətlərini və sonra baş vermiş hadisələri unuda bilmirdilər. 1826-cı il iyulun 28-nə keçən gecə Gəncədə üsyan başladı. Şəhərdəki rus qoşun dəstələri darmadağın edildi. Cavad xanın oğlu Uğurlu xan Gəncəyə daxil oldu.

Talış xanlığında da azadlıq uğrunda mübarizə genişləndirdi. Xanlıqda yerləşən Xəzər dəniz batalyonunun komandanı mayor İlyinskiyin özbaşınalığı nəticəsində 1826-cı il iyunun 4-də Mir Həsən xan İrana qaçmışdı. Onun qayıtması ilə Lənkəranda da üsyan baş verdi.

Bakı xanlığında da əhali içərisində həyəcanlar başlamışdı. Lakin möhkəm qala divarları rus qoşunlarına keçmiş Bakı xanı Hüseynqulu xanın hücumlarını dəf etməyə imkan verdiyindən, şəhərdə həyəcanlar asanlıqla yatırılırdı.

Şirvanda, Qubada, Şəkiddə və digər yerlərdə baş vermiş üsyanlar ölkəni təlatümə gətirmişdi. Geniş xalq kütlələrinin üsyanlarda fəal iştirak etməsi qələbələrin rəhni idi. İşğalçı əlahiddə Qafqaz korpusunun müharibədə iştirakı üsyançıların qələbələrini asanlaşdırırdı.

**Şəmkir və Yelizavetpol döyüşü.** Cənubi Qafqazdakı rus qoşunları yeni qüvvələr hesabına möhkəmləndirildi. I Nikolay A. P. Yermolovu İ. F. Paskeviçlə əvəz etdi. Rus qoşunlarının əks hücumu üçün şərait yarandı.

1826-cı ilin sentyabr ayının 3-də Şəmkir döyüşü başladı. Bu döyüşdə ruslar qalib gəldilər. İran qoşunu 2 min nəfərədək adam itirdi.

Şəmkir döyüşündən sonra rus qoşunları sentyabrın 4-də yenidən Gəncəni tutdular. Belə bir vəziyyətlə barışmaq istəməyən Abbas Mirzənin qoşunu sentyabrın 13-də ruslarla əsas döyüşə girdi. Hər iki tərəfdən on minlərlə adamın iştirak etdiyi bu döyüşdə ölənlərin və yaralananların sayını hesaba almaq mümkün deyildi. Rusların qalib gəldiyi bu döyüş XIX əsrin ilk qərinasında Cənubi Qafqazın hərbi həyatında ən mühüm hadisələrdən biri oldu. Bu döyüş müharibənin gedişinə həlledici təsir göstərdi və bu döyüşdən sonra İran qoşunları özünə gələ bilmədi. Qələbə üsyançıların vəziyyətini də ağırlaşdırdı. General A. P. Yermolov üsyanların yatırılmasında fəal iştirak edirdi. Rus hərbi cəza dəstələri üsyanları qəddarlıqla yatıraraq, üsyançılara divan tuturdular.

1827-ci ilin əvvəllərində İran qoşunları, Talış xanlığı istisna olmaqla, Şimali Azərbaycan torpaqlarını tərk etdilər. Rus qoşunları Araz çayını keçərək Cənubi Azərbaycan torpaqlarına daxil oldu. 1828-ci il yanvarın əvvəllərində rus qoşunları Qaradağın mərkəzi Əhəri tutdular. 1827-ci il aprelin 20-də Xudafərin körpüsü rusların əlinə keçdi. Əsas qüvvələr aprelin 23-də İrəvana doğru irəlilədi və səhəri gün İrəvanı mühasirəyə aldı. İki aylıq müvəffəqiyyətsiz mühasirədən sonra ruslar zərbəni Naxçıvana yönəldilər. İyunun 26-da Naxçıvan qalası döyüşsüz alındı. Rus qoşunları böyük strateji əhəmiyyəti olan Abbasabad qalasına hücum etdilər. İyulun 4-də Abbas Mirzə 16 minlik qoşunla Qala qarnizonunun köməyinə gəldi. Lakin Abbas Mirzə iyulun 5-də Cavanbulaq döyüşündə məğlub olduqdan sonra, iyulun 7-də qarnizon təslim oldu. Avqustun 13-də Alagöz dağının ətəklərində baş vermiş döyüşlərdə də ruslar qalib gəldilər. Sentyabrın 20-də Sərdarabad təslim oldu və ayın 26-da yenidən İrəvan qalasının mühasirəsi başlandı.

1827-ci il oktyabrın 2-də rus qoşunları Mərəndə daxil olaraq, buradan Təbrizə doğru hərəkət etməyə başladılar.

Təbriz qarnizonunun rəisi Allahyar xanın müdafiə tədbirlərinə baxmayaraq, oktyabrın 13-də rus bölükləri Təbrizə daxil oldular.

Təbriz tutulduqdan sonra Tehran üzərinə hücum üçün yol açıq idi. Təbrizi idarə etmək üçün rus

hərbi komandanlığı və şəhər əhalisinin nümayəndələrindən ibarət müvəqqəti idarə yaradıldı.

Sülh danışıqları üçün ilk cəhdlər 1828-ci ilin fevralında edildi. Lakin onlar bir nəticə vermədi. Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin pisləşməsi danışıqları davam etdirməyi zəruri etmişdi. Ona görə Qarazədəndə sülh danışıqları yenidən davam etdirildi. Lakin onlar da bir nəticə vermədi. Eyni vaxtda rus qoşunları hücumlarını bərpa etdi. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil işğal olundu. Rusların İranın içərilərinə yeriməsi müqavilənin bağlanmasını sürətləndirdi. Fevralın 9-dan 10-na keçən gecə Təbrizin yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində sülh müqaviləsi imzalandı.

Müqavilənin hazırlanmasında A. S. Qriboyedov mühüm rol oynamışdı. İ. F. Paskeviç göstərirdi ki, bir çox maddələrin müəllifi məhz Qriboyedovdur. Ermənilərin köçürülməsinin təşəbbüsçüsü də o idi. Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Gülistan müqaviləsinin bəzi maddələrinin məzmunu burada saxlanmışdı.

Birinci maddə ilə tərəflər arasında əbədi zamanadək sülh e'lan olunurdu. Müqavilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya keçdiyini təsbit edir, sərhədləri müəyyənləşdirirdi. Təzminatın miqdarı iyirmi milyon gümüş manat olduğu göstərilirdi. Bu Rusiyanın xarici siyasətinin işğalçı mahiyyətini açıq-aşkar sübut edir. Müqavilədə Abbas Mirzənin Vəliəhd kimi tanınması e'tiraf olunurdu. Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi donanma saxlamaq hüququ təsdiq edilirdi. On beşinci maddədə ermənilərin köçürülməsi məsələsi əsaslandırılırdı.

Müqavilə Rusiya tərəfindən 1828-ci ilin martında, Qacarlar tərəfindən iyul ayında ratifikasiya edildi. Türkmənçay müqaviləsi XIX əsrdə İranın bağladığı müqavilələr içərisində ən ağırı idi. Bu müqavilə Azərbaycan üçün daha ağır idi. Ölkəmiz iki dövlət—İran və Rusiya arasında bölüşdürülmüş, onun şimalı Rusiyanın cənubu isə İranın əlinə keçmişdi. O zamandan parçalanmış xalqımız bu gündə bir-birindən ayrı yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır.

1828—1829-cu illər Rus-Türk müharibəsində də qalib gələn Rusiya Türkiyə ilə bağladığı Ədirnə



sülh müqaviləsilə də Qafqazın işğalının hüquqi cəhətdən təsdiq edilməsinə nail oldu.

Beləliklə, çarizm XVIII əsrin sonu—XIX əsrin başlanğıcında yaranmış tarixi şəraitdən istifadə edərək Azərbaycanı parçaladı. Lakin bununla kifayətlənməyərək Şimali Azərbaycan torpaqlarını müxtəlif inzibati vahidlər arasında bölüşdürərək, onu birlikdən məhrum etdi. Çar Rusiyası Azərbaycanın şimal və cənubu arasında hər cür yaxınlaşmaya düşmən münasibət bəsləyirdi, rəsmi mətbuatda cənubi azərbaycanlılar qəsdən fars, şimalda yaşayanlar isə tatar adlandırılırdı.

#### Sual və tapşırıqlar:

1. 1826—1828-ci illər Rus-İran müharibəsinin səbəblərini izah edin.
2. Nə üçün Şəmkir və Yelizavetpol döyüşlərində İran qoşunları məğlub oldu?
3. Rusiya ilə İran arasında sülh danışıqlarının gedişini açıqlayın.

### *Türkmənçay traktatı*

#### ...Maddə üç.

İran Şah Həzrətləri öz adından və öz vərəşləri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrovan xanlığının və Naxçıvan xanlığının Rusiya İmperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir. Şah Həzrətləri bu güzəşt nəticəsində, hazırkı müqavilənin imzalanmasından hesablanmaqla altı aydan gec olmayaraq yuxarıda adları çəkilən hər iki xanlığın idarə edilməsinə aid olan bütün arxivləri və icmal sənədləri Rusiya rəisliyinə verməyi və'd edir...

#### ...Maddə beş.

İran Şah Həzrətləri Ümumrusiya İmperator Həzrətlərinin öz səmimi dostluğuna sübut olaraq bu maddə ilə həm öz adından, həm də öz vərəşləri və İran taxt-tacının varisləri adından, yuxarıda göstərilən sərhəd xətti arasında və Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqları və bütün adaları, bununla bərabər həmin məmləkətlərdə yaşayan bütün köçəri və başqa xalqların əbədi zamanadək Rusiya İmperiyasına məxsus olduğunu təntənə ilə e'tiraf edir.

#### Maddə altı.

İran Şah Həzrətləri hər iki Dövlət arasında yaranmış müharibə ilə Rusiya İmperiyasına vurulmuş xeyli ziyan, həmçinin Rusiya təbəələrinin düşər olduğu qurbanlara və itgiyə hörmət əlaməti olaraq onu pul ilə mükafatlandırmağı öhdəsinə götürür. Müqaviləyə qoşulan hər iki Yüksək Tərəflər o mükafatın məbləğini on kurur tükən rəicə, ya iyirmi milyon gümüş manat qərarlaşdırmışdır. Onun müddəti tədriyə üsulu və tə'minatı sözbə-söz hazırkı Traktata daxil edilə biləcək qüvvəyə malik olan xüsusi müqavilədə qərarlaşdırılmışdır...

#### ...Maddə on iki.

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər qarşılıqlı surətdə təbəələrin xeyri üçün onların ümumi razılığı üzrə qərara almışdır:

onlardan Arazın hər iki tərəfində tərpənməyən əmlakə malik olanlarına üç il vaxt verilməlidir ki, onlar bu müddət ərzində onu azad surətdə satsınlar və dəyişsinlər. Lakin Ümumrusiya İmperator Həzrətləri ona aid olduğuna görə bu iltifatlı sərəncamdan keçmiş İrovan sərdarı Hüseyn xanı, onun qardaşı Həsən xanı və keçmiş Naxçıvan hakimi Kərim xanı kənar edir...

#### ...Maddə on dörd.

Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən heç biri axırıncı müharibənin başlanmasından və ya o vaxtı digərinin təbəəliyinə keçmiş satqınların və fərarilərin verilməsini tələb etməyəcəkdir. İran hökuməti bu qaçqınlardan bəzilərinin və onların köhnə həmvətənlərinin və ya hakimiyyəti altında onların arasında qərəzli əlaqələrdən qarşılıqlı surətdə baş verə biləcək zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün təəhhüd götürür ki, o adamların İndi və ya sonralar Rusiya hökumətinin adbaad göstərdiklərinin onun Arazla Çara çayının, Urmiya gölünün, Caqatu çayının və Qızılüzən çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yer arasında yaratdığı hüduddakı torpaqlarında olmasını qadağan edəcəkdir. Ümumrusiya İmperator Həzrətləri öz tərəfindən İran satqınlarının Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarında və İrovan xanlığının Araz çayının sağ sahilində yerləşən hissəsində yurd salmasına və ya yaşamasına bir qərarda icazə verməyəcəyini və'd edir. Lakin özlüyündə aydındır ki, bu şərtin ancaq icmal rütbə daşıyan və ya bə'zi mülkü olan şəxslərə münasibətdə qüvvəsi var və olacaqdır, şəxsi nümunələri, nəsihət və gizli əlaqələri ilə keçmişdə onların idarəsində və ya hakimiyyəti altında olan əvvəlki həmvətənlərinə zərərli tə'sir göstərə bilən xan, bəy və dini rəislər və ya mollalar. Ümumiyyətlə, hər iki dövlətin sakinlərinə gəldikdə isə razılığa gələn Yüksək Tərəflər qərara alır ki; bir dövlətdən digərinə keçmiş və ya bundan sonra gələcək hər iki tərəfin təbəələri onların keçdiyi hökumətin icazə verdiyi hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər.

#### Maddə on beş.

Şah Həzrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hazırkı müqavilə ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış müharibə ilə törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artırmaqla hər şeyi kənar etmək kimi xeyrli xilasedici niyyətlə hərəkət edərək, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisinə və mə'murlarına bilsbütün və tam bağışlama əta edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya Rusiya ordusunun adı çəkilən Vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə tə'qibə, əqidosinə görə təhqirə mə'ruz qalmamalıdır. Bundan əlavə, o mə'mur və sakinlərə bu gündən hesablanaraq öz əlləsilə birlikdə İran Vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin hər cür maneçilliyi olmadan və onların satılıb və ya mülkiyyətinə və əşyalarına hər hansı kömrük və vergi qoyulmadan hərəkət edən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Hərəkət etməyən mülkə gəldikdə isə onun satılması və ya onun haqqında öz xoşuna sərəncam üçün beşillik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağışlanma qeyd olunan bir illik müddət başa çatanaqə məhkəmə cozasına aid olan günah və ya cinayət edənlərə şamil edilmir...

**ƏSAS HADİSƏLƏRİN XRONOLOGİYASI**  
(XVII əsr—XIX əsrin 20-ci illəri)

- 1587—1629 Səfəvi hökmdarı I şah Abbasın hakimiyyəti  
1599 Xorasanın yenidən Səfəvi dövlətinə birləşdirilməsi
- 1603, 14 sentyabr Şah Abbasın Azərbaycana yürüşü  
1603, 28 sentyabr Təbrizdə üsyan  
1603, 21 oktyabr Şah Abbasın Təbrizi tutması  
1603, 16 noyabr İrəvan qalasının mühasirəyə alınması  
1604, 8 iyun İrəvan qalasının tutulması  
1605, 7 noyabr Ərdəbilla Sərab arasında baş verən döyüşdə osmanlıların məğlubiyyətə uğradılması — Səfəvilərin Gəncəni tutması
- 1606, 5 iyun Şamaxının tutulması  
1607, iyun Səfəvi-Osmanlı müharibəsində hərbi əməliyyatların davam etdirilməsi  
1611—1612 Sərab sülhü
- 1612, 17 oktyabr Şah Abbasın qaçqın kəndlilərin 12 il müddətinə geri qaytarılıb, torpağa təhkim edilməsi haqqında fərmanı  
1612, 17 dekabr Şah Abbasın Cənubi Qafqaza yürüşü
- 1613, 16 oktyabr Yeni Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin başlanması  
1616, yaz Xəlil paşanın Diyarbəkirdən Azərbaycana hərəkəti
- 1618, yaz Mərənd sülhü
- 1618 sentyabr I Səfinin dövrü  
1629—1642 Kazakların Bakı şəhərinə basqını  
1631—1632 Omsanlıların İrəvan qalasını tutması  
1634, 10 avqust Təbrizin türklər tərəfindən alınması  
1634, 1 sentyabr İrəvanın Səfəvilər tərəfindən geri alınması  
1635, 11 aprel Qəsri-Şirin sülhü  
1639, 17 may Şamaxıda zəlzələ  
1668, 4 yanvar Səfəvi imperiyasında əhalinin yenidən siyahıya alınması
- 1699—1702 Car-Balakən camaatının üsyanı
- 1707 Molla Vəli Vidadi  
1709—1809 Şəki, Şirvan və Təbrizdə üsyanlar  
1709 Carlıların yeni çıxışı  
1709—1711 Kəndli üsyanlarının Soucbulaq və Muğanı bürüməsi  
1709—1715 Molla Pənah Vaqif
- 1717—1797 Azərbaycan və Cənubi Dağıstanda İran zülmünə qarşı üsyan  
1720—1721 Hacı Davudun Qazıqumuxlu Surxay xanın köməyi ilə Şabranı tutması

- 1721, 10 avqust Üsyançıların Şamaxıya hücumu  
1722, 8 mart Əfqanların İsfahanı mühasirəyə alması  
1722, 15 iyun I Pyotrun Azərbaycan dilində «Bəyannamə» çap etdirərək, Şirvana və Xəzəryanı bölgələrə göndərməsi.
- 1722, 18 iyul I Pyotrun Həştərxandan Azərbaycana yürüşü
- 1722, 15 avqust Rus eskadrası Dərbəndə çatır  
1722, 7 sentyabr I Pyotr Peterburqa qayıdır  
1722, 23 oktyabr İsfahanın təslim olması  
1722—1732 II Təhmasibin hakimiyyəti  
1723 6 iyul Rus eskadrasının Bakı körfəzinə daxil olması
- 1723, 28 iyul Bakının tutulması  
1723, 12 sentyabr Səfəvi elçisi İsmayıl bəyin Rusiya ilə müqavilə imzalaması
- 1723, oktyabr Türk qoşunlarının Gəncəyə yaxınlaşması  
1724, may, iyun, avqust Gəncə və Qarabağ ermənilərinin Rusiyaya müraciəti
- 1724, 30 iyun Rusiya ilə Türkiyə arasında İstanbul sülhü  
1724, 28 sentyabr Türklərin İrəvan qalasını tutması  
1725, payız Türkiyənin Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın xeyli hissəsini ələ keçirməsi
- 1726 Osmanlılara qarşı Zəngəzurda üsyan  
1728 Əhalinin siyahıya alınması. Türkiyə vergi sisteminin tətbiqi
- 1728, yay Hacı Davudun Şamaxıda həbs edilməsi, Gəncəyə gətirilməsi
- 1730 Nadirin Marağanı, Ərdəbili, Təbrizi türklərdən azad etməsi.
- 1731, 30 dekabr İranla Türkiyə arasında Kirmanşahda sülh müqaviləsinin imzalanması
- 1732, 21 yanvar İranla Rusiya arasında Rəşt müqaviləsi  
1732, avqust Nadirin II Təhmasibi taxtdan salaraq onun oğlu Abbas Mirzəni III şah Abbas adı ilə taxta çıxarması
- 1735, 10 mart İranla Rusiya arasında Gəncə müqaviləsi  
1735, sonu Türk qoşunlarının tamamilə Cənubi Qafqazdan çıxarılması
- 1736, mart Nadirin özünü şah e'lan etməsi  
1737 Nadir şahın Mərkəzi Asiya və Hindistana yürüşü
- 1738 Nadir şahın qarsı Carda üsyan  
1741, yaz Nadir şahın 100 minlik ordu ilə Azərbaycana gəlməsi
- 1743, avvalları Şirvanda üsyan  
1744, 29 noyabr Nadir şahın qoşunlarının Şəkiyə yürüşü  
1745, 13 fevral Şəkiyə yeni yürüş  
1747, 21 mart Ərdəbil üsyanı  
1747, 20 iyun Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi
- 1748 Boyat qalasının tikilməsi



1751 Kartli və Kaxet çarları Teymuraz və İraklinin Carda Hacı Çələbi ilə vuruşu və məğlub olmaları

1751 Şahbuluq qalasının tikilməsi

1752, 21 mart «Qızılcaya» xəyanəti və ya İraklinin Azərbaycan xanlarını xəyanətlə əsir etməsi

1753, sonu — Urmiyalı Fətəli xanın hakimiyyətini Mərkəz və Qərbi İrana yayması

1754, əvvəlləri

1755 Hacı Çələbinin Ağsu üzərinə müvəffəqiyyətə yətmiş yürüşü

1756 Salyan nahiyəsinin Quba xanlığına birləşdirilməsi

1758—1789 Fətəli xanın hakimiyyəti

1759 Urmiyalı Fətəli xanın Qarabağ xanlığına hücumu

1759, noyabr Dərbəndin Fətəli xana təslim olması

1763 Kərim xan Zəndin Urmiyanı tutması

1767 Bakı xanlığının Quba xanlığının himayəsinə keçməsi

1768—1774 Rus-Türk müharibəsi

1768, iyun Şamaxı və Cavad xanlıqlarının Quba xanlığına birləşdirilməsi

1774 Gavduşan döyüşü

1774, 5 sentyabr II Yekaterinanın İ.F.-de Medemin Əmir Həmzəni cəzalandırmaq haqqında fərmanı

1780 Fətəli xanın Qarabağa uğursuz yürüşü

1783, 24 iyun Rusiya ilə Gürcüstan arasında Georgiyevsk müqaviləsi

1783, 20 avqust Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı P. S. Potyomkinin Georgiyevsk traktatı bağlanması haqqında Azərbaycan xanlıqlarına fərmanlar göndərməsi

1785 Qarabağ, Şəki və Quba xanlarının İstanbula elçilər göndərməsi

1787 Erməni mülüklərinin Qarabağ xanlığına qarşı xaç yürüşü

1788 Şəki xanlığının Fətəli xandan asılı vəziyyətə düşməsi

1795, iyun Ağa Məhəmməd Qacarın Şuşanı mühasirəyə alması, Şuşanın 33 günlük mühasirəsi

1795, 12 sentyabr Qacarın Tiflisə daxil olması

1795, 16 noyabr II Yekaterinanın Tiflisdə möhkəmlənmək barədə fərmanı

1795, 9 dekabr Dərbəndə rus hərbi qüvvələrinin göndərilməsi

1796, 10 may Rusların Dərbəndə daxil olması

1796, 6 iyun Qubanın tutulması

1796, 13 iyun Bakının tutulması

1796, noyabr II Yekaterinanın ölümü. Rus qoşunlarının Azərbaycandan çıxarılması

1797, yaz Ağa Məhəmməd şah Qacarın Qarabağa hücumu. Şuşanın tutulması

1797, iyun Qacarın qətli

1797—1834

1800, dekabr

1801, 18 yanvar

1801 12 sentyabr

1802, 26 dekabr

1803—1804

1804, 3 yanvar

1804—1813

1805, 14 may

1805, 21 may

1805, 27 dekabr

1806, 8 fevral

1806, yaz

1806, iyun

1806, 3 oktyabr

1806

1806—1812

1812, 18 oktyabr

1813, 12 oktyabr

1814

1819

1820

1821

1822

1826

1826—1828

1826, 26 iyul

1826

1826, 3 sentyabr

1827, 13 oktyabr

1828—1829

1828, 10 fevral

Fətəli Şahın hakimiyyəti və 1801, yanvar İngiltərə-İran müqavilələri

I Pavelin Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında fərmanı

I Aleksandrın Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında manifest və fərmanı

Georgiyevsk müqaviləsi

Car-Balakənin Rusiya tərəfindən tutulması

Gəncənin işğalı

Rus-İran müharibəsi

Gürəkçay «andlı öhdəliyi»

Şəki xanlığı ilə müqavilə

Şirvan xanlığı ilə müqavilə

Sisiyanovun öldürülməsi

İbrahim xanın ailəsilə birgə mayor Lisaneviç tərəfindən qətlə yetirilməsi

Rus qoşunlarının Dərbəndi tutması

Bakının tutulması

Çarizm əleyhinə üsyanlar

Rus-Türk müharibəsi

Aslandüz döyüşü

Gülüstan müqaviləsi

İngiltərə ilə İran arasında Tehran müqaviləsi

Şəki xanlığının ləğvi

Şirvan xanlığının ləğvi

Gömrük tarifi

Qarabağ xanlığının ləğvi

Talış xanlığının ləğvi

Rus-İran müharibəsi

Abbas Mirzənin Şuşanı mühasirəyə alması

Şuşanın 48 günlük mühasirəsinin başlanması

Çarizm əleyhinə üsyanlar

Şəmkir döyüşü

Rus qoşunlarının Təbrizi tutması

Rus-türk müharibəsi

Türkmənçay sülh müqaviləsi

## KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ . . . . .	3
<b>I FƏSİL. Azərbaycan Səfəvilər imperiyası tərkibində</b>	
§ 1. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ən'ənələrinin saxlanması . . . . .	5
§ 2. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin Azərbaycan üçün ağır nəticələri . . . . .	9
§ 3. XVII əsrdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatı . . . . .	21
§ 4. Vergi və mükəlləfiyyətlər . . . . .	27
§ 5. Sənətkarlıq və ticarət . . . . .	35
§ 6. Mədəniyyət . . . . .	41
<b>II FƏSİL. Azərbaycan XVIII əsrin başlangıcı—40-cı illərində</b>	
§ 7. I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrə basqını . . . . .	50
§ 8. Azərbaycan uğrunda dövlətlərarası müharibələr (XVIII əsrin 20—30-cu illəri) . . . . .	57
§ 9. Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi. Səfəvilər sülaləsinin sonu . . . . .	65
§ 10. Azərbaycanın şimalında Nadir şaha qarşı üsyanlar . . . . .	71
<b>III FƏSİL. Azərbaycan xanlıqları</b>	
§ 11. Cənubi Azərbaycan xanlıqları . . . . .	83
§ 12. Şimali Azərbaycan xanlıqları Sultanlıq və Məlikliklər. Car-Balakən camaatları . . . . .	89
§ 13. Səki və Şamaxı xanlıqları . . . . .	94
§ 14. Quba xanlığı. Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlətinin yaradılması . . . . .	98
§ 15. Qarabağ xanlığı . . . . .	103
§ 16. İrəvan, Naxçıvan və Talış xanlıqları . . . . .	108
§ 17. Xanlıqların xarici siyasəti (XVIII əsrin 40-cı illərinin sonu—80-ci illər) . . . . .	112
§ 18. Ağa Məhəmməd Qacarin Şimali Azərbaycana yürüşü . . . . .	120
§ 19. Rusiyanın Şimali Azərbaycanın işğalının boşa çıxması Qacarin yeni hücumu . . . . .	126
§ 20. Xanlıqların sosial-iqtisadi vəziyyəti . . . . .	130
§ 21. XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti . . . . .	137
<b>IV FƏSİL. Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğalı. Azərbaycanın bölüşdürülməsi. Xanlıqlar dövrünün başa çatması (XVIII əsrin sonu—1828-ci il).</b>	
§ 22. XVIII əsrin sonu—XIX əsrin başlangıcında Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti . . . . .	143
§ 23. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması . . . . .	148
§ 24. 1804—1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsi. Gülüstan müqaviləsi . . . . .	152
§ 25. Şimali Azərbaycanda Rusiyanın işğal rejiminin qurulması . . . . .	160
§ 26. 1826—1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi. Türkmənçay müqaviləsi . . . . .	165
Xronologiya . . . . .	172



AR  $\frac{1995}{246}$



ÖYRƏTMƏN